

Milli mála

Milli mála

Tímarit um erlend
tungumál og menningu

5. ÁRGANGUR

Ritstjórar
Ásdís R. Magnúsdóttir
Erla Erlendsdóttir
Rebekka Þráinsdóttir

STOFNUN
VIGDÍÐAR FINNBOGADÓTTUR
I ERLENDUM TUNGUMÁLUM

*Styrktarsjóði SVF er þakkaður
stuðningur við útgáfu tímaritsins*

*Milli mála er ritrýnt tímarit
og er ritrýnum þakkað þeirra framlag*

Háskólaútgáfan
Reykjavík 2013

© Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum og höfundar/þýðendur efnis.

Umbrot: Helgi Hilmarsson
Hönnun kápu: Ragnar Helgi Ólafsson
Prentun: Litlaprent ehf.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti,
svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun
eða á annan sambærilegan hátt, að hluta
eða í heild, án skriflegs leyfis útgefanda.

U201404
ISBN 978-9935-23-026-3

Efni

Frá ritstjórum	7
--------------------------	---

ÞEMAGREINAR: ÚTLENDINGAR

<i>Guðrún Theodórsdóttir og Kolbrún Friðriksdóttir</i> Íslenskuþorpið: Leið til þátttöku í daglegum samskiptum á íslensku	13
<i>Sigríður Þorvaldsdóttir og María Garðarsdóttir</i> Fallatíleinkun í íslensku sem öðru máli	45
<i>Ari Páll Kristinsson</i> Innflytjendur og íslenskupróf	73
<i>Marion Lerner</i> „Aus einem Brief aus Island“ von Tómas Sæmundsson im Kontext seiner Grand Tour	95
<i>Ingibjörg Ágústsdóttir</i> Surrender and Sacrifice: Imperial Subjugation and the Coloured Mistress in Robin Jenkins's <i>The Expatriates</i> and “Imelda and the Miserly Scot”	127
<i>Stefano Rosatti</i> Strangers in Their Own Fatherland. A Study of Emigrants in Italian History and Literature (1860–1920)	147
<i>Ásdís R. Magnúsdóttir</i> Sjálfsmynd og villimenn Nýja heimsins í skrifum Michels de Montaigne	177

AÐRAR GREINAR

Pórbildur Oddsdóttir

- Mat á ritun: Stöðupróf og Viðmiðunarrammi
Evrópuráðsins (CEFR). 199

Annemette Hejlsted

- Terapeuten og vampyren. En læsning af
Tove Ditlevsens roman *Man gjorde et Barn Fortræd* 221

Élisabeth Ridel

- Des textes de marine en dialecte normand du XIIe
siècle : une source pour l'histoire de la navigation
au Moyen Âge dans le nord de la France. 253

Erla Erlendsdóttir

- Racamento, rizo, bolina...*
Términos náuticos de origen nórdico 285

ÞÝÐINGAR

Michel de Montaigne

- Af mannætum 317

UMFJÖLLUN UM BÆKUR

Magnús Sigurðsson

- Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*
eftir Paul Kußmaul. 2. uppfærð útgáfa. Tübingen:
Narr, 2010 335

- Höfundar, þýðendur og ritstjórar. 345

Frá ritstjórum

Milli mála – tímarit um erlend tungumál og menningu kemur nú út í fimmta sinn hjá Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum. Tímaritið kemur út einu sinni á ári og taka ritstjórar þess við aðsendum greinum, þýðingum og umfjöllunum um bækur á fræðasviðum stofnunarinnar: kennslufræði erlendra tungumála, bókmenntum, menningu, málvísindum og þýðingum.

Þema þessa heftis er útlandingar og eru sjö greinar tileinkaðar því viðfangsefni sem fjallað er um frá ýmsum sjónarhornum og á ólíkum tungumálum. Þrjár þeirra eru helgaðar íslensku sem öðru máli.

Í grein sinni um Íslenskuborpið segja Guðrún Theódórsdóttir og Kolbrún Friðriksdóttir frá merkilegri tilraun til þess að efla og fjölga tækifærum nema í íslensku sem öðru máli til þess að tala íslensku við Íslendinga í daglegu lífi. Í Íslenskuborpinu voru skapaðar aðstæður fyrir nema til þess að beita íslenskunni í hversdagslegum erindum, með aðstoð starfsmanna ýmissa fyrirtækja. María Garðarsdóttir og Sigríður Þorvaldsdóttir fjalla um tileinkun falla hjá þeim sem hafa íslensku að öðru máli. Þær gera fyrst grein fyrir fallarannsókn á þýsku sem öðru máli, í ljósi úrvinnslukenningar Pienemanns og kynna niðurstöður rannsóknar á þróun fallatileinkunar í frumlögum og andlögum í íslensku sem öðru máli. Tungumálapróf fyrir innflytjendur eru svo viðfangsefni Ara Páls Kristinssonar í grein hans „Innflytjendur og íslenskupróf“. Þar segir frá þeirri þróun að hvetja fullorðna útlandinga til þess að læra íslensku og láta þá taka próf í tengslum við umsókn um ríkisborgararétt.

Sagt er frá sendibréfi Tómasar Sæmundssonar sem birtist í *Fjölni* 1836 í grein Marion Lerner og það sett í samhengi við ævisögu og ferðareynslu höfundar. Tómas var þá nýkominn heim úr langri menntaferð um Evrópu og ferðalýsing hans í bréfinu sýnir að menntamaðurinn leit á það sem skyldu sína að deila reynslu sinni

og þekkingu með lesendum sínum. Sögur skoska rithöfundarins Robins Jenkins, *The Expatriates* og „Imelda and the Miserly Scot“ eru til umfjöllunar í grein Ingibjargar Ágústsdóttur. Ingibjörg beinir sjónum að ástarsamböndum hvítra manna og litaðra kvenna í verkunum og greinir þau út frá sjónarhorni síðnýlendustefnu og femínisma. Samböndin er táknræn fyrir feðraveldið en einnig samskipti heimsveldis og nýlendu og endurspegla þannig „tvöfalda nýlendukúgun“. Í grein Stefanos Rosatti segir frá hinum miklu fólksflutningum á Ítalíu eftir sameininguna 1861 og til upphafs fyrri heimsstyrjaldarinnar. Mikil fólksfækkun varð í sveitum og vinnuafli var af skorum skammti. Viðhorf stjórnvalda til flutninganna voru neikvæð og þau höfðu sterk áhrif á sýn rithöfunda á þessa þróun. Í verkum þeirra er dregin upp dökk mynd af flutningum vestur um haf og afleiðingum þeirra. Ferðir Evrópubúa vestur um haf eru einnig til umfjöllunar í grein Ásdísar R. Magnúsdóttur um villimenn Nýja heimsins í skrifum Frakkans Michels de Montaigne, sem er þekktur fyrir rit sitt *Essais* eða Tilraunir. Lýsingar á skrælingjum Nýja heimsins höfðu mikil áhrif á Evrópubúa, ekki síst sögur af mannáti. Ásdís segir frá esseyjuformi Montaignes og því hvernig sjálfsmýnd, sýn á „hinn“ og samfélagsgagnrýni fléttast saman í esseyjunni „Af mannætum“.

Af greinum utan þema ber fyrst að nefna umfjöllun Þórhildar Oddsdóttur um stöðupróf sem haldin voru í fjórum tungumálagreinum við Háskóla Íslands haustið 2012. Prófin eru tilraun í viðkomandi greinum í Deild erlendra tungumála, bókmennta og málvísinda til þess að mæla færni nemenda við upphaf BA-náms út frá Viðmiðunarramma Evrópuráðsins. Hér gerir Þórhildur grein fyrir niðurstöðum prófa í dönsku. Annemette Hejlsted fjallar í grein sinni „Térapeuten og vampyren“ um skáldsögu Tove Ditlevsen, *Man gjorde et Barn Fortræd* (Barni gert mein, 1941). Annemette skoðar skáldsöguna út frá tengslum skáldskaparfræða og birtingarmynda kynjanna. Hún sýnir einnig hvernig höfundurinn tvinnar saman frásagnaraðferðir sálgreiningar og sakamálasögunnar í verki sínu, ekki síst í persónu aðalsöguhetjunnar. Næst koma tvær greinar sem fjalla báðar um tökuorð á sviði siglinga og skipasmíði. Í þeirri fyrri, sem er eftir Elisabeth Ridel, segir frá orðum sem lýsa reiðabúnaði og verklagi um borð í skipum og er að finna í nor-

mönnskum og engilnormönnskum bókmenntatextum frá 12. öld. Elisabeth varpar ljósi á ólíkan uppruna orðanna og bendir á sterk áhrif norrænna manna á siglingahætti í Normandí. Sú seinni er eftir Erlu Erlendsdóttur, sem fjallar um sjómannaorð af norrænum uppruna í spænsku, en það eru einkum orð er snúa að skipasmíði og siglingum. Hér er fjallað sérstaklega um orð sem lúta að rá og reiða og ferð þeirra úr norrænu máli, í gegnum normönnsku og frönsku, yfir í spænsku.

Ein þýðing birtist í tímaritinu. Ásdís R. Magnúsdóttir þýðir essay Michels de Montaigne „Af mannætum“ sem hún fjallar um í fyrrnefndri grein sinni. Magnús Sigurðsson á lokaorðin að þessu sinni með ítarlegri umfjöllun sinni um rit Pauls Kußmaul, *Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*, frá árinu 2010.

Ritstjórar þessa heftis *Milli mála* þakka höfundum, þýðendum, ritrýnum og starfsfólki Háskólaútgáfunnar gott samstarf.

Ásdís R. Magnúsdóttir

Erla Erlendsdóttir

Rebekka Þráinsdóttir

Þemagreinar: Útlendingar

Íslenskuþorpið: Leið til þátttöku í daglegum samskiptum á íslensku

1. Inngangur

Tilraunaverkefnið *Íslenskuþorpið: Leið til þátttöku í daglegum samskiptum á íslensku* miðar að því að gera nemendum í íslensku sem öðru máli kleift að taka þátt í samskiptum á íslensku í daglegu lífi sínu frá upphafi íslenskunámsins. Íslenskuþorpið er svar við tveimur gamalkunnum vandamálum í kennslu og námi íslensku sem annars máls: a) Hefðbundin kennsla hefur ekki tekið mið af því sem nemendur eru að gera í daglegu lífi og ekki nýtt umhverfið utan kennslustofunnar í kennslunni. Með þorpinu er byggð brú milli kennslustofunnar og daglegs lífs utan hennar, þ.e. nemarnir fá tækifæri til að nota íslensku í sérsniðnu æfingaumhverfi í nokkrum fyrirtækjum í samfélaginu. Það skiptir vissulega máli að læra tungumál með kennara í kennslustofu en það er líka mikilvægt að læra málið utan hennar. b) Nemendum reynist erfitt að byrja að tala íslensku dagsdaglega og nýta tækifærin sem bjóðast í samfélaginu. Íslenskuþorpið kemur nemendum yfir þennan þröskuld því þar eru skapaðar aðstæður til að tala íslensku utan kennslustofunnar frá upphafi námsins. Þetta skiptir miklu máli í málanáminu enda er málnotkun forsenda máltileinkunar, eða eins og Firth og Wagner (2007: 806) segja: „(Mál)tileinkun getur ekki orðið og verður ekki án (mál)notkunar.“ Það er því mikilvægt að málmenarnir byrji sem fyrst að tala íslensku í samfélaginu.

Nýjustu rannsóknir á tileinkun annars máls utan kennslustofunnar sýna að það sem skiptir mestu máli er að tala við einhvern sem kann meira í nýja málinu en nemandinn sjálfur, t.d. íslenskumælandi afgreiðslufólk. Í þessum samskiptum felast einmitt tækifæri til málánáms utan kennslustofunnar. Kennarar í íslensku sem öðru máli við Háskóla Íslands heyra nemendur sína oft kvarta undan því að Íslendingar vilji frekar tala ensku við þá en íslensku og að iðulega sé þeim svarað á ensku þegar þeir tala íslensku. En hver ber ábyrgð á því að íslenska sé töluð? Málnemarnir eða íslenskir viðmælendur þeirra? Guðrún Theodórsdóttir (2010: 25) hefur sýnt fram á að það eru málnemarnir sjálfir sem bera ábyrgðina. Þeir verða sjálfir að hafa frumkvæðið að því að íslenska sé notuð í samskiptum enda eru íslenskir viðmælendur oft uppteknari af umræðuefninu en því hvaða mál er notað (Guðrún Theodórsdóttir 2011a; Kurhila 2004).

Kjarni Íslenskuþorpsins er sá að þar liggur fyrir svokallaður tungumálasamningur sem þýðir að starfsfólk í þátttökufyrirtækjunum hefur samþykkt að tala eingöngu íslensku við nemana þegar þeir koma til að sinna erindum sínum. Þannig er nemunum í senn tryggð þátttaka í daglegum samskiptum á íslensku og tækifæri til íslenskunáms.

Íslenskuþorpið er samnorrænt og þverfaglegt verkefni með þátttöku Háskóla Íslands, Syddansk Universitet í Danmörku, Interactive Institute í Svíþjóð og Listaháskóla Íslands. Þróun þess og útfærsla hvílir annars vegar á rannsóknum Guðrúnar Theodórsdóttur (2010, 2011a, 2011b) á aðferðum Önnu, nema í íslensku sem öðru máli við Háskóla Íslands, við að fá að tala íslensku úti í samfélaginu og læra íslensku utan kennslustofunnar og hins vegar á erlendum rannsóknum á máltileinkun utan kennslustofunnar (Wagner 2004, 2010). Tilraunaverkefnið *Íslenskuþorpið: Leið til þátttöku í daglegum samskiptum á íslensku* er því gott dæmi um hagnýtingu rannsókna.

Kannanir meðal nemenda á reynslu þeirra af Íslenskuþorpinu leiddu í ljós mikla ánægju með verkefnið. Margir töldu Íslenskuþorpið hafa haft jákvæð áhrif á sjálfstraustið og málkunnáttuna og að þjálfunin í þorpinu skipti máli þegar út í samfélagið var komið.

Greininni er skipt í sex kafla. Í öðrum kafla er fjallað um Íslenskuþorpið, norræna og þverfaglega samstarfið sem útfærsla

verkefnisins grundvallast á, önnur tengd tilraunaverkefni og fram-tíðarsýnina. Í þriðja kafla er greint frá fræðilegum grunni Íslenskuþorpsins og sagt frá nokkrum rannsóknum sem snerta máltileinkun utan kennslustofunnar. Í fjórða kafla er fjallað um útfærslu þorpsins, samstarfsfyrirtæki, útlit og hönnun, kennslufræðilegt ferli, námskeið með hlutdeild þorpsins og öflun rannsóknargagna. Í fimmta kafla er gerð grein fyrir könnun meðal notenda þorpsins og niðurstöðum þeirra og loks eru meginatriði umfjöllunarinnar dregin saman.

2. Íslenskuþorpið: Leið til þátttöku í daglegum samskiptum á íslensku

Það er ljóst að málnotkun utan kennslustofunnar skiptir máli fyrir tileinkun annars máls, þ.m.t. íslensku. Nemendur í íslensku sem öðru máli við Háskóla Íslands fá ekki mörg tækifæri til að nota nýja málið við daglegar aðstæður í samfélaginu. Ástæðurnar eru margvíslegar, t.d. er enskukunnátta almenn meðal Íslendinga og þeir skipta gjarna yfir í ensku þegar íslenskunemarnir reyna að tala íslensku. Annað atriði er að erfitt er að byrja að tala nýja málið við innfædda m.a. vegna þess að Íslendingar eru óvanir því að heyra íslensku talaða með erlendum hreim og skilja því ekki alltaf það sem nemarnir segja. Sú þjálfun sem nemarnir fá í samskiptum á íslensku er því að mestu einskorðuð við kennsluumhverfið. Kennslan í kennslustofunni tekur hins vegar ekki nægilegt mið af því sem þeir eru að reyna að gera utan hennar. Þannig getur verið erfitt fyrir nemendur að brúa bilið milli þess sem þeir læra í kennslustofunni og þess sem þeir gera utan hennar.

2.1 Íslenskuþorpið í hnotskurn

Tilgangur verkefnisins er að skapa aðstæður fyrir mál nema í íslensku sem öðru máli við Háskóla Íslands til að nota íslensku við ólíkar aðstæður og gefa þeim kost á að æfa tungumálið utan kennslustofunnar í samskiptum við Íslendinga. Samskiptin fara fram á íslensku og eru millistig milli þess að tala íslensku í kennslustundum og

þess að tala hana í daglegu lífi. Í Íslenskuþorpinu fá nemendur þjálfun í að sinna daglegum erindum sínum á íslensku og geta treyst því að viðmælendur munu leggja sig fram um að skilja erindi þeirra og að samskiptin munu eingöngu fara fram á íslensku. Þannig geta nemarnir byrjað fyrir að taka þátt í samskiptum á íslensku en ella. Með Íslenskuþorpinu skapast því nauðsynleg tengsl milli kennslustofunnar og daglegs lífs utan hennar.

Hugmyndavinna við Íslenskuþorpið hófst árið 2010 en í framkvæmd má segja að þróun og útfærsla þess hafi grundvallast í meginatriðum á sex þáttum. Í fyrsta lagi að fá ákveðin fyrirtæki í Reykjavík til þátttöku,¹ s.s. kaffihús, bakarí, bókabúð, bókasafn og sundlaug. Þannig var sköpuð smækkuð mynd af „þorpi“ í miðbæ Reykjavíkur og á Háskólasvæðinu: *Íslenskuþorpinu*; í öðru lagi að búa starfsfólk fyrirtækjanna undir samskiptin við málnemana í Íslenskuþorpinu. Starfsfólkið var beðið um að gefa nemunum tíma til að tjá sig og tala eingöngu íslensku við þá; í þriðja lagi að hanna og útfæra umgjörð og útlit þorpsins og efni því tengdu. Íslenskuþorpið hefur ákveðna umgjörð og útlit sem ber skýrt vitni þess hlutverks sem því er ætlað að sinna og er sniðið að þörfum íslenskunemanna. Í Íslenskuþorpinu eru einnig skilti og merkingar með orðum og frósum sem styðja við íslenskunámið og málnotkunina; í fjórða lagi að þróa kennslufræðilegt ferli að baki Íslenskuþorpinu og útfærslu þess í námsefni þorpsins; í fimmta lagi að móta og útfæra íslenskunámskeið við Háskóla Íslands með tilliti til virkrar þátttöku málnema í Íslenskuþorpinu. Íslenskunemarnir eru undirbúnir í kennslustundum fyrir samskipti sín í Íslenskuþorpinu. Þeir hljóta þjálfun í orðaförð og málnotkun sem við á t.d. á kaffihúsi áður en þeir fara á kaffihúsið í Íslenskuþorpinu; og í sjötta lagi að leggja grunn að hljóðupptökum í samskiptum málnemanna við starfsfólkið í Íslenskuþorpinu með söfnun rannsóknargagna í huga.

1 Fyrirtækin voru valin með þrennt í huga, þ.e.: a) að samskipti málnema og afgreiðslufólks byðu upp á rík tjáskipti (matvöruverslanir urðu t.d. ekki fyrir valinu þar sem einsatkvæðisorð duga oft í samskiptum); b) að fyrirtækin væru í nágrenni Háskóla Íslands þar sem þátttakendur voru við nám; c) að líklegt væri að málnemarnir ættu þangað erindi í daglegu lífi og gætu því nýtt sér reynsluna í Íslenskuþorpinu til framtíðar lítið.

2.2 Norrænt samstarfsverkefni

Íslenskuþorpið er samnorrænt og þverfaglegt tilraunaverkefni undir stjórn dr. Guðrúnar Theodórsdóttur, lektors í annarsmálsfræðum við Íslensku- og menningardeild Háskóla Íslands. Við þróun og útfærslu Íslenskuþorpsins komu saman fræðimenn á sviði annarsmálsfræða, gagnvirkar hönnunar í tungumálanámi og grafískrar hönnunar auk nema á þessum sviðum. Útfærsla hugmyndarinnar að Íslenskuþorpinu fór fram á þriggja daga vinnufundi vorið 2012.² Þar hittust sérfræðingar frá Syddansk Universitet: dr. Johannes Wagner prófessor, dr. Dennis Day prófessor og Basar Önal doktorsnemi; dr. Brendon Clark rannsóknarsérfræðingur sem stjórnaði vinnufundinum og Euan Fraser meistaranemi frá Interactive Institute í Svíþjóð; dr. Halldóra Ísleifsdóttir prófessor, Viktoriia Buzukina nemi í grafískri hönnun og Margrét Guðmundsdóttir nemi í grafískri hönnun frá Listaháskóla Íslands, og frá Háskóla Íslands voru, auk Guðrúnar Theodórsdóttur, Kolbrún Friðriksdóttir aðjunkt, Guðlaug Stella Brynjólfssdóttir, stundakennari og framkvæmdastjóri verkefnisins, og Edvardas Paškevičius íslenskunemi. Aðrir í vinnuteyminu voru Kristján Georg Björnsson, grafískur hönnuður, og Arna María Kristjánsdóttir, nemi í Myndlistaskóla Reykjavíkur.

Fyrirmynd þessa samnorræna, þverfaglega vinnufundar er að finna hjá sænska verkefninu *Språkskap - Swedish as a Social Language* (Clark o.fl. 2011).

2.2.1 Önnur tilraunaverkefni hérlandis og erlendis í kennslu og námi annars máls

Íslenskuþorpið er hið eina sinnar tegundar eftir því sem best er vitað. Tvö skyld tilraunaverkefni hafa verið sett á fót þar sem hugmyndin var að nýta í málanáminu þann veruleika sem nemendur búa í. Annars vegar er það sænska verkefnið *Språkskap – Swedish as a Social Language* og hins vegar íslenska *Grandaverkefnið*.

2 Íslenskuþorpið er með rými í dropbox.com og þar settu þátttakendur ýmsar fræðigreinar og efni sem tengdist verkefninu á meðan á þróun þess stóð. Mánaðarlega voru skýrslur um þróunina í Íslenskuþorpinu settar inn í boxið og þannig gátu allir þátttakendur fylgt með því sem var efst á baugi.

Í sænska verkefninu *Språkskap – Swedish as a Social Language* var gerð tilaun til að tengja nemendur í sænsku sem öðru máli í kennslustofu við sænskumælandi íbúa úti í samfélaginu. Í stuttu máli má segja að tilraunin hafi einkum falið í sér þrennt: a) Sænskunemar höfðu aðgang að kaffihúsi nálægt skólanum sínum þar sem sænskumælandi afgreiðslumaður átti samskipti við þá á sænsku. b) „Twitter“-dagur var haldinn þar sem nemarnir gátu tjáð sig og átt samskipti á netinu á sænsku um hvað sem þá lysti. c) Málnemi gerði sér ferð í húsgagnaverslun og átti þar samskipti við afgreiðslufólk eftir ákveðinni forskrift og með stuðningi Svía. Með þessu móti voru hversdagsleg samskipti sænskumælandi fólks og sænskunema nýtt til að skapa aðstæður til máltileinkunar (Clark o.fl. 2011).

HB Grandaverkefnið var vinnustaðatengt málanám (Birna Arnbjörnsdóttir 2006) þar sem erlendum starfsmönnum í fiskverkunarstöðvum HB Granda var boðið upp á íslenskunám í vinnunni. Námskeiðin voru sniðin að þörfum nemenda og tengdist námsefnið starfi þeirra. Auk þess var öllum starfsmönnum boðið upp á fræðslu í fjölmenningu.

2.3 Framtíðarsýn

Íslenskuþorpið hefur verið sett upp sem tilraunaverkefni á nokkrum stöðum í miðbæ Reykjavíkur og á Háskólasvæðinu. Með tilraunaverkefninu er markað upphaf að frekari útfærslu og þróun hugmyndarinnar. Hin endanlega afurð verður fjórþætt:

- a) Íslenskuþorpið verður hluti af bæjarlífinu í Reykjavík og á Háskólasvæðinu til framtíðar. Leitað verður eftir því að fleiri fyrirtæki á sama sviði taki þátt í verkefninu, t.d. bankar, kaffihús o.s.frv., og sjái sér hag í því að verða hluti af Íslenskuþorpinu og þjónusta þá sem tala íslensku sem annað mál, bæði nemendur við Háskóla Íslands og aðra sem eru að læra íslensku. Þannig gætu fyrirtæki Íslenskuþorpsins stækkað viðskiptahóp sinn og styrkt ímynd sína. Í hópi viðskiptavina gætu jafnframt verið ferðamenn sem dvelja hér tímabundið og hafa hug á að æfa sig í Íslenskuþorpinu.

- b) Útbúin verður verkfærakista eða handbók um hvernig tungumálaborp eru sett á fót með hliðsjón af þeirri aðferðafræði sem liggur til grundvallar Íslenskuþorpinu. Hugmyndina mætti útfæra á þéttbýlissvæðum utan Reykjavíkur og einnig annars staðar á Norðurlöndum þar sem svipuð þörf er fyrir hendi.
- c) Myndaður verður gagnagrunnur til rannsókna. Samskiptin í Íslenskuþorpinu hafa verið tekin upp (hljóð og mynd) og þannig orðið til mikilvæg gögn til rannsókna á tileinkun íslensku sem annars máls og til endurbóta á Íslenskuþorpinu. Upptökur af samskiptunum verða afritaðar eftir aðferðum samtalsgreiningar og gerðar aðgengilegar fyrir fræðimenn á sviði annarsmálsfræða.
- d) Íslenskuþorps-hugmyndin verður útfærð í aðra átt sem býður upp á tveggja manna tal íslenskunema og Íslendinga, t.d. um einkahagi eða áhugamál. Vísir er kominn að þessu verkefni en gerð hefur verið tilraun á Háskólatorgi undir heitinu „Viltu tala íslensku við mig?“ með góðum árangri. Þar var annars vegar stefnt saman nemum á fyrstu stigum íslenskunáms og hins vegar Íslendingum og lengra komnum íslenskunemum til að spjalla um daginn og veginn á íslensku.

3. Fræðilegur grunnur Íslenskuþorpsins

Hugmyndin að Íslenskuþorpinu á rætur að rekja til doktorsverkefnis Guðrúnar Theodórsdóttur: *Conversations in Second Language Icelandic: Language Learning in Real-Life Environments*. Verkefnið byggist einnig á hugmyndum Wagners (2004, 2010) um máltil-einkun utan kennslustofunnar og Sprákskap-verkefninu sem áður var minnst á.

3.1 Rannsóknir á máltil-einkun utan kennslustofunnar

Guðrún Theodórsdóttir (2010, 2011a, 2011b) hefur í rannsóknum sínum fjallað um máltil-einkun í samskiptum utan kennslustofunnar. Fylgst var með íslenskunemanum Önnu á þriggja ára tímabili. Hún tók upp á band dagleg samskipti sín við Íslendinga, bæði einkasam-

töl og þjónustusamtöl. Niðurstöður Guðrúnar sýna að í samskiptum á íslensku bregður Anna sér oft í hlutverk málnefna og einbeitir sér að atriðum sem snerta tungumálið í samvinnu við viðmælandann sem kemur þá oft fram sem sérfræðingur í nýja málinu. Þannig býr Anna sér til aðstæður til þess að læra íslensku utan kennslustofunnar (e. *Language Learning Activities*). Það er nemandinn (Anna) sem stjórnar og fær upplýsingar um tungumálið frá innfæddum viðmælanda og beitir til þess markvissum aðferðum. Þessar upplýsingar snerta umræðuefnið hverju sinni. Sem dæmi má nefna að þegar nemandann vantar orð til að koma því til skila sem hann ætlar að segja lætur hann viðmælandann vita a) með beinum hætti (e. *explicit word search*), með því að spyrja t.d. *hvernig segir maður X?* eða b) með óbeinum hætti (e. *implicit word search*), þ.e. með hiki (*uh*) eða þögnum þar sem orðið ætti að koma eða með því að lengja hljóð í orðinu á undan eða með því sem kallast á ensku „try-marking“ sem er með rísandi tóni og þögn á eftir. Í síðarnefnda tilvikinu nefnir málneminn orð, sem hann telur að geti gengið, með rísandi tóni sem er merki til viðmælandans um að segja til um hvort orðið sé rétt eða ekki (sjá nánar Brouwer 2003; Schegloff 1979).

Guðrún (2011a) segir frá því í rannsókn sinni hvernig Anna berst fyrir því að fá að ljúka máli sínu (e. *insisting on TCU completion*). Hún beitir þar aðferð sem felst í því að standa á rétti sínum til að ljúka einni lotueiningu (e. *TCU: turn construction unit*) þó að ljóst sé að viðmælandinn hafi skilið hvert hún er að fara (e. *recognition point*) (Jefferson 1984) og grípur inn í til að hraða samskiptunum. Anna hækkar þá stundum röddina til að ljúka máli sínu. Þannig er áhersla hennar meiri á tungumálið en efnisleg samskipti. Athyglisvert er að í sumum tilvikum eru samskiptin um mikilvæg málefni sem skipta Önnu máli, t.d. um framfærslufé. Þetta er öfugt við þá sem eiga samskipti á móðurmáli sínu en þar skiptir máli að efnislegu samskiptunum vindi fram og þá skiptir ekki höfuðmáli með hvaða hætti (Stivers og Robinson 2006). Rannsóknin sýnir tvöfalt eðli annars máls þar sem áhersla er bæði á tungumálið og efni samskiptanna. Aðferðin við rannsóknirnar er CA-SLA þar sem aðferðir samtalsgreiningar eru notaðar við rannsóknir á máltileinkun annars máls (Sacks o.fl. 1974; Sidnell 2010; Firth og Wagner 1997; Pekarek-Deohler 2010; Kasper og Wagner 2011).

Wagner (2004) kallar eftir rannsóknum á tileinkun annars máls og þátttöku nemenda í samskiptum utan kennslustofunnar þar sem þær muni hafa mikil áhrif á tungumálakennslu. Hann er þá ekki að leggja til að nemendur séu sendir út á götu til að læra tungumálið enda sé ljóst á rannsóknum á innflytjendatungumálum að slíkt sé ekki góð leið til að læra tungumál. Hann kallar eftir samþættingu, þ.e. að kennslan taki mið af þeim veruleika sem nemendur búa í. Wagner (2004: 615) bendir á tvær leiðir til að opna kennslustofuna: 1. Verkefnamiðuð kennsla (e. *task-based*) þar sem nemendur leysa ákveðin verkefni utan kennslustofunnar sem svo verða rædd í kennslustofunni. 2. Að senda nemendur út í samfélagið og biðja þá að taka upp þau samskipti sem þeir eiga á markmálinu. Kennarinn hlustar á upptökuna og leiðbeinir nemendum áður en þeir fara aftur út. Í Íslenskuþorpínu er notað svipuð aðferð og lýst er hér að ofan undir lið 2 þar sem nemendur taka upp samskiptin í þorpínu og upptökurnar eru notaðar í kennslustofunni þar sem nemendur hlusta með kennaranum.

Wagner (2010: 57) bendir á að nokkrar rannsóknir sl. áratug á annarsmálssamskiptum utan kennslustofunnar hafi leitt í ljós að tungumálanám:

- a. taki tíma
- b. sé nátengt félagslegum tengslum og
- c. eigi sér stað í daglegum samskiptum.

Þannig hvetur hann til þess að annarsmálsnemar noti tækifærið og eigi frumkvæði að því að beina athyglinni að tungumálinu í daglegum samskiptum. Hann segir ennfremur að innfæddir eigi sjaldan frumkvæði að því að taka sér stöðu sem „tungumálakennarar“ í venjulegum samskiptum. Ýmislegt af því sem hér kemur fram skiptir máli þegar horft er til Íslenskuþorpisins, t.d. það að innfæddir bjóða sig sjaldan fram til að kenna málið og að um það þarf að semja í samskiptum málnemans og heimamanna.

Í grein sinni „Second Language Interaction for Business and Learning“ lýsir Guðrún (2011b) því hvernig Anna fléttar saman dagleg erindi sín og íslenskunám, þ.e. notar tækifærin sem gáfust til að sinna daglegum erindum sínum á íslensku og læra tungumálið í

leiðinni. Aðferðir hennar gætu gagnast öðrum nemendum. Í grein Guðrúnar segir frá heimsókn Önnu í bakarí. Hún semur við afgreiðslustúlkuna um að tala íslensku, gerir við hana tungumálasamning (Guðrún Theodórsdóttir 2011b; Guðlaug S. Brynjólfssdóttir 2011). Það kom í ljós í þessari rannsókn að með því að samþykka að tala íslensku við Önnu verður afgreiðslustúlkan nánast sjálfkrafa eins konar íslenskukennari. Þannig bera þær sameiginlega ábyrgð á því að íslenska sé samskiptamálið. Anna notar þetta tækifæri vel og einbeitir sér að orðaforða, framburði o.s.frv. um leið og hún kaupir inn. Þannig verður til dýrmætt tækifæri fyrir hana til að læra íslensku. Þessi rannsókn skipti miklu máli við þróun Íslenskuþorpsins enda sýnir hún að máltileinkun verður í samskiptum mál nema og afgreiðslukonu. Þess er vænst að aðrir nemar geti notfært sér aðferðir Önnu og lært íslensku utan kennslustofunnar.

Anna er þrautseig í íslenskunáminu en ekki eru allir nemendur sem hafa þann styrk og ákveðni sem hún hefur í tilraunum sínum til að nota málið utan kennslustofunnar. Íslenskuþorpið byggist að miklu leyti á aðferðum Önnu og markmiðið er að skapa aðstæður, svipaðar þeim sem Anna bjó sér til, fyrir aðra mál nema þannig að þeir geti með mun minni fyrirhöfn en Anna átt samskipti á íslensku utan kennslustofunnar.

4. Útfærsla Íslenskuþorpsins

Eftir tveggja ára undirbúningsvinnu hófst tilraunakennsla með hlutdeild Íslenskuþorpsins sumarið 2012 og stóð yfir til vors 2013. Við lok tilraunatímabilsins hefur samstarfsteymið, hérlandis og erlendis, í höndum mikilvægan gagnagrunn og reynslu til áframhaldandi þróunar verkefnisins, kennsluefnis þess og kennsluhátta, auk rannsókna á máltileinkun.

4.1 Fyrirtæki í Íslenskuþorpinu og tungumálasamningurinn

Íslenskuþorpinu er ætlað að tryggja námsumhverfi fyrir mál nema innan fyrirtækja úti í samfélaginu. Þannig var gert samkomulag við tiltekin fyrirtæki í Reykjavík, þ.e. bakarí, kaffihús, sundlaug, bóka-

safn, bókabúð og veitingastað, um að vera þátttakendur í Íslenskuþorpinu en þau voru valin með áhuga og þarfir málnema í huga. Eitt lykilatriðanna í samkomulaginu er það að starfsmenn í viðkomandi fyrirtækjum þorpsins skuldbinda sig til að tala eingöngu íslensku við málnemana þegar þeir sinna þar erindum sínum. Þannig má segja að gerður hafi verið formlegur tungumálasamningur fyrirfram milli starfsfólks í fyrirtækjum Íslenskuþorpsins og málnemanna sem þangað leita. Starfsfólkið er að auki meðvitað um málnotkun nemenda á fyrstu stigum íslenskunáms og tekur velviljað á móti þeim, tilbúið að gefa þann tíma sem þarf til samskiptanna. Með útfærslu Íslenskuþorpsins verður tungumálasamningurinn þungamiðjan og með honum tryggður sá megintilgangur þorpsins að veita málnemunum tækifæri til að eiga samskipti á íslensku við Íslendinga og styðja þannig við tileinkunarferlið.

4.2 Umgjörð og útlit Íslenskuþorpsins

Eins og áður kom fram hönnuðu Listaháskóli Íslands og Interactive Institute í Svíþjóð auðkennandi útlit, einkennismerki og námsumgjörð Íslenskuþorpsins. Umgjörðin er sett upp innan þáttökufyrirtækja þorpsins og verður þannig hluti af venjulegu viðskiptaumhverfi hvers fyrirtækis. Umgjörðin setur skýran ramma utan um námsumhverfi Íslenskuþorpsins og samskipti starfsfólks og málnemanna innan þess. Allt kynningarefni þorpsins og námsefni hefur jafnframt verið hannað í þessu sama útliti. Á mynd 1 má sjá einkennismerki Íslenskuþorpsins en það gefur innsýn í útlit náms- og kynningarefnis þorpsins og heildarumgjörðina. Í merkinu er fólgin hugmynd að heiminum og hann birtur sem púsl í púsluspil tungumálanna. Litirnir í einkennismerkinu, blár, hvítur og rauður, gegna líka ákveðnu hlutverki sem íslensku fánalitirnir en merkið var hannað með það í huga að auðvelt yrði að laga það að öðrum þjóðum ef sambærileg þorp verða sett upp annars staðar á Norðurlöndum.

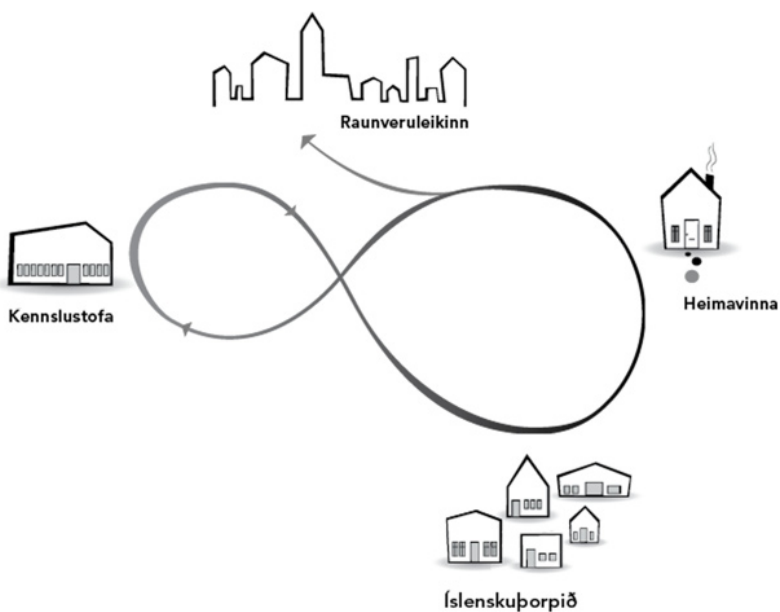

Mynd 1: Einkennismerki Íslenskuþorpsins. Höfundur myndar: Íslenskuþorpið 2012.

4.3 Kennslufræðilegt ferli og námsefni Íslenskuþorpsins

Mikilvægur liður í útfærslu Íslenskuþorpsins var að þróa það kennslufræðilega ferli sem hugmyndin hvílir á og móta jafnframt námsefni. Óhætt er að segja að þar sé beitt nýjum aðferðum í kennslu og boðið upp á nýjar leiðir við tileinkun íslensku sem annars máls.

Á mynd 2 má sjá kennslufræðilegt ferli Íslenskuþorpsins. Þannig er vinna í kennslustofu, samskipti í fyrirtækjum Íslenskuþorpsins og heimavinna allt hluti af þeirri þjálfun sem nemendur fá undir hatti Íslenskuþorpsins með það að markmiði að búa þá undir þátttöku í raunveruleikanum.

Mynd 2: Aðferðafræði Íslenskuþorpsins. Höfundur myndar: Íslenskuþorpið 2012.

Lýsa má kennslufræðilegu ferli þorpsins nánar í sex skrefum. Farið er í gegnum öll skrefin fyrir hvert og eitt fyrirtæki Íslenskuþorpsins:

1. skref – kennslustofa: Kennari vinnur með nemendahópnum að því að undirbúa heimsókn í hvert fyrirtæki Íslenskuþorpsins.

Unnið er með orðaforða sem er notaður t.d. í bakaríi ef heimsókn þangað er framundan og helstu samskiptafrasa sem eiga við í viðskiptunum. Á þessu undirbúningsstigi í kennslustofunni er jafnframt farið í nauðsynleg málfræðiatríði og framburðarreglur. Námsfni Íslenskuþorpsins er skipt niður með tilliti til mismunandi fyrirtækja þorpsins og nemendur skrá þar margvíslegar upplýsingar sem tengjast málnotkun á þessu fyrsta stigi.

2. skref – Íslenskuþorpið: Næst halda nemendur í undirbúnings- og könnunarleiðangur í Íslenskuþorpið þar sem þeir búa sig undir samskipti við starfsfólkið í þorpinu síðar (á stigi 4). Hér er mál-nemunum ætlað að hafa augu og eyru opin, þeir kynna sér staðinn, fylgjast með öðrum viðskiptavinum og samskiptum þeirra við starfsfólkið, sækja sér orðaforða m.a. með því að skoða vörur sem eru í boði og merkingar í umhverfinu. Þeir skrá í námsbókina margvíslegar upplýsingar sem aflað er á þessu stigi.
3. skref – kennslustofa: Hér nýta nemendur undirbúninginn í skref-unum tveimur á undan til að fylla út svokallað vinnuspjald sem er hluti af námsfnninu. Vinnuspjaldinu er ætlað að styðja við málnotkun nemans í samskiptunum við afgreiðslufólkið þegar á hólminn er komið í Íslenskuþorpinu (á stigi 4). Á spjaldið hefur verið skráður mikilvægur orðaforði og samskiptafrasar og fyrir-mynd gerð að samtali í viðeigandi fyrirtæki.
4. skref – Íslenskuþorpið: Nemendur halda nú aftur í Íslenskuþorpið og eiga að þessu sinni samskipti á íslensku við starfsfólkið; þeir kaupa t.d. brauð í bakaríinu, panta sér kaffi eða köku á kaffihúsinu eða fá lánaðar bækur á bókasafninu. Á sumum námskeiðanna var gert samkomulag við nemendur og starfsfólk um hljóðupptökur á staðnum og í þeim tilvikum fóru þær fram á þessu stigi.
5. skref – heimavinna: Eftir heimsóknina í Íslenskuþorpið vinna nemarnir úr reynslu sinni og skrá í námsbókina lýsingu á samskiptunum, hvaða frasar voru notaðir, hvað þeir fengu lánað, hvað þeir keyptu og hvað það kostaði, hvaða ný orð eða frasa þeir

lærðu o.s.frv. Nemarnir nýta sér jafnframt margvíslega hjálparmiðla og orðabækur í þessari vinnu. Í þeim tilvikum sem samtal var tekið upp eiga þeir að hlusta á upptökuna og skrá samtalið niður. Tvennt má nefna hér sem er einnig hluti af þeirri heimavinnu sem tengist Íslenskuþorpinu og námsefni þess. Annars vegar er það „dagbók“ en nemarnir skrifa reglulega í hana og tjá sig þannig um það sem á daga þeirra drífur í þorpinu eða á námskeiðinu. Hins vegar er í námsefninu sjálfsmatþáttur sem kallast „íslenskan mín“ en þar er gert ráð fyrir því að málmenarnir íhugi og verði meðvitaðir um málkunnáttu sína og þróun hennar. Verkefni nemenda er þá að velta fyrir sér hvað þeir hafa lært nú þegar og lýsa því með eigin orðum. Auk þess setja þeir sér sífellt ný markmið um næstu skref og þarfir á ýmsum sviðum málnotkunarinnar.

6. skref – kennslustofa: Í þessu síðasta skrefi kemur hópurinn saman til að vinna úr reynslu sinni í Íslenskuþorpinu og deila með öðrum. Þannig verður til mikilvægur grunnur af nýjum orðforða og samskiptafrösum, rætt er um jákvæða og neikvæða reynslu og greitt er úr vafaatriðum og spurningum sem hafa vaknað í Íslenskuþorpinu. Í þeim tilvikum sem samtölin voru tekin upp í þorpinu skapast tækifæri til að hlusta á upptökurnar og vinna nánar með samskiptin þar. Nemendur æfa hér samtölin úr Íslenskuþorpinu aftur í hópum, glöggva sig betur á framburðaratriðum o.fl.

Við gerð námsefnis Íslenskuþorpsins voru farnar ótroðnar slóðir en eins og sjá má var meginhugmyndin sú að nemendur sköpuðu námsefnið sjálfir með eigin vinnu, fyrir og eftir heimsóknirnar í Íslenskuþorpið. Nemarnir áttu þannig að hafa frjálsar hendur og móta það að hluta eftir eigin áhugasviði og reynslu af samskiptum í þorpinu.

Í allri umfjöllun hér um hlutdeild Íslenskuþorpsins í málanáminu er þar með vísað til heildarnámsumhverfisins og þeirrar forþjálfunar og úrvinnslu sem íslenskunemarnir inna af hendi. Kennslufræðilegt ferli að baki Íslenskuþorpinu er þannig órjúfanlegur hluti af heildarhugmyndinni.

4.4 Námskeið með hlutdeild Íslenskuþorpsins

Á tilraunatímabilinu hefur Íslenskuþorpið verið kjarni mismunandi námskeiða fyrir nema á fyrstu stigum íslenskunáms við Háskóla Íslands. Þannig var einn liður í útfærslu verkefnisins að móta og útfæra íslenskunámskeið fyrir mismunandi hópa þar sem Íslenskuþorpið er meginhluti námsumhverfisins.

- (1) Íslenskuþorpið hefur nú verið nýtt á eftirfarandi fimm íslensku-námskeiðum við háskólann:
 - a. Nordkurs-námskeiði³ 1 fyrir skandinavíska nema á fjögurra vikna byrjendanámskeiði sumarið 2012
 - b. Nordkurs-námskeiði 2 fyrir skandinavíska nema á fjögurra vikna námskeiði sumarið 2012, en þeir höfðu einhverja forþekkingu í íslensku
 - c. Minneapolis-námskeiði⁴ fyrir bandaríska nema á sex vikna byrjendanámskeiði sumarið 2012; þrjár vikur í Minneapolis og þrjár vikur á Íslandi
 - d. Alþjóðlegu íslenskunámskeiði⁵ fyrir nemendur af ýmsum þjóðernum, fjögurra vikna byrjendanámskeiði sumarið 2012
 - e. Námskeiði í Hagnýtri íslensku sem öðru máli við Háskóla Íslands: Framburði og tali 1, 12 vikna byrjendanámskeiði haustið 2012 og aftur vorið 2013. Hluti nemenda var erlendir skiptinemar, aðrir búsettir hér til lengri eða skemmri tíma.

Öll námskeiðin sem nefnd eru í (1) hér að ofan eru metin til 10 eininga og var þátttaka í Íslenskuþorpinu stór hluti af námsmati. Heildarfjöldi á námskeiðum Íslenskuþorpsins á tilraunatímabilinu var 192 nemendur. Viðhorfस्कannanir voru lagðar fyrir málmenana í lok námskeiðanna, fjallað verður um niðurstöðurnar í 5. kafla.

3 Nordkurs-námskeiðin eru sumarnámskeið á vegum Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum ætluð háskólanemum í norrænum fræðum sem stunda nám á Norðurlöndum.

4 Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og Háskólinn í Minnesota standa fyrir sumarnámskeiðum í íslensku nútímamáli fyrir nemendur í Norður-Ameríku.

5 Alþjóðlegu sumarnámskeiðin við Háskóla Íslands eru á vegum Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

4.5 Öflun rannsóknargagna í Íslenskuþorpinu

Á tilraunatímabili Íslenskuþorpsins hefur söfnun rannsóknargagna verið hluti af útfærslu hugmyndarinnar og hafa hljóðupptökur því verið mikilvægur liður á þessu stigi. Tilgangurinn með hljóðupptökum er tvíþættur: annars vegar að safna samtölum málnemanna og starfsfólks í gagnabanka⁶ til rannsókna á máltileinkun í daglegu lífi og hins vegar hafa hljóðupptökurnar kennslufræðilegt gildi á þann hátt að málnemarnir nýta þær til að hlusta á samskiptin í Íslenskuþorpinu þegar heim er komið, skrá niður samtölin og nýjan orðaforða, huga að framburði og fleiru sem styrkir þá í tileinkunarferlinu. Hljóðupptökurnar gagnast ekki síður í kennslustundum með kennara þegar vafaatriði eða óvissa í samskiptunum hefur komið upp og nemendur deila jafnframt upptökum sínum hver með öðrum. Dýrmætum rannsóknargögnum hefur á þennan hátt verið safnað á tilraunatímabili Íslenskuþorpsins um samskiptin í þorpinu sem munu nýtast til frekari þróunar á þorpinu og til rannsókna á tileinkunarferli íslensku sem annars máls og annarra mála.

5. Hvað finnst notendum Íslenskuþorpsins?

Í lok námskeiðanna sem rætt var um í (1) voru lagðar fyrir kannanir til að leita eftir viðhorfi málnemanna til Íslenskuþorpsins og gildis þess við máltileinkunina. Einnig var kallað eftir sjónarmiðum sem nýst gætu við frekari þróun Íslenskuþorpsins, kennsluhátta og kennsluefnis.

5.1 Hvað var kannað?

Viðhorfskannanirnar voru mjög ítarlegar og tóku til fjölmargra þátta sem tengjast Íslenskuþorpinu, eins og sýnt er í (2) hér á eftir. Kannanirnar hafa mikið gildi fyrir frekari þróun og útfærslu verkefnisins. Ekki er síður mikilvægt að fá upplýsingar frá málmunum um það hvort Íslenskuþorpið skili ætluðu hlutverki sínu að veita íslenskunumum tækifæri til að þjálfra málnotkun, auka skilning á

6 Gagnabankinn heitir Talkbank.org.

töluðu máli og tryggja þeim aðstæður til að nota íslensku í samskiptum daglegs lífs. Hluti spurninganna í könnununum gaf kost á ákveðnum svarmöguleikum⁷ en í öðrum tilvikum voru málnemarnir hvattir til að lýsa í lengra máli álitinu sínu á tilteknum þáttum Íslenskuþorpsins.⁸

(2) Leitað var eftir álitu málnemanna á eftirfarandi þáttum:⁹

- a. Fyrirtækin og samskipti þar: Höfðu málnemarnir jákvæða eða neikvæða reynslu af samskiptum sínum í þeim fyrirtækjum sem voru hluti af Íslenskuþorpinu?¹⁰
- b. Námsfnið: Spurt var um álit nemenda á mismunandi þáttum námsfnið Íslenskuþorpsins, uppbyggingu og framsetningu efnisins.
- c. Kennslufræðileg uppbygging: Kallað var eftir skoðunum málnemanna á kennslufræðilegri uppbyggingu að baki Íslenskuþorpinu og kennsluháttum í námskeiðunum.
- d. Uppbygging færniþátta: Nemarnir voru beðnir um að lýsa gildi Íslenskuþorpsins við að byggja upp og þjálfa tiltekna færniþætti í íslensku.
- e. Helstu kostir: Óskað var eftir mati málnemanna á því sem þeir teldu helstu kosti Íslenskuþorpsins við máltileinkunina.

Mikill meirihluti nemanna í námskeiðum Íslenskuþorpsins á tilraunatímabilinu tók þátt í könnunum, sem er mikilvægt með endurbætur og frekari þróun verkefnisins í huga.

Umfjöllunin í þessari grein beinist einkum að gildi Íslenskuþorpsins í tileinkunarferli íslensku og verður umræðan hér um viðhorf skannanirnar því afmörkuð við niðurstöður sem snúa að uppbyggingu færniþátta og helstu kostum Íslenskuþorpsins, þ.e. (2) d-e hér á undan. Hvað atriðin í (2) a-c varðar má segja í stuttu máli

7 Nefna má sem dæmi: *Var reynsla þín af samskiptum í Íslenskuþorpinu: a) jákvæð, b) neikvæð?*

8 Nefna má sem dæmi: *Vinsamlegast skráðu hugmyndir eða tillögur að því hvernig mætti bæta Íslenskuþorpið.*

9 Sjá nánar sýnishorn spurninga í könnunum hjá Edvardasi Paškevičius (2013).

10 Einnig var spurt um reynslu þátttakenda í fyrirtæki að eigin vali utan Íslenskuþorpsins, sjá kafla 5.4 og 5.4.1.

að yfirgnæfandi meirihluti þátttakenda hafði jákvæða reynslu af samskiptunum í fyrirtækjum og stofnunum Íslenskuþorpsins og það sama má segja um kennslufræðilega uppbyggingu að baki Íslenskuþorpinu og kennsluhætti í námskeiðunum. Á hinn bóginn var viðhorf nemanna til námsefnis og námsefnisgerðar Íslenskuþorpsins ekki jafnjákvætt. Hluti nemenda virtist ekki sjá kosti þess að hafa sjálfir jafnmótandi áhrif á námsefnið og lagt var upp með (sbr. umræða í kafla 4.3), hluti þeirra saknaði meira ílags í námsefninu, taldi það of dýrt miðað við innihald og fannst skipulagi námsþátta ábótavant. Því verður að segjast að námsefnishluti Íslenskuþorpsins hefur tekist síst í heildarþróun verkefnisins og krefst nánari þróunarvinnu. Þegar farið var af stað í útfærslu Íslenskuþorpsins reyndist námsefnið einmitt hvað torveldast í teymisvinnunni. Mæta þurfti ólíkum þörfum nemendahópanna á mislöngum námskeiðum, einn hópurinn hafði einhverja forkunn-áttu í íslensku en hinir ekki, nokkuð breytilegt var hvaða fyrirtæki tilheyrðu Íslenskuþorpinu á hverjum tíma auk fleiri þátta. Námsefni Íslenskuþorpsins var hins vegar í stöðugri þróun eftir reynslu hvers námskeiðs og er þeirri þróunarvinnu hvergi nærri lokið.

En þá er komið að því að skoða mat nemenda á því hvort Íslenskuþorpið sé gagnlegt við að byggja upp mikilvæga færniþætti í íslensku.

5.2 Íslenskuþorpið og uppbygging færniþátta

Þjálfun og notkun íslensku sem annars máls í samskiptum er aðalatriðið í Íslenskuþorpinu. Málnemarnir hljóta margvíslegan hagnýtan undirbúning í kennslustofu þar sem samskipti eru æfð og færniþættir málsins¹¹ eru byggðir upp. Ein af spurningunum sem lagðar voru fyrir í viðhorfskönnununum á tilraunatímabilinu var:

- (3) Er Íslenskuþorpið gagnlegt við að byggja upp færni í íslensku í eftirfarandi þáttum:

11 Í umræðu hér um færniþætti tungumáls er vikið frá þrengri hugtakanotkun um ritun, lestur, hlustun og tal. Gengið er út frá því að uppbygging færniþátta og kennsla þeirra taki til fleiri þátta og að t.d. sjálfstraust til að nota markmálið sé eitt af því sem samþætting í málánámi og -kennslu eigi að grundvallast á (Hedge 2000).

- a. orðaforða
- b. hlustunarskilning
- c. framburð
- d. skilning almennt
- e. tal
- f. sjálfsöryggi

Í þessum hluta könnunarinnar voru ákveðnir svarmöguleikar gefnir fyrirfram þar sem kallað var eftir því hvort nemarnir teldu Íslenskuþorpið annars vegar *mjög* eða *frekar gagnlegt* til að byggja upp nefnda færniþætti í íslensku og hins vegar hvort þeir teldu það *ekki* eða *alls ekki gagnlegt*. Í töflu 1 má sjá niðurstöður úr ofangreindum hluta kannananna, annars vegar er sýnt hlutfall þeirra sem álitu Íslenskuþorpið gagnlegt við tileinkunarferlið og hins vegar þeirra sem töldu svo ekki vera. Í töflunni er birt meðaltal úr niðurstöðum kannana meðal allra námskeiðshópanna m.t.t. mismunandi færniþátta, svarhlutfall var 87,5%.

Tafla 1. Meðaltal úr niðurstöðum kannana meðal allra námskeiðshópanna þegar spurt var hvort mál-nemarnir teldu Íslenskuþorpið gagnlegt til að byggja upp ákveðna færniþætti í íslensku.

Færni	Mjög/frekar gagnlegt	Frekar lítið/ekki gagnlegt
Tal	87,50%	12,50%
Sjálfsöryggi	84,70%	15,30%
Orðaforði	84,40%	15,60%
Hlustun	83,00%	17,00%
Skilningur almennt	80,10%	19,90%
Framburður	76,60%	23,40%

Eins og sjá má af töflunni í heild sinni telur mikill meirihluti mál-nemanna Íslenskuþorpið hafa verið mjög eða frekar gagnlegt við að byggja upp mikilvæga færniþætti málsins. Tæp 88% þátttakenda að meðaltali telja að Íslenskuþorpið hafi verið gagnlegt við að byggja upp *talfærni* og tæplega 85% að jafnaði töldu þjálfunina í Íslenskuþorpinu og samskiptin þar jafnframt vel til þess fallin að auka *sjálfstraust* við að nota málið. Svipaða sögu má segja um

afstöðu málnemanna hvað varðar uppbyggingu *orðaforða* og þjálfun *hlustunarskilnings*, rúmlega 84% annars vegar og 83% hins vegar álitu Íslenskuþorpið koma að gagni við að byggja upp þessa þætti. Rúm 80% þátttakenda að jafnaði töldu Íslenskuþorpið hafa jákvætt gildi við að byggja upp *skilning* almennt í málinu og notkun þess í samskiptum. Loks töldu tæplega 77% að meðaltali þorpið gagnlegt til að þjálfra *framburð* málsins. Niðurstöðurnar sem hér hafa komið fram verða að teljast mjög jákvæður vitnisburður um gildi Íslenskuþorpsins við tileinkun málsins.

Næst verður litið á niðurstöður kannananna með tilliti til þess hvort þjálfunin í Íslenskuþorpinu hafi nýst öllum hópum jafnvel. Eins og áður var nefnt voru sumir nemanna byrjendur í íslensku en aðrir höfðu grunnkunnáttu í málinu þegar haldið var í Íslenskuþorpið. Í töflu 2 eru sýndar niðurstöður úr könnunum allra námskeiðshópa á tilraunatímabili Íslenskuþorpsins og þá m.t.t. þeirra sem höfðu jákvæða afstöðu til þorpsins, þ.e. töldu það mjög eða frekar gagnlegt við að byggja upp nefnda færniþætti í íslensku:

Tafla 2. Hlutfall þeirra sem telja Íslenskuþorpið mjög eða frekar gagnlegt til að byggja upp ákveðna færniþætti í íslensku m.t.t. til allra námskeiðshópa á tilraunatímabili Íslenskuþorpsins.

	Nordkurs 1	Nordkurs 2	Minneapolis	Alþjóðlegt	Hagnýt '12	Hagnýt '13
Tal	94,70%	69,20%	100,00%	100,00%	85,00%	76,50%
Sjálfsöryggi	94,70%	61,50%	100,00%	87,50%	85,00%	79,40%
Orðaforði	89,50%	61,50%	92,80%	93,80%	92,50%	76,50%
Hlustun	89,50%	69,20%	92,80%	87,50%	82,50%	76,50%
Skilningur almennt	84,20%	53,80%	100,00%	81,30%	87,50%	73,50%
Framburður	84,20%	38,40%	100,00%	87,50%	70,00%	79,40%

Ef litið er á niðurstöður kannananna úr námskeiðunum sex þar sem stuðst var við Íslenskuþorpið á tilraunatímabilinu má sjá í töflunni að einn hópurinn sker sig nokkuð úr þegar á heildina er litið, þ.e. nemarnir í Nordkurs-námskeiði 2. Hlutfall þeirra sem telja Íslenskuþorpið hafa verið mjög eða frekar gagnlegt við máltileinkunina er nokkuð lægra hvað alla færniþættina varðar en kemur fram hjá hinum námskeiðshópunum. Þessi niðurstaða gefur tilefni til vangaveltna um það hvort Íslenskuþorpið gagnist betur ákveðnum

nemendahópum umfram aðra en eins og áður hefur komið fram höfðu nemarnir á Nordkurs-námskeiði 2 einhverja forþekkingu í íslensku áður en þeir komu á námskeiðið og teljast því ekki algerir byrjendur í íslensku. Niðurstöður sem þessar eru gagnlegar með frekari þróun Íslenskuþorpsins og kennslufnis þess í huga en ekkert er því til fyrirstöðu að laga verkefnið í heild sinni að mismunandi færnistigi, þörfum og áhugasviðum málnefna í íslensku sem öðru máli.

5.3 Helstu kostir Íslenskuþorpsins

Málnemarnir voru beðnir að lýsa helstu kostum Íslenskuþorpsins með sínum eigin orðum. Hér verða dregin saman helstu atriði sem nemarnir í öllum námskeiðunum nefndu og tilgreind verða nokkur ummæli sem fram komu til að varpa skýrara ljósi á viðhorf þeirra. Í (4) a–f hafa verið dregnir saman veigumestu þættirnir sem birtust í svörum þeirra:

(4) Hverjir eru helstu kostir Íslenskuþorpsins við tileinkun íslensku?

a. Tækifæri og hvatning til að tala íslensku

Málnemarnir telja Íslenskuþorpið veita ómetanlegt tækifæri til að tala íslensku og fela í sér hvata og hvatningu til að nota nýja málið. Þeir séu beinlínis krafðir um þátttöku og að tala íslensku í samskiptum við Íslendinga. Hér má sjá dæmi um ummæli nemanna (þýdd á íslensku) í könnununum varðandi þennan þátt:

- *Íslenskuþorpið veitir tækifæri til að tala við (þolinmóða) Íslendinga á íslensku.*
- *Maður þarf að stökkva út úr kennslustofunni og **tala**, láta bara vaða!*
- *Okkur var ýtt út í að tala íslensku – áður en við vissum að við gætum það!*
- *Ég á að **tala íslensku** allan tímann, það er engin undankomu-leið.*
- *Ég þurfti að taka skrefið og lærði mikið af því.*

b. Tryggir notkun íslensku

Samningur við fyrirtæki Íslenskuþorpsins felur í sér að starfsfólkið talar eingöngu íslensku við málmennta sem koma í þorpið og það er meðvitað um að þessir viðskiptavinir gætu þurft lengri tíma en aðrir. Málmenntarnir þurfa því ekki að berjast fyrir því að fá að tala íslensku eða bera ábyrgð á því að íslenska sé töluð. Þeir nefndu þennan kost Íslenskuþorpsins gjarnan í könnununum:

- *Þú þarft ekki að berjast fyrir því að tala íslensku – það er sameiginleg ákvörðun í þorpinu.*
- *Ég var búinn að reyna að tala íslensku í heila viku í búðum áður en ég fór í Íslenskuþorpið, það gekk ekki vel því allir svöruðu mér á ensku.*
- *Sú staðreynd að afgangslúfólki í Íslenskuþorpinu skipti ekki yfir í ensku í samskiptum okkar var stærsti kosturinn við þorpið.*
- *Skilningsríkt starfsfólk veit að ég er að læra íslensku og gefur mér því tíma.*

c. Byggir upp sjálfstraust

Íslenskuþorpið leiðir til þess að málmenntarnir ná að byggja upp sjálfstraust til að tjá sig og nota málið í samskiptum. Í ummælum mikils meirihluta þátttakenda í könnununum kom þessi mikilvægi kostur skýrt fram:

- *Samskiptin í Íslenskuþorpinu efla sjálfstraustið verulega.*
- *Þorpið minnkar ótta við að tala íslensku.*
- *Íslenskuþorpið gaf mér auknið sjálfstraust til að nota íslensku annars staðar.*
- *Við byrjum klárlega fyrr að tala íslensku.*

d. Staðfesting á íslenskukunnáttunni

Eitt af því sem margir málmennta nefndu í könnununum var að samskiptin í Íslenskuþorpinu hefðu sýnt þeim fram á að þeir kynnu og skildu meira en þeir hefðu gert sér grein fyrir. Hér má sjá nokkur dæmi um ummæli þeirra:

- *Ég sé að ég skil aðra og aðrir skilja mig – það var góð uppgötvun!*
- *Ég áttaði mig á því að ég hafði lært alla helstu samskiptafrasana til að nota í viðskiptunum í Íslenskuþorpinu.*
- *Það kom mér á óvart hvað ég gat í raun talað og skilið mikið í þorpinu.*

e. Hagnýtur orðaforði og málnotkunarfrasar

Fram kom hjá mörgum nemanna að með Íslenskuþorpinu, undirbúningi heima og í kennslustofu og samskiptum þar til-einkuðu þeir sér hagnýtan orðaforða sem gagnaðist þeim í margvíslegu samhengi. Einn tilgangurinn með Íslenskuþorpinu er einmitt sá að málnemarnir þjálfu daglegt mál og geti beitt því við raunverulegar aðstæður úti í samfélaginu. Hér má sjá nokkur dæmi um lýsingar nemanna í könnununum:

- *Við lærum hagnýtan orðaforða daglegs lífs og mikilvægan tján-ingarmáta.*
- *Í Íslenskuþorpinu lærði ég fljótt að bjarga mér á íslensku. Þar fékk ég mjög hagnýta æfingu sem hjálpaði mér við að byrja að tala svona snemma í ferlinu.*
- *Ég var búinn að læra samskiptafrasana og vissi fyrirfram hvaða svörum ég átti von á í Íslenskuþorpinu.*

f. Aðgangur að íslensku samfélagi

Fjöldi málnefna nefndi einn þátt til viðbótar í könnununum sem segja má að sé e.k. viðbótarkostur Íslenskuþorpsins. Þannig kom fram í máli þeirra að með hlutdeild Íslenskuþorpsins hafi þeir fengið aðgang að íslensku samfélagi sem þeir hefðu annars farið á mis við. Ummæli nemenda skýra nánar hvað hér er átt við:

- *Maður er sendur út til að tala við Íslendinga; frábært tækifæri til að nálgast þá.*
- *Við fáum reynslu sem nýtist úti í samfélaginu.*
- *Þorpið veitir tækifæri til að kynnast íslenskri menningu. Maður er „rekinn“ á bókasafnið, á kaffihús, í sund – þetta hefði ég aldrei gert án Íslenskuþorpsins.*
- *Ég er skiptinemi og umgengst því bara aðra útlendinga. Ef ég hefði ekki haft Íslenskuþorpið hefði ég ekki talað við heimamenn eða kynnst menningunni á sama hátt.*

Ljóst er af þeim ummælum nemenda sem rædd hafa verið í þessum kafla að tækifærin sem hafa verið sköpuð með Íslenskuþorpinu eru margháttuð og gildi þess ótvírætt fyrir málnefna í íslensku.

5.4 Gagnast þjálfunin í Íslenskuþorpinu í samfélaginu?

Íslenskuþorpinu má lýsa sem stuðningsvænu æfingaumhverfi fyrir málnefna í íslensku þar sem aðstæður og starfsfólk veita mikilvæga umgjörð og aðstoð við máltileinkunina. Endanlegt takmark með þjálfun nemanna er að gera þá færa um samskipti á íslensku og þátttöku í samfélaginu þar sem reynir á málkunnáttu og sjálfstraust nemans.

Gerð var tilraun í tveimur 12 vikna námskeiðum (nefnd hópur 1 og 2 í töflu 3) sem kalla má prófstein á raunfærni í nýja málinu. Tilraunin fólst í því að láta málnefna fara einu skrefi lengra en gert hafði verið í hinum námskeiðunum og spreyta sig í samfélaginu utan Íslenskuþorpsins (sjá mynd 2). Eftir þjálfun í kennslustofu og heimsóknir í mismunandi fyrirtæki innan Íslenskuþorpsins í fimm vikur voru þeir látnir velja sér „mitt fyrirtæki“ utan Íslenskuþorpsins til að fara og sinna þar erindum sínum á íslensku – og nýta sér þannig æfinguna í Íslenskuþorpinu úti í samfélaginu. Val þeirra á „mínu fyrirtæki“ var fjölbreytilegt, flestir völdu fyrirtæki eða stofnun í nærumhverfi sínu þar sem þeim fannst mikilvægt að geta tjáð sig á íslensku. Sumir kusu að fara í matvörubúð, aðrir völdu leikskóla barna sinna, enn aðrir bensínstöð, bar, skyndibitastað eða íþróttafélag til að láta reyna á íslenskukunnáttu sína og þess voru jafnvel dæmi að nemendur veldu banka sem sitt fyrirtæki til að kynna sér sparnaðar- og ávöxtunarleiðir og nýta um leið málkunnáttuna. Val nemanna á fyrirtækjum utan Íslenskuþorpsins bar í raun vott um óbilandi sjálfstraust þeirra til að nota nýja málið í samskiptum við Íslendinga. Öll samskipti í „mínu fyrirtæki“ lutu sömu kennslufræðilegu lögmálunum og í fyrirtækjum innan Íslenskuþorpsins þar sem undirbúningur fór fram í kennslustofu með hjálp kennara og nemendur fóru í tvígang á vettvang þar sem þeir fylgdu sömu sex skrefunum og rædd voru í kafla 4.3.

Í viðhorfskönnunum í lok námskeiðanna var spurt sérstaklega um heimsóknir þátttakenda í „mitt fyrirtæki“. Annars vegar var leitað eftir því hvort reynsla þeirra í fyrirtæki að eigin vali utan þorpsins hafi verið jákvæð eða neikvæð og hins vegar var spurt um það að hvaða leyti þjálfun í Íslenskuþorpinu hafi búið þá undir að-

stæður daglegs lífs utan þorpsins. Í töflu 3 að neðan má sjá niðurstöður viðhorfskannananna þegar spurt var um reynslu þeirra í fyrirtækjum innan Íslenskuþorpsins (kaffihús, bakarí, bókabúð, bókasafn, sundlaug) og til samanburðar mat þeirra á reynslunni í fyrirtæki utan þorpsins („mitt fyrirtæki“). Eins og fram kemur í töflunni fór annar hópurinn í fjögur fyrirtæki innan Íslenskuþorpsins en hinn í þrjú áður en þeir fóru í fyrirtæki að eigin vali (eyður í töflu þýða að viðkomandi námskeiðshópur fór ekki í nefnt fyrirtæki Íslenskuþorpsins). Spurningin í könnuninni var þá þessi:

(5) Var reynsla þín af samskiptum í þessum fyrirtækjum jákvæð eða neikvæð?

Tafla 3: Hlutfall þeirra sem höfðu mjög eða frekar jákvæða reynslu í fyrirtækjum Íslenskuþorpsins og til samanburðar hlutfall þeirra sem höfðu mjög eða frekar jákvæða reynslu í fyrirtæki að eigin vali utan Íslenskuþorpsins („mitt fyrirtæki“).

Vettvangsheimsóknir	Hópur 1. Jákvæð reynsla	Hópur 2. Jákvæð reynsla
Íslenskuþorpið: Kaffihús	100,00%	94,10%
Íslenskuþorpið: Bakarí	87,50%	
Íslenskuþorpið: Bókabúð		91,20%
Íslenskuþorpið: Bókasafn	87,50%	76,47%
Íslenskuþorpið: Sundlaug	72,50%	
Raunveruleikinn: „Mitt fyrirtæki“	95,00%	91,20%

Þegar taflan er skoðuð má sjá að málnemarnir stóðust „raunveruleikaprófið“ með prýði, en yfirgnæfandi meirihluti þátttakenda hafði jákvæða reynslu af heimsókninni í „mitt fyrirtæki“ eins og má sjá í neðstu línu töflunnar. Þegar mat þeirra á reynslu af heimsóknunum í fyrirtæki innan Íslenskuþorpsins er skoðað til samanburðar er ljóst að reynsla þeirra af samskiptum í fyrirtækjum utan þorpsins er afar góð og síst verri en í fyrirtækjum innan Íslenskuþorpsins. Af þessum niðurstöðum má draga þá ályktun að undirbúningur og þjálfun í Íslenskuþorpinu hafi styrkt nemana í tileinkunarferlinu og gert þá færa um að beita málinu við nýjar aðstæður daglegs lífs úti í samfélaginu.

5.4.1 Hvernig nýttist undirbúningur í Íslenskuþorpinu í raunveruleikanum?

Til að grafast nánar fyrir um það hvernig undirbúningur í Íslenskuþorpinu nýttist málnefnum í fyrirtækjum og stofnunum utan þorpsins voru þeir beðnir um að meta þennan þátt í viðhorfsskönnunum. Í (6) a–c hafa verið dregnir saman helstu þættirnir sem birtust í svörum þeirra við spurningunni:

(6) Hvernig nýttist þjálfunin í Íslenskuþorpinu þér í samskiptum í „þínu fyrirtæki“?

a. Sjálfstraustið var komið

Málnefarnir leggja mikla áherslu á það að þjálfunin í Íslenskuþorpinu hafi veitt þeim nauðsynlegt sjálfstraust til að nota málið úti í samfélaginu. Þannig hefur þjálfunin og reynslan í Íslenskuþorpinu styrkt þá í trúnni á eigin getu til að eiga samskipti við Íslendinga á íslensku í aðstæðum daglegs lífs utan þorpsins. Hér má sjá nokkur dæmi um ummæli þeirra:

- *Þjálfunin í Íslenskuþorpinu gaf mér hiklaust aukið sjálfstraust til að nota íslensku í „mínu fyrirtæki“.*
- *Ég var ekki lengur hræddur við að tala við Íslendinga annars staðar.*
- *Ég hefði aldrei þorað að fara út í bæ og tala íslensku ef ekki hefði verið fyrir Íslenskuþorpið.*
- *Þægindabringur minn stækkaði í Íslenskuþorpinu og sjálfstraustið nýttist mér utan þorpsins.*
- *Ég fékk sjálfstraust til að fara á nýja staði og tala íslensku.*

b. Kunnátta sem nýttist úti í samfélaginu

Af ummælum nemanna má ráða að þjálfunin í Íslenskuþorpinu hafi verið hagnýt og reynst þeim notadryg í daglegu lífi utan þess. Mörgum kom jafnframt á óvart hvað þeir höfðu í raun lært mikla íslensku í þorpinu á skömmum tíma:

- *Það kom mér mjög á óvart hvað ég kunni í raun mikla íslensku, hvað ég skildi mikið þegar ég talaði við starfsfólkið í „mínu fyrirtæki“ og hvað ég skildist vel.*

- *Ég sá í „mínu fyrirtæki“ að ég kunni meiri íslensku en ég átti von á.*
- *Í Íslenskuþorpinu fékk ég mjög góða upphitun til að fara út í samfélagið og tjá mig á íslensku.*

c. Nauðsynlegur orðaforði og samskiptafrasar

Þegar út í raunveruleikann er komið finnst málmennum þeir hafa lært nauðsynlegan grunnorðaforða og samskiptafrasa til að nota í samskiptum við Íslendinga utan þorpsins:

- *Ég byggði upp orðaforða í Íslenskuþorpinu og lærði tjáningarmátann til að nota í raunveruleikanum.*
- *Ég lærði helstu samskiptafrasana í þorpinu sem nýttust mér annars staðar.*
- *Ég lærði hvernig maður á kurteisleg samskipti og hvaða frasa á að nota.*

Af því sem nú hefur komið fram í kafla 5.4 má sjá að nemarnir finna til öryggis við notkun nýja málsins og virðast færir í flestan sjó við alls konar aðstæður í málсамfélaginu. Það er því ljóst að Íslenskuþorpið veitir íslenskunemum mikilvæga þjálfun sem gagnast þeim í samskiptum við Íslendinga úti í samfélaginu og styður við máltil-einkunina.

6. Umræða og lokaorð

Hér hefur verið rætt um tilraunatímabil Íslenskuþorpsins, fræðilegar forsendur þess og hvernig það hefur reynst nemum með íslensku sem annað mál við Háskóla Íslands. Fjallað hefur verið um mikilvægi þess að málmenar byrji sem fyrst að nota markmálið utan kennslustofunnar en vitað er að málnotkun er forsenda máltileinkunar. Hlutverk Íslenskuþorpsins er einmitt það að tryggja íslenskunemum aðstæður til að taka þátt í samskiptum á íslensku utan kennslustofunnar í upphafi íslenskunámsins.

Íslenskuþorpið: Leið til þátttöku í daglegum samskiptum á íslensku er nýstárlegt tilraunaverkefni þar sem nemendum í íslensku sem öðru

máli við Háskóla Íslands er boðið upp á námsumhverfi sem tengir nám í kennslustofunni við lífið utan hennar. Nemendur byrja fyrr að tala íslensku utan kennslustofunnar en áður var sem hjálpar þeim í íslenskunáminu. Þetta hefur margvísleg jákvæð áhrif á nemana sem eflast við að geta frá byrjun íslenskunámsins sinnt daglegum erindum sínum á íslensku, þannig eykst sjálfstraustið og nemarnir reyna að tala íslensku víðar en í þorpinu.

Þjálfun með hlutdeild Íslenskuþorpsins miðar að því að mál-nemar tileinki sér íslensku, noti hana í samskiptum og öðlist færni til þátttöku á íslensku í íslensku samfélagi. Viðhorfskannanir sem voru lagðar fyrir nemendahópa tilraunatímabilsins þar sem Íslenskuþorpið myndaði kjarna námskeiðanna sýna ótvírætt að Íslenskuþorpið hefur sannað gildi sitt og veitt málnemunum mikilvægt tækifæri í máltileinkunarferlinu. Eitt af því sem kom fram í niðurstöðum kannananna var það að þorpið væri gagnlegt til að byggja upp og þjálfa mikilvæga færniþætti málsins og að með því fengju málnemarnir tækifæri og hvata til að nota markmálið meðal heima-manna þar sem notkun íslensku er tryggð. Jafnframt töldu nemarnir Íslenskuþorpið hafa mikið gildi við að byggja upp sjálfstraust þeirra til að nota málið og að þorpið opnaði þeim greiða leið að menningu samfélagsins.

Reynslan sem nú er fengin sýnir skýrt að með Íslenskuþorpinu skapaðist mikilvægur kjarni og einbeitt sýn í námi og kennslu íslensku sem annars máls. Allir sem tóku þátt í verkefninu: nemendur, kennarar, starfsfólk í fyrirtækjum Íslenskuþorpsins, hönnuðir og rannsakendur í verkefninu sameinuðust um að ná því takmarki að auka færni málnemanna í samskiptum á íslensku. Íslenskuþorpið markar því tvímælalaust tímamót í rannsóknum, kennslu og tileinkun íslensku sem annars máls og annarra tungumála.

ÚTDRÁTTUR

Íslenskuþorpið:

Leið til þátttöku í daglegum samskiptum á íslensku

Miklu máli skiptir fyrir þá sem eru að læra annað mál að taka þátt í raunverulegum samskiptum utan kennslustofunnar. Nýjustu rannsóknir sýna að þar felast miklir möguleikar á máltileinkun og kallað hefur verið eftir því að vinna í kennslustofu taki í ríkari mæli mið af þeim daglega veruleika sem málneymar lifa og hrærast í.

Þeir sem læra íslensku sem annað mál við Háskóla Íslands hafa rekið sig á að erfitt reynist að fá að tala íslensku við Íslendinga í daglegu lífi, það er þá á ábyrgð málnemanna að markmálið sé notað í daglegum samskiptum. Tilraunaverkefnið Íslenskuþorpið tekur á þessu vandamáli en með því eru skapaðar aðstæður fyrir nema í íslensku sem öðru máli til að tala við Íslendinga á íslensku um leið og þeir sinna hversdagslegum erindum sínum.

Í Íslenskuþorpinu eru tiltekin fyrirtæki eða stofnanir, s.s. bakarí, kaffihús og bókasafn, og þangað fara málnemarnir úr kennslustofunni til að þjálfa málnotkun og eiga samskipti á íslensku. Starfsfólkið í fyrirtækjum þorpsins hefur skuldbundið sig til að tala eingöngu íslensku við málnemana. Reynsla er nú komin á þátttöku íslenskunema í Íslenskuþorpinu en boðið hefur verið upp á ýmis námskeið við Háskóla Íslands með hlutdeild þorpsins. Niðurstöður viðhorfskannana meðal málnemanna leiða í ljós að Íslenskuþorpið hefur mikið gildi fyrir þá í tileinkunarferlinu.

Lykilorð: Íslenska sem annað mál, annarsmálsfræði, samtalsgreining, Íslenskuþorpið, CA-SLA

ABSTRACT

The Icelandic Village: Participation in Everyday-Life Interaction in Icelandic

Participation in second language interaction outside the classroom is important in learning a second language. Recent research shows that language learning takes place in second language interaction. Classroom teaching needs to take into account the reality of students' lives outside the classroom.

The second language society has many opportunities for L2 interaction. Students at the University of Iceland have had trouble taking advantage of these opportunities and they have experienced the reluctance of some Icelanders to participate in interaction with beginners in Icelandic in everyday interaction. Icelanders tend to respond in English when they attempt to speak Icelandic. The L2 speaker is thus responsible for interaction taking place in the target language and may need special methods to gain the cooperation of the Icelanders. The pilot project "The Icelandic Village" deals with these issues as it provides a specially designed environment for the L2 learners to use and practice Icelandic at the same time as they go about their daily lives. The Icelandic Village has real businesses, such as a bakery, a café and a library. The staff in these businesses have agreed to speak only Icelandic to the L2 learners. The classroom teaching is based on the students' interaction in the Village.

L2 learners in the pilot project have participated in several surveys on their experience in learning a new language this way. These surveys show that the learners are very positive towards the Icelandic Village.

Keywords: L2 Icelandic, Second Language Acquisition, Conversation Analysis, The Icelandic Village, CA-SLA

HEIMILDIR

- Birna Arnbjörnsdóttir. 2006. „The HB Grandi Experiment: A Workplace Language Program.“ *Second Languages at Work* (bls. 37–65). Ritstj. Karen-Margrete Frederiksen, Karen Sonne Jakobsen, Michael Svendsen Pedersen og Karen Risager. IRIS Publications 1. Roskilde University.
- Brouwer, C. 2003. „Word Searches in NNS-NS Interaction: Opportunities for Language Learning?“ *Modern Language Journal* 87, bls. 534–545.
- Clark, B., og Lindemalm, K. (ritstj.). 2011. *Språkskap – Swedish as a Social Language. Ergonomidesign*. [Án útgáfustaðar], Folkeuniversitetet og Interactive Institute.
- Firth, A., og Wagner, J. 1997. „On Discourse, Communication and (Some) Fundamental Concepts in SLA Research.“ *Modern Language Journal* 81(3), bls. 285–300.
- Firth, A., og Wagner, J. 2007. „Second/Foreign Language Learning as Social Accomplishment: Elaborations on a reconceptualized SLA.“ *Modern Language Journal* 91 (a focus issue), bls. 800–819.
- Guðlaug S. Brynjólfssdóttir. 2011. *Íslenskuþorpið*. Óprentuð M. Paed.-ritgerð. Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Guðrún Theodórsdóttir. 2010. *Conversations in Second Language Icelandic: Language Learning in Real-Life Environments*. Óprentuð Ph.D.-ritgerð. Syddansk Universitet, Óðinsvém.
- Guðrún Theodórsdóttir. 2011a. „Language Learning Activities in Everyday Situations: Insisting on TCU Completion in Second Language Talk.“ *L2 Learning as a Social Practice: Conversation-Analytic Perspectives* (bls. 185–208). Ritstj. G. Palotti og J. Wagner. Honolulu: National Foreign Language Resource Center.
- Guðrún Theodórsdóttir. 2011b. „Second Language Interaction for Business and Learning.“ *L2 Interactional Competence and Development* (bls. 93–116). Ritstj. J. K. Hall, J. Hellermann og S. Pekarek Doehler. Bristol: Multilingual Matters.
- Hedge, T. 2000. *Teaching and Learning in the Language Classroom*. Oxford: Oxford University Press.
- Jefferson, G. 1984. „Notes on Some Orderlinesses of Overlap Onset.“ *Tilburg Papers in Language and Literature* 28, bls. 1–28.
- Kasper, G., og Wagner, J. 2011. „Conversation-Analytic Approach to Second Language Acquisition.“ *Alternative Approaches to Second Language Acquisition* (bls. 117–142). Ritstj. D. Atkinson. London: Routledge.
- Kurhila, S. 2004. „Clients or Language Learners-Being a Second Language Speaker in Institutional Interaction.“ *Second Language Conversation* (bls. 58–74). Ritstj. R. Gardner og J. Wagner. London: Continuum.
- Paškevičius, E. 2013. *Íslenskuþorpið og tileinkun íslensku sem annars máls*. Óprentuð BA-ritgerð. Háskóli Íslands, Reykjavík.

- Pekarek-Doehler, S. 2010. „Conceptual Changes and Methodological Challenges: on Language and Learning from a Conversation Analytic Perspective on SLA.“ *Conceptualising Learning in Applied Linguistics* (bls. 105–127). Ritstj. P. Seedhouse, S. Walsh og C. Jenks. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sacks, H., Schegloff, E., og Jefferson, G. 1974. „A Simplest Systematics for the Organization of Turn-taking for Conversation.“ *Language* 50(4), bls. 696–735.
- Schegloff, E. 1979. „The Relevance of Repair to Syntax-for-Conversation.“ *Syntax and Semantics: Discourse and Syntax*, vol. 12. (bls. 261–286). Ritstj. T. Givón. New York: Academic Press.
- Sidnell, J. 2010. *Conversation Analysis. An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Stivers, T., og Robinson, J. D. 2006. „A Preference for Progressivity in Interaction.“ *Language in Society* 35, bls. 367–392.
- Wagner, J. 2004. „The Classroom and Beyond.“ *The Modern Language Journal* 88(4), bls. 612–616.
- Wagner, J. 2010. „Learning and Doing Learning in Interaction: What do Participants do in Everyday Out-of-School Second Language Talk?“ *Language Learning and Socialization through Conversations* (bls. 51–59). Ritstj. Y. Kyte og K. Ikeda. Osaka: Center for Human Activity Theory, Kansai University.

Fallatileinkun í íslensku sem öðru máli

1. Inngangur

Verkefni kennara sem ætlar að kenna útlendingum íslensku er margþætt. Eitt þeirra er að kenna málnefum málkerfi íslenskunnar hvort sem það er gert á beinan eða óbeinan hátt. Hver svo sem kennsluaðferðin er þarf kennarinn alltaf að velja þau málfræðiatríði sem hann ætlar að taka fyrir og ákvarða í hvaða röð hann gerir það. Máltileinkunarfræðingar hafa lengi veitt því athygli að tileinkun annars máls fylgir einhverri þróunarröð (sjá t.d. Ellis 1994: 73–119) og tungumálakennarar og námsbókahöfundar hafa áttað sig á því að minni og hugur málneuma (e. *language learner*) vinnur ekki eins og yfirlitsbækur yfir málkerfi. Í hefðbundinni kerfislýsingu úr handbókum er beygingakerfi íslenskunnar sett upp í heild sinni og allir beygingarflokkar kynntir, jafnt reglulegir sem óreglulegir flokkar og stórir sem smáir. Að sjálfsögðu er alltaf gagnlegt að læra um kerfi tungumáls en það er allt annað verkefni að tileinka sér tungumál; skilja það og beita því. Verkefni kennara og námsbókahöfunda felst í því að velja þau málfræðiatríði sem eru einföld og auðlærð í byrjun og bæta síðan við málfræðina smátt og smátt.¹

Kennslubók í málfræði eftir þær Ástu Svavarsdóttur og Margréti Jónsdóttur sem fyrst kom út í september 1988 markar tímamót í

1 Greinin er byggð á MA-ritgerð höfunda, sjá Maríu Önnu Garðarsdóttur og Sigríði Dagnýju Þorvaldsdóttur 2012.

málfræðikennslubókum í íslensku fyrir útlendinga. Fram að þeim tíma höfðu flestar kennslubækur í íslensku verið nokkurs konar handbækur fyrir málnefna þar sem allt kerfið lá undir, það reglulega var sett við hlið frávíkanna og gert jafnt undir höfði. Margrét og Ásta taka skýrt fram í inngangi að bókina sé ekki handbók heldur kennslubók handa byrjendum (Ásta Svavarsdóttir og Margrét Jónsdóttir 1998: v). Þær ákvarða tileinkunarröð málfræðiatríða út frá því sem er almennt og reglulegt í málinu og byggja á formdeildum fremur en orðflokum og beygingarflokkum eins og hefðbundnar málfræðibækur gera. Þær kynna t.d. formdeildina kyn í algengum og reglulegum beygingarflokkum nafnorða í stað þess að taka fyrir alla beygingarflokka og allt beygingardæmi þeirra. Í framhaldi af því kynna þær kyn í öðrum orðflokum, s.s. lýsingarorðum og töluorðum.

En er alveg víst að við vitum hvað málnefnum reynist einfalt og hvað flókið? Til að fá úr því skorið er nauðsynlegt að rannsaka tileinkun íslensku sem annars máls eða m.ö.o. það millimál (e. *inter-language*) sem málnefmar í íslensku nota frá upphafi máltileinkunar og greina þróunarröð málfræðitileinkunarinnar.

Í þessari grein verður sagt frá rannsókn okkar á tileinkun falla í íslensku sem öðru máli. Rannsókn af þessu tagi hefur bæði fræðilegt og hagnýtt gildi. Annars vegar má nýta niðurstöður hennar í almennt umræðu um föll í íslensku og hins vegar geta niðurstöðurnar auðveldað kennurum og námsbókahöfundum verkið.

Hér verður fyrst sagt frá úrvinnslukenningu (e. *Processability Theory*) Manfreds Pienemann og niðurstöðum rannsóknar á tileinkun falla í þýsku sem öðru máli. Þá verður sett fram tilgáta eða stigveldisspá um tileinkun falla í íslensku sem öðru máli á grundvelli kenningarinnar og að lokum rýnt í niðurstöður athugunar á tileinkun falla í íslensku. Niðurstöðurnar benda til þess að málnefmar tileinki sér svokallað formgerðarfall síðar en reglufall.

2. Úrvinnslukenning Pienemanns

Úrvinnslukenningin sem þýski málsálfræðingurinn Manfred Piene-
mann setti fyrst fram 1998 er upphaflega byggð á rannsóknum hans

á þýsku millimáli² en út frá þeim rannsóknnum setti hann fram kenningu um algilda tileinkunaröð málfræðinnar, jafnt beygingarleg sem setningarleg atriði (Pienemann 1998 og 2005; María Anna Garðarsdóttir og Sigríður Dagný Þorvaldsdóttir 2012). Í úrvinnslukenningunni er litið á máltileinkun sem hugrænt ferli og þar er leitast við að skýra hvernig málneymar ná valdi á þeim hugartækjum sem eru forsenda þess að þeir geti byggt upp málkerfi nýja málsins.

Í kenningunni setur Pienemann fram tileinkunarstigveldi í fimm stigum (Pienemann 1998: 73–89) og á hverju stigi er skýrð og afmörkuð hugræn geta málneymanna sem þörf er á til að vinna úr tilteknum málfræðiformgerðum. Þar sem sett er upp algilt tileinkunarstigveldi þarf kenningin að geta náð yfir öll tungumál og öll málfræðifyrirkæri (Pienemann 1998: 35 og víðar). Til að geta notað úrvinnslustigveldið á ólík tungumál og raðað mismunandi fyrirbærum ólíkra tungumála á úrvinnslustigin er nauðsynlegt að setja fyrst niður fyrir sér hvers eðlis setningarlegar og beygingarlegar aðgerðir tungumálsins eru (Pienemann 2007b: 148). Með þessu vill Pienemann leggja áherslu á að tiltekna formgerðir eins tungumáls virðast stundum eiga sér samsvörun í öðrum málum en þegar grannt er skoðað kemur í ljós að úrvinnslan að baki formgerðunum er ekki sú sama.

Samkvæmt kenningunni fara allir málneymar í gegnum öll stigin, óháð móðurmáli, og aldrei er hægt að sleppa einu stigi né fara í gegnum þau í annarri röð. Pienemann tekur fram að formleg kennsla hafi ekki áhrif á tileinkunarröðina (Pienemann 2007b: 152) en kennsla geti hugsanlega flýtt fyrir tileinkuninni. Ferlið er hins vegar alltaf hið sama.

Hér á eftir verður stigveldi Pienemanns lýst nánar. Fyrst verður vikið að þróunarröð beygingarlegra atriða og þar á eftir fjallað um þróunarröð setningarlegra atriða.

2 Pienemann fjallar ítarlega um tilviksrannsókn sína á málneymum Guy sem var nemandi við Háskólann í Sydney. Fylgst var með Guy í eitt ár þegar hann var að læra þýsku sem erlent mál (Pienemann 1998: 117–164).

2.1 Stigveldið og þróun beygingarlegra atriða

Á grundvelli hugmyndarinnar um þáttasamræmingu³ (e. *feature unification*; Pienemann 1998: 39–88; 2005: 3–11; 2007a: 687; 2007b: 137; Håkansson, Pienemann og Sayehli 2002) setur Pienemann upp stigveldi máltileinkunar í fimm stigum (Pienemann 1998: 78–88). Litið er á þáttasamræminguna sem sjálfstæða og sjálfvirka minnisaðgerð í huga málnemans (Pienemann 2005: 15) sem sér um að dreifa málfræðilegum upplýsingum milli orða og liða í setningunni.

Í töflu 1 er tileinkunarstigveldi Pienemanns sett upp og þar má sjá hvernig hann hugsar sér þróun málfræðinnar í huga þess sem lærir nýtt mál. Í dálki eitt er dreifingu málfræðiupplýsinganna á hverju stigi lýst. Í dálki tvö eru tilgátur okkar um nokkur beygingarleg atriði í íslensku sem skýra hvaða málfræði er tiltæk á hverju stigi.⁴

Tafla 1. Stigveldi Pienemanns. Úrvinnsluaðgerðir og dæmi um beygingarlega úrvinnslu í íslensku millimáli (Pienemann 1998: 87).

Úrvinnsluaðgerðir	Beygingar
5 Skipti á málfræðiupplýsingum á milli setninga	Viðtengingarháttur í aukasetningum <i>Hann heldur að hún sé færeysk</i>
4 Skipti á málfræðiupplýsingum á milli liða	Samræmi frumlags og sagnfyllingar <i>Maðurinn er góður</i> Persónusamræmi frumlags og sagnar <i>Þú borðar mikið</i>
3 Skipti á málfræðiupplýsingum innan liðar	Samræmi í nafnlið <i>Þetta er góður maður</i>
2 Engin skipti á málfræðiupplýsingum, upplýsingar koma úr orðasafni	Kyn nafnorða, <i>strákur</i> Tala nafnorða, <i>strákar</i> Tíð sagnorða, <i>borða – borðaði</i>
1 Engin málfræðiúrvinnsla	<i>Hvað segirðu gott?</i>

3 Hugmyndin um þáttasamræmingu er fengin úr hlutverkamálfræðinni (e. *Lexical-Functional Grammar*).

4 Tilgátur okkar um íslenskt millimál byggja m.a. á rannsóknum á sömu fyrirbærum í norsku, dönsku og sænsku (María Anna Garðarsdóttir og Sigríður Dagný Þorvaldsdóttir 2012: 81–90 og rit sem þar er vitnað til).

Fyrsta stigið í stigveldinu er orðastig og á því stigi er eina verkefni málnefna að læra orð og hlunka (e. *chunk*⁵; Pienemann 1998: 83). Þar sem úrvinnsla á málfræðilegum upplýsingum er ekki hafin fylgja engin málsértæk einkenni á þessu stigi. Því er ekkert sem á sérstaklega við um íslenskt millimál umfram önnur mál á stigi eitt.

Á næsta stigi, stigi tvö, ræður málnefni yfir aðgerðum sem sækja málfræðilegar upplýsingar innan orðsins eða í orðasafnið (Pienemann 1998: 83–84). Dæmi um upplýsingar af þessu tagi er kyn nafnorða og tala þeirra; *strákur* er í karlkyni og getur verið ýmist í eintölu eða fleirtölu; *strákur* – *strákar*. Annað dæmi er tíð sagnorða; *borða* – *borðaði*. Málnefni í íslensku geta sett þátíðarviðskeyti á sagnir á stigi tvö þótt þeir noti enn ekki persónubeygingu. Þeir geta líka notað nafnorð í fleirtölu. Í þessu sambandi er mikilvægt að taka fram að þegar málnefni nota þessa beygingarþætti á stigi tvö er ekki víst að þeir velji alltaf „réttar“ endingar. Formdeildin sem slík er rétt en málnefni nota kannski aðeins eina endingu sem tákn fyrir fleirtölu (t.d. fleirtöluendinguna *-ar* fyrir öll nafnorð) og eitt þátíðarviðskeyti (t.d. viðskeytið *-aði* fyrir allar sagnir). Þeir hafa tilhneigingu til að alhæfa reglulegar algengar beygingarendingar. Það er því ekki algjör óreiða í kerfinu þótt endanleg regla sé ekki komin á.

Á stigi þrjú fer þáttasamræmingin af stað. Þá er málnefni fær um að flytja málfræðilegar upplýsingar á milli orða innan eins liðar (Pienemann 1998: 84–85). Málnefni geta því á þessu stigi sagt setningar á borð við *Þetta er góður maður* og lagað lýsingarorðið að nafnorðinu sem það stendur með.

Á fjórða stigi úrvinnslustigveldisins hafa málnefni tilfinningu fyrir öllum liðum setningarinnar og því geta upplýsingaskiptin orðið á milli liða í setningunni (Pienemann 1998: 85). Dæmi um milliliðasamræmi er samræmi frumlags og lýsingarorðssagnfyllingar eins og í setningunni *Maðurinn er góður* og persónusamræmi frumlags og sagnar eins og í setningunni *Þú borðar mikið*.

5 Hlunkar eru setningar sem lærðar eru í heild og málnefni eru ekki færir um að greina einstök orð innan þeirra eða skipta út orðum og setja önnur í staðinn. Þetta eru setningar á borð við *Góðan daginn*, *Hvað segir þú gott?* og *Gjörðu svo vel*. Þessar setningar hafa oft víðara merkingarsvið en samsvarandi setningar í markmálinu.

Úrvinnsluaðgerðirnar sem liggja að baki fimmta stiginu felast í upplýsingaskiptum milli aðalsetningar og aukasetningar og viðfangsefni málnemans er tileinkun á reglum aukasetninga sem víkja frá reglum aðalsetninga (Pienemann 1998: 85–86). Viðtengingarháttur í aukasetningum eins og í setningunni *Hann heldur að hún sé færaysk* er gott dæmi um beygingarlegt atriði sem krefst upplýsingaskipta á milli aðal- og aukasetningar. Það er merking sagnarinnar í aðalsetningunni sem ræður hætti (og tíð) sagnarinnar í aukasetningunni.

2.2 Stigveldið og þróun setningarlegra atriða

Þar sem þáttasamræmingin skýrir einkum upplýsingaskipti sem taka til beygingarlegra þátta þarf Pienemann að nýta sér setningarleg hugtök til að skýra nánar þróun setningagerða frá hlutlausri formgerð yfir í flóknari formgerðir sem málneymar nota á seinni stigum máltileinkunarinnar. Í því skyni nýtir Pienemann sér samspil merkingarhlutverka (a-gerð; e. *argument structure*), málfræðihlutverka (f-gerð; e. *functional structure*) og stöðu liðanna í setningum (c-gerð; e. *constituent structure*). Á mynd 1 er samspil setningastiganna þriggja skýrt (Pienemann 2007b: 143–145).

Mynd 1. Þrjú stig setningar (Pienemann 2007b: 144).

a-gerð (merkingarhlutverk)	→	gerandi	þema	staður
f-gerð (málfræðihlutverk)	→	FRUMLAG	ANDLAG	FYLLILIÐUR
c-gerð (setningarstaða)	→	NL _{fruml}	NL _{andl}	FL
		Jón [kastar]	boltanum	í vatnið

Neðst á mynd 1 sjáum við c-gerðina þar sem skilgreindir eru liðir setningarinnar og staða þeirra. Þar fyrir ofan er f-gerðin þar sem málfræðileg hlutverk eru skilgreind og efst sjáum við a-gerðina þar sem merkingarhlutverkin eru skilgreind.

Samspil setningastiganna þriggja, a-gerðar, f-gerðar og c-gerðar, felst í vörpunum. Annars vegar er gert ráð fyrir vörpun úr a-gerð yfir í f-gerð og hins vegar úr c-gerð yfir í f-gerð (Pienemann, Di Biase og Kawaguchi 2005). Til að skýra þessar varpanir betur er gagnlegt að nýta sér umræðu um föll og fallaúthlutun í íslensku. Þar hefur skapast sú hefð⁶ að skipta falli rökliða í formgerðarfall (e. *structural case*) annars vegar og orðasafnsfall (e. *lexical case*) hins vegar (Jóhannes Gísli Jónsson 1997–98 og 2005; Þórhallur Eyþórsson 2000; Maling 2001 og 2002; Jóhannes Gísli Jónsson og Þórhallur Eyþórsson 2003; Höskuldur Thráinsson 2007; Jóhannes Gísli Jónsson og Thórhallur Eythórsson 2005 og 2011).⁷ Segja mætti að formgerðarfall lýsi samspili c-gerðar og f-gerðar en orðasafnsfall lýsi tengslunum milli a-gerðar og f-gerðar. Til hægðarauka eru þessar samsvaranir settar upp í töflu 2.

Tafla 2. Samsvaranir hugtaka.

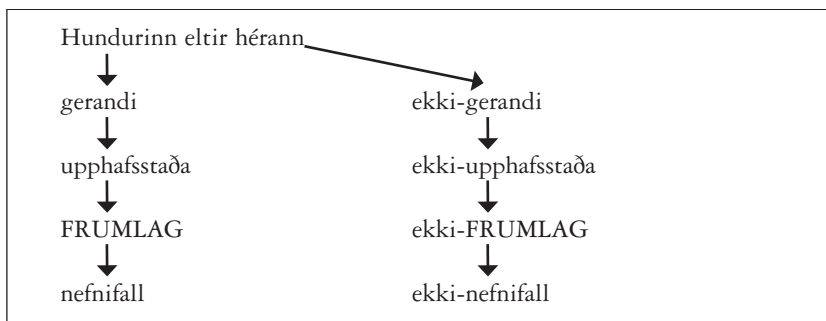
Samspil a-gerðar og f-gerðar (merkingar- og málfræðihlutverk) = orðasafnsföll

Samspil c-gerðar og f-gerðar (setningarstaða og málfræðihlutverk) = formgerðarföll

Pienemann hefur sett fram tvær tilgátur um þróun setningagerða, annars vegar tilgátu um þróun tengslanna milli málfræðihlutverka og setningarstöðu og hins vegar tilgátu um þróun tengslanna milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka (Pienemann 2005: 225–245). Í báðum tilgátunum er gert ráð fyrir því að í upphafi máltileinkunar notist málneymar við beina og línulega vörpun á milli setningastiganna þriggja, a-gerðar, f-gerðar og c-gerðar, eins og við sjáum á mynd 2.

6 Þessa hefð, sem er í anda hlutverkamálfræðinnar, má rekja allt aftur til níunda áratugarins í greinum Zaenen, Maling og Höskuldur Þráinssonar (1985), Yip, Maling og Jackendoff (1987) og Zaenen og Maling (1990).

7 Ekki er allir sammála þessari tvískiptingu falla. Jóhanna Barðdal (2011) færir t.d. rök fyrir því að öll föll í íslensku séu orðasafnsföll og samkvæmt því ætti þróun fallaúthlutunar öll heima undir þróun tengslanna milli a- og f-gerðar.

Mynd 2. Bein vörpun (Baten 2011: 471).

Beina vörpunin sem við sjáum á myndinni getur skýrt hvers vegna ýmsar fallmyndir koma fyrir á byrjendastigi, en ekki bara nefnifall; ekki-geranda er varpað á ekki-upphafsstöðu sem er varpað á ekki-frumlag sem er varpað á ekki-nefnifall. Málnemar geta í upphafi rambað á rétt fall þótt aðgreining á andlagsfalli sé ekki komin.

2.2.1 Þróun tengslanna milli málfræðihlutverka og stöðu orða í setningunni

Fyrri tilgáta Pienemanns varðar samspil c- og f-gerðar, þ.e. tengsl málfræðihlutverka og stöðu orða í setningunni. Í töflu 3 er tileinkunarstigveldi Pienemanns sett upp og þar má sjá hvernig Pienemann hugsar sér þróun setningagerða í huga þess sem lærir nýtt mál. Í dálki eitt er setningarlegum úrvinnsluaðgerðum lýst. Í dálki tvö eru tilgátur okkar um hvaða setningarlegu atriði í íslensku eigi heima á hverju stigi sem skýra betur hvaða málfræði er tiltæk á hverju stigi.⁸

8 Tilgátur okkar um íslenskt millimál byggja m.a. á rannsóknum á sömu fyrirbærum í skyldum tungumálum (María Anna Garðarsdóttir og Sigríður Dagný Þorvaldsdóttir 2012: 81–90 og rit sem þar er vitnað til).

Tafla 3. Stigveldi Pienemanns. Úrvinnsluaðgerðir og dæmi um setningarlega úrvinnslu í íslensku millimáli (Pienemann 1998: 87).

Úrvinnsluaðgerðir	Setningagerðir
5 Önnur orðaröð í spurnaraukasetningum en í spurnaraðalsetningum (e. <i>cancel inversion</i>)	Jón spurði hvað klukkan væri
4 Umröðun frumlags og sagnar Setningarleg fallmörkun	Í dag borðar strákurinn mikið Ég elska þig
3 Liður færður fremst í setningu	Í dag strákurinn borðar fisk
2 Hlutlaus orðaröð, í íslensku er hún frumlag – sögn – andlag (FSA)	Strákurinn borðar fisk
1 Orðastig	Hvað segirðu gott?

Á stigi eitt eru málneymar einungis færir um að læra orð og hlunka. Setningar skynja þeir sem eina heild og þeir aðgreina ekki einstök orð í setningum á borð við *Hvað segirðu gott?*

Á stigi tvö reiða málneymar sig eingöngu á setningarstöðuna, þ.e. þeir nýta sér beina vörpun eins og við sjáum á mynd 2 hér að framan. Þeir túlka alla rökliði sem eru í upphafsstöðu sem frumlag og liðinn fyrir aftan sögn sem ekki-frumlag og geta því myndað setningar á borð við *Strákurinn borðar fisk*.⁹

Á stigi þrjú birtast setningaaðgerðir sem felast í því að málneymar geta nú fært lið aftast úr setningu fremst þannig að nú má búast við því að setningar málnemanna geti byrjað á einhverju öðru en frumlagi. En þó að þeir hafi tilfinningu fyrir liðum og geti þar með flutt lið fremst í setningu, styðjast þeir enn við beina vörpun. Því vîkur formgerð setninganna á þessu stigi frá eðlilegri orðaröð í íslensku þegar liður er færður fremst eins og við sjáum í setningunni *Í dag strákurinn borðar fisk*. Málneminn er ekki fær um að umræða frumlagi og sögn þar sem slík úrvinnsla tilheyrir stigi fjögur.

Setningaaðgerðir á fjórða stiginu gera málnefum kleift að aðgreina einstaka liði setningarinnar og þar af leiðandi geta þeir vikið frá beinni vörpun. Það birtist til dæmis í umröðun frumlags og sagnar eins og við sjáum í setningunni *Í dag borðar strákurinn mikið*.

9 Dæmigerð frávik málnema á þessu stigi eru setningar á borð við *Þarna býr fjölskyldu*. Í þessari setningu er liðurinn fyrir aftan sögn túlkaður sem ekki-frumlag og fær ekki-nefnifall.

Á þessu stigi hefst setningarleg fallmörkun (þ.e. úthlutun formgerðarfalls) og málneinn verður fær um að úthluta setningarlegu falli eins og við sjáum dæmi um í setningunni *Ég elska þig* í töflu 3.

Formgerðarfall í íslensku er nefnifall frumlaga og þolfall sagnarandlaga. Rökliðirnir í setningunni *Ég elska þig*, frumlagið (*ég*) og andlagið (*þig*), koma ómerktir úr orðasafninu og þeim er úthlutað falli eftir almennri setningarlegri reglu, fallið ræðst af yfirborðsgerð setninga og Jóhannes Gísli Jónsson (1997–98: 20) segir það óháð merkingarhlutverkum. Það er samspilið milli málfræðihlutverkanna og setningarstöðu rökliðanna sem ákvarðar fallið. Rökliðirnir hafa fengið hlutverkslegt gildi á stigi fjögur. Málneinn þurfa því ekki lengur að nýta sér beina vörpun eða stöðu orðanna í setningunni til að tjá hver gerir hvað við hvern heldur geta þeir stuðst við málfræðihlutverkin hver svo sem orðaröðin er. Þeir eru nú færir um að bera kennsl á frumlög og andlög þó að þau standi ekki lengur á sínum hlutlausu stað í setningunum.

Úrvinnsluðgerðirnar sem liggja að baki fimmsta stiginu felast í upplýsingaskiptum milli aðalsetningar og aukasetningar og viðfangsefni málneins er tileinkun á reglum aukasetninga sem víkja frá reglum aðalsetninga (Pienemann 1998: 85–86). Í íslensku er gjarnan litið svo á að ekki sé kerfisbundinn munur á orðaröð í aðal- og aukasetningum¹⁰ (Svavar Sigmundsson 1987; Ásgrímur Angantýsson 2001 og 2011) eins og er í skandinavískum málum þar sem neitun er t.d. fyrir aftan sögnina í aðalsetningum eins og í setningunni *Jeg spiser ikke fisk* en hins vegar fyrir framan sögnina í aukasetningum eins og í setningunni *Han siger at jeg ikke spiser fisk*. Í íslensku má þó finna dæmi um kerfisbundinn mun á orðaröð í beinum og óbeinum spurnarsetningum (sjá t.d. Höskuld Þráinsson 2005: 53) eins og sjá má dæmi um í setningunni *Jón spurði hvað klukkan væri* í töflu 3. Þar er orðaröðin hlutlaus, þ.e. frumlag er á undan sögn. Í beinum spurnarsetningum færast sögnin hins vegar fram fyrir frumlagið eins og í setningunni *Hvað er klukkan?*

10 Ásgrímur Angantýsson (2001 og 2011) bendir á að tilbrigði finnst í orðaröð í aukasetningum í íslensku þó munurinn sé ekki kerfisbundinn. Tilbrigðin eru auk þess háð ákveðnum skilyrðum.

2.2.2 Þróun tengslanna milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka

Víkjum nú að seinni tilgátu Pienemanns sem snýr að þróun tengsla milli a-gerðar og f-gerðar. Í töflu 2 var þessum tengslum lýst með hugtakinu orðasafnsfall. Rökliðir sem fá orðasafnsföll eru sérmerktir í orðasafni og fallinu er úthlutað þar (Jóhannes Gísli Jónsson 1997–98: 20). Orðasafnsföll er því undantekning frá hinni almennu setningarlegu reglu, eða formgerðarfalli, og þau þarfnast því sérmerkingar frá upphafi.

Þróunarstig tengslanna milli a- og f-gerðar hafa ekki verið útfærð nákvæmlega í úrvinnslukenningunni en Pienemann gerir ráð fyrir því að málneymar nýti sér beina og sjálfgefna vörpun þar á milli í byrjun eins og við sáum á mynd 2. Þessi beina vörpun felst í því að geranda, hæsta merkingarhlutverkinu í stigveldisröð merkingarhlutverka,¹¹ er varpað á frumlagið. Síðar verða málneymar færir um að víkja frá þessari beinu og sjálfgefnu vörpun og geta þá framleitt flóknari og ólínulegri formgerðir. Það gerist t.d. þegar málneymar fara að tileinka sér sagnir sem víkja frá meginreglum markmálsins, þ.e. sagnir þar sem tengslin milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka eru ekki sjálfgefin og bein.

Í setningunum í (1) er merkingarhlutverkinu skynjandi¹² varpað á frumlag. Skynjandi er þriðja hæsta merkingarhlutverkið í stigveldi merkingarhlutverka og hér er því flóknari vörpun á ferð heldur en þegar geranda (hæsta merkingarhlutverkinu) er varpað á frumlag. Í skynjandafrumlögunum í setningunum í (1a–c) eru tengslin þó misflókin eftir því hvaða fall er á frumlaginu.

- (1) a. Ég hugsa það
b. Mér finnst gaman í skólanum
c. Mig langar heim

11 Merkingarlega hliðin á rökliðagerðinni lýsir því hver gerir hvað við hvern í setningunni og hún byggist á algildu stigveldi merkingarhlutverka: gerandi > þiggjandi (e. *beneficiary*) > skynjandi (e. *experiencer*) og mark (e. *goal*) > verkfæri (e. *instrument*) > þolandi (e. *patient*) og þema (e. *theme*) > staður (e. *locative*) (Pienemann, Di Biase og Kawaguchi 2005: 214–215).

12 Skynjandi er lifandi vera sem upplifir tilfinningu, skynjun eða hugsun án þess að hafa stjórn á því (Jóhannes Gísli Jónsson 2005: 374).

Í setningu (1a) er frumlagið í nefnifalli, í setningu (1b) er það í þágufalli og í setningu (1c) er það í þolfalli. Venjulega er gert ráð fyrir því að fallið í setningu (1a) sé formgerðarfall og þar með eru tengslin milli merkingar- og málfræðihlutverka upphafin þar sem fallaúthlutunin gerist á setningarlegu plani, óháð merkingarhlutverkum.

Orðasafnsfallið í setningunni í (1b) hefur verið kallað reglufall (e. *thematic case*; Jóhannes Gísli Jónsson 1997–98: 21). Mörg skynjandafrumlög eru í þágufalli í íslensku¹³ og fallið þar með tengt merkingu og fyrirsegjanlegt. Rannsóknir á þágufallshneigð (Ásta Svavarsdóttir 1982; Eiríkur Rögnvaldsson 1983; Ásta Svavarsdóttir, Gísli Pálsson og Þórólfur Þórlindsson 1984; Þórhallur Eypórsson 2000; Jóhannes Gísli Jónsson og Thórhallur Eythórsson 2005) renna stoðum undir þá skoðun að þágufall á frumlögum sé nátengt merkingarhlutverkinu skynjandi.¹⁴

Þolfallið í setningunni í (1c) lýsir sömu tengslum en er þó flóknara að því leyti að þolfall er sjaldgæft á skynjendafrumlögum og er því kallað furðufall (e. *idiosyncratic case*; Jóhannes Gísli Jónsson 1997–98: 21). Furðuföll eru algerlega ófyrirsegjanleg út frá merkingu.

Fleiri rökliðir hafa skýrt og afmarkað merkingarhlutverk, t.d. óbein andlög tveggja andlaga sagna (Ég *sendi bonum bréf*) og andlög svokallaðra „hjálpa“-sagna (Ég *hjálpa bonum*; Maling 2002) en bæði andlögin hafa merkingarhlutverkið mark¹⁵ (þ.e. viðtakandi eða þiggjandi). Þágufall í þessum andlögum er því reglufall og fyrirsegjanleg út frá merkingu.

3. Föll í úrvinnslustigveldinu

Í þessum kafla verður fjallað nánar um fall í máltileinkun í tengslum við úrvinnslukenninguna. Fyrst verður sagt frá rannsókn fræðimanns-

13 Þó skynjendafrumlög séu mörg í þágufalli er rétt að geta þess að þau eru mun fleiri í nefnifalli (Jóhannes Gísli Jónsson 1997–98).

14 Alhæfingar hjá málnefum okkar sem birtast í setningum á borð við *mér er svo beisk og mér hugsa stýðja líka hugmyndina um að þágufallið sé reglufall í skynjendafrumlögum*.

15 Mark er alltaf notað um hreyfingu, hvort sem um er að ræða eiginlega hreyfingu til einhvers staðar, t.d. til *Parísar*, eða viðtakanda í yfirfærðri merkingu, t.d. (gefa) *mér* (penna) (Jóhannes Gísli Jónsson 2005: 374).

ins Kristofs Baten (2011) á tileinkun falla í þýsku sem öðru máli. Því næst setjum við fram spá um tileinkunarröð falla í íslensku sem öðru máli.

3.1 Rannsókn á tileinkun falla í þýsku sem öðru máli

Belgíski fræðimaðurinn Kristof Baten (2011) rannsakaði nýlega föll sagnarandlaga og nafnliða í forsetningarliðum í þýsku út frá úrvinnslukenningunni og setti upp fallastigveldi fyrir þýsku. Baten gerir ráð fyrir því að fallaúthlutun sem gerist í samspili c- og f-gerðar þróist frá hlutlausri orðaröð þar sem setningarstaðan stjórnar fallinu yfir í frávik frá hlutlausri orðaröð á síðari stigum máltileinkunar þegar málneymar fara að skynja málfræðihlutverk rökliðanna óháð setningarstöðunni. Í töflu 4 sjáum við fallastigveldi Batens.

Tafla 4. Spá Batens um fallastigveldi í þýsku sem öðru máli (Baten 2011: 483).

Úrvinnsluaðgerðir	Þróun falla	Þróun setningagerðar
4 Skipti á málfræðiupplýsingum á milli liða	Aðgreining á þf./þgf. í andlögum sagnorða Aðgreining þf./þgf. í forsetningaliðum þar sem forsetning stýrir tveimur föllum	Ólínuleg vörpun → Andlag í þolfalli á undan sagnorði Frumlag í nefnifalli á eftir sagnorði
3 Skipti á málfræðiupplýsingum innan liðar	Aðgreining þf./þgf. í forsetningaliðum	
2 Engin skipti á málfræðiupplýsingum, upplýsingar koma úr orðasafni	Sjálfgefið nefnifall	Bein línuleg vörpun → Aukafall á eftir sagnorðum

Eins og sjá má í töflunni gerir Baten ráð fyrir því að úthlutun nefnifalls gerist á stigi tvö.¹⁶ Nefnifallið er þar með orðasafnsmynd og krefst ekki mikillar úrvinnsluorku þar sem það kemur sem slíkt úr orðasafni án upplýsingaskipta innan eða milli liða.

Á stigi þrjú sér úrvinnslubúnaðurinn til þess að upplýsingaskipti verða milli orða innan liðar. Málneyminn getur þá geymt upplýs-

16 Föllin koma fyrir á stigum 2, 3 og 4, þess vegna vantar stig 1 og 5 í úrvinnslustigveldið.

ingar innan forsetningarliðar og flutt þær milli höfuðsins (forsetningarinnar) og nafnliðarins. Hér er átt við forsetningar í þýsku sem stýra annaðhvort þolfalli (t.d. *bis*, *durch*, *für*) eða þágufalli (t.d. *aus*, *bei*, *mit*) en ekki þær sem geta stýrt tveimur föllum (t.d. *in*, *an*, *auf*, *über*, *unter*), annað hvort þolfalli eða þágufalli (Baten 2011: 459).¹⁷

Á stigi fjögur er komið að fallmörkun andlaga. Málnemi getur nú flutt upplýsingar á milli liða í setningunni og föll á þessu stigi fá hlutverkslegt gildi. Þar með er aðgreining á þolfalli og þágufalli möguleg og málnemar geta líka fært nafnliði til innan setningarinnar, þeir geta haft beint andlag í þolfalli á undan sögn og frumlag í nefnifalli á eftir sögn. Auk þess gerir Baten ráð fyrir því að málnemar verði færir um að nota forsetningar sem geta stýrt tveimur föllum á kerfisbundinn hátt á þessu stigi. Það er rökrétt þar sem notkun þeirra krefst úrvinnslu á setningaplani þar sem það er merking sagnarinnar sem ræður fallinu á nafnlið forsetningarinnar.

3.2 Stigveldisspá um föll í íslensku

Fallaspá Batens tekur aðeins til þróunarinnar á milli c-gerðar og f-gerðar, þ.e. málfræðihlutverk í tengslum við setningastöðu. Hann rannsakar ekki sérstaklega tengslin á milli a-gerðar og f-gerðar, þ.e. á milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka. Hér verður gerð tilraun til að setja fram stigveldisspá um þróun falla í íslensku, en hún byggir m.a. á niðurstöðum Batens. Hér má líka nefna rannsókn Maisu Martin (2002) á finnsku sem öðru máli í anda úrvinnslukenningarinnar. Martin dregur þá ályktun út frá niðurstöðum sínum að fallmörkun liggi á mismunandi stigum í úrvinnslustigveldinu. Merkingarleg föll segir hún koma á undan setningarlegum föllum, þ.e. strax á stigi 2 þar sem upplýsingarnar um föllin koma með orðunum úr orðasafni.

Við setjum fram spá um þróun tengsla milli setningarstiganna þriggja í tvennu lagi. Annars vegar skoðum við þróun tengslanna á milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka, þ.e. þróun orða-

17 Eins og í þýsku eru algengar staðforsetningar í hópi þeirra forsetninga sem stýra ýmist þolfalli eða þágufalli í íslensku, t.d. forsetningarnar í og á. Ekki er ólíklega að málnemar noti þessar forsetningar aðeins í einu falli (þágufalli) í byrjun máltileinkunar, þ.e. noti forsetningarnar í og á sem einsfallsforsetningar. Við skoðuðum ekki forsetningarliði sérstaklega í gögnum okkar; athugun á þeim bíður betri tíma.

safnsfalls og hins vegar á milli málfræðihlutverka og setningarstöðu, þ.e. setningarlegs falls. Lítum fyrst á spá okkar um þróun falla í frumlögum í töflu 5.

Tafla 5. Stigveldisspá um þróun falla í frumlögum.

Málfræðiupplýsingar	Orðasafnsfall (merkingarhlutverk ~ málfræðihlutverk)	Setningarlegt fall (setningastaða ~ málfræðihlutverk)
4 Upplýsingar um fall úr sagnlið í nafnlið	Furðufall tengist málfræðihlutverkum <i>Mig langar heim</i>	Setningarleg fallaúthlutun hefst Frumlag á eftir sögn í formgerðarfalli/reglufalli/furðufalli <i>Á morgnana les strákurinn mikið</i> <i>Stundum finnst mér ís góður</i> <i>Í kvöld langar mig í bíó</i>
3	Reglufall tengist málfræðihlutverkum <i>Mér finnst gaman</i>	Frumlag í nefnifalli/reglufalli í 1. sæti <i>Strákurinn les mikið</i> <i>Mér finnst gaman</i>
2 Upplýsingar um nefnifall eru í orðasafni	Bein vörpun: gerandi = frumlag → nefnifall <i>Strákurinn les mikið</i>	Bein vörpun: Frumlag í nefnifalli í 1. sæti <i>Strákurinn les mikið</i>

Eins og sjá má í töflu 5 gerum við ráð fyrir því að málneymar fái upplýsingar um nefnifallið úr orðasafninu strax á stigi tvö og orðið komi í nefnifalli úr orðasafni. Málneymar styðjast hér við beina vörpun þar sem gerandi er frumlag í fyrsta sæti. Nefnifallið er því ekki formgerðarfall á þessu stigi og verður það ekki fyrr en hægt er að sýna fram á að málneymar noti frumlag (og andlag) óháð setningastöðu, t.d. frumlög í nefnifalli á eftir sögn en ekki eingöngu í 1. sæti. Nefnifallið er því einhvers konar grunnmynd eða orðasafnsmynd.

Á stigi þrjú eru tengsl merkingarhlutverka og málfræðihlutverka að þróast og málneymar víkja frá beinum línulegum tengslum. Þeir tengja ný merkingarhlutverk við málfræðihlutverkið frumlag og tengslin hætta að vera eingöngu línuleg og sjálfgefin eins og á stigi tvö. Eins og fjallað var um í kafla 2.2.2 tengist þágufall í frumlögum merkingarhlutverkinu skynjandi eins og við sjáum í setningunni *Mér finnst gaman* í töflu 5, þágufallið er reglufall í frum-

lögum.¹⁸ Við spáum því að málneymar verði færir um að aðgreina nefnifallið og reglufallið í frumlögum á stigi þrjú.

Hvað varðar tengsl setningarstöðu og málfræðihlutverks styðjast málneymar á stigi þrjú enn við línuleg tengsl þannig að setningar víkja ekki frá hlutlausri orðaröð. Frumlag er í fyrsta sæti, hvort sem það er í nefnifalli eða reglufalli, og allir liðir sem eru í fyrsta sæti í setningunni eru túlkaðir sem frumlag.

Á fjórða stiginu fara tengsl merkingarhlutverka og málfræðihlutverka að styrkjast og dýpka, þ.e. málneymar ráða við enn sértækari og ólínulegri tengsl þar á milli og aðgreining verður á milli reglufalls og furðufalls í frumlögum eins og við sjáum í setningunni *Mig langar heim* í töflu 5. Varpanir á milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka geta verið býsna flóknar í umsagnarliðum sem hafa furðuföll á frumlögum sínum. Furðuföll á frumlögum heyra til undantekninga í íslensku og tilheyra gjarnan orðaforða sem er ekki dæmigerður orðaforði byrjenda í málinu eins og í setningum á borð við *Daginn lengir* og *Sólarinnar gætir*.

Um leið þróast tengslin milli setningastöðu og málfræðihlutverka á þann hátt að málneymar á stigi fjögur þurfa ekki lengur að styðjast við stöðu orðanna í setningunni heldur geta þeir umraðað frumlagi og sögn og borið kennsl á frumlagið þó að það standi á eftir sögninni, hvort sem frumlagið er í nefnifalli, reglufalli eða furðufalli. Dæmi um þetta sjáum við í setningunum *Á morgnana les strákurinn mikið*, *Stundum finnst mér ís góður* og *Í kvöld langar mig í bío* í töflu 5.

Í stuttu máli hljóðar spá okkar um þróun frumlagsfalls á þessa leið: Nefnifall á frumlögum í fyrsta sæti hefur sterka stöðu alveg frá byrjun. Síðar tileinka málneymar sér reglufall í frumlögum og að lokum furðufall. Hvað varðar setningarlegt fall verður nefnifall fyrst formgerðarfall á fjórða stigi þegar málneymar eru færir um að bera kennsl á frumlag annars staðar en í upphafsstöðu. Lítum næst á stigveldisspá okkar fyrir þróun falla í andlögum í töflu 6.

18 Það má gera ráð fyrir því að málneymar fari fyrst að nota þágufall með skynjandasögnum eins og *finnst* og í sagnasamböndum eins og *mér er heitt*. Síðar, með auknum orðaforða, nota þeir frumlög í þágufalli með sjaldgæfari skynjandasögnum eins og *sárna*, *kólna* o.s.frv.

Tafla 6. Stigveldisspá um þróun falla í andlögum.

Málfræðiupplýsingar	Orðasafnsfall (merkingarhlutverk ~ málfræðihlutverk)	Setningarlegt fall (setningastaða ~ málfræðihlutverk)
4 Upplýsingar um fall úr sagnlið í nafnlið	Furðufall tengist málfræðihlutverkum <i>Hann lýsir myndinni vel</i>	Setningarleg fallaúthlutun hefst Andlag á undan sögn í formgerðarfalli <i>Þessa sögu las ég aldrei</i>
3	Reglufall tengist málfræðihlutverkum <i>Hann hjálpaði mér Hann sendi mér bréfið</i>	Ekki-nefnifall á eftir sagnorðum <i>Ég les bókina/bókinni</i>
2	Bein vörpun: Ekki- gerandi = Ekki- frumlag <i>Ég les bókina/bókinni</i>	Bein vörpun: Ekki-frumlag á eftir sagnorðum (Ekki-nefnifall) <i>Ég les bókina/bókinni</i>

Í töflu 6 má sjá að samkvæmt spá okkar styðjast málneymar eingöngu við beina vörpun á stigi tvö, bæði á milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka og á milli setningarstöðu og málfræðihlutverka. Það má því búast við að sjá aukafall á andlögum á þessu stigi en notkun aukafallanna væri þó ekki kerfisbundin. Þolfallið er ekki orðið formgerðarfall á þessu stigi þar sem það hefur ekki tengst málfræðihlutverkinu andlagi heldur aðeins hlutverkinu ekki-frumlag þegar málneymar styðjast við beina vörpun. Þess vegna má búast við að sjá á þessu stigi setningar á borð við *Ég les bókina* eða *Ég les bókinni*, þ.e. öll aukaföll¹⁹ tákna ekki-frumlag.

Á stigi þrjú eru tengsl merkingarhlutverka og málfræðihlutverka að þróast og fara málneymar að víkja frá beinum línulegum tengslum og geta tengt skýrt afmörkuð merkingarhlutverk við andlag eins og sjá má í töflu 6. Eins og rætt var í kafla 2.2.2 hafa óbein andlög tveggja andlaga sagna og andlag „hjálpa“-sagna langoftast merkingarhlutverkið mark (Jóhannes Gísli Jónsson 1997–98: 21; Maling 2002: 60).²⁰ Þar af leiðandi spáum við því að málneymar

19 Það er líklega ekki rétt að gera ráð fyrir eignarfalli sem andlagsfalli til jafns við þolfall og þágufall þar sem eignarfallið er mun sjaldgæfara í stöðu sagnarandlaga.

20 Myndin er þó ekki alveg svona einföld. Önnur mynstur í tveggja andlaga sögnum eru möguleg, ekki bara mynstrið þf.-þgf. Auk þess hafa nokkrar sagnir með „hjálpa“-merkingunni andlög í þolfalli (Maling 2002).

tengi á þessu stigi reglufall í andlögum, þágufall, við skýrt afmörkuð merkingarhlutverk eins og mark á sama hátt og við gerðum ráð fyrir að þeir tengi regluföll í frumlögum við merkingarhlutverkið skynjandi. Á stigi þrjú geta málneymar því sagt setningar á borð við *Hann hjálpaði mér* og *Hann sendi mér bréfið*, eins og sjá má í töflu 6, þar sem merkingarhlutverkin á þágufallsandlögunum eru mark.

Á stigi þrjú gerum við ráð fyrir því að tengslin milli setningastöðu og málfræðihlutverka hafi ekki þróast frá fyrra stigi og víkja málneymar ekki frá hlutlausri orðaröð.

Á stigi fjögur spáum við því að tengslin á milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka hafi þróast enn frekar þannig að málneymar verða færir um að tileinka sér og nota umsagnarliði þar sem vörpunin er mjög flókin og ólínuleg. Slíkir umsagnarliðir úthluta til dæmis andlögum sínum furðufalli eins og sagnirnar *sakna*, *gæta* og *lýsa*. Á þessu stigi geta málneymar sagt setningu eins og *Hann lýsir myndinni vel* eins og sjá má í töflu 6. Þágufallið á andlaginu *myndinni* er furðufall, ólíkt reglufallinu á andlaginu *mér* í setningunum *Hann hjálpaði mér* og *Hann sendi mér bréfið* á stigi þrjú í töflu 6.

Á stigi fjögur gerum við ráð fyrir því að tengslin á milli setningastöðu og málfræðihlutverka þróist á þann hátt að málneymar þurfi ekki lengur að reiða sig á bein línuleg tengsl heldur geta vikið frá hlutlausri orðaröð og fært liði til innan setningar. Þannig getur andlag nú færst fram fyrir sögn en haldið sínu andlagshlutverki og þar með falli eins og í setningunni *Þessa sögu las ég aldrei* sem sjá má í töflu 6.

Samkvæmt spá okkar ættu málneymar á stigi fjögur að ráða við sagnaandlög á kerfisbundinn hátt og geta nýtt sér alla möguleika fallakerfisins, þó er ekki útilokað að mjög flóknar og sértækar varpanir birtist ekki fyrr en á stigi fimm.²¹

Í stuttu máli hljóðar spá okkar um þróun andlagsfalls á þessa leið: Málneymar styðjast við beina vörpun í byrjun. Síðar tileinka þeir sér reglufall í andlögum og þar á eftir tileinka þeir sér furðufall og formgerðarfall.

21 Það má t.d. ímynda sér að viðurlög séu þess eðlis að málneymar þurfi úrvinnslugetu sem gerir þeim kleift að flytja málfræðiupplýsingar á milli setninga (sjá t.d. umfjöllun Eiríks Rögnvaldssonar (1984) um eðli viðurlaga).

4. Athugun á notkun falla í íslensku

Í þessum kafla verða niðurstöður athugunar okkar á fallatileinkun í íslensku sem öðru máli kynntar og ræddar. Niðurstöðurnar verða bornar saman við fallaspána sem sett var fram í kaflanum hér á undan.

4.1 Gögn og álitamál

Hér verður fjallað um þann efnivið sem athugunin er byggð á og bakgrunn málnemanna. Þó ekki sé gert ráð fyrir því í úrvinnslukenningunni að bakgrunnur málneima breyti tileinkunarferlinu sjálfu er ekki útilokað að meðvitað nám og sterkur hvati geti flýtt ferlinu. Það er líka nauðsynlegt að fara nokkrum orðum um gögnin og þau vandamál sem komu upp við túlkun gagnanna.

Málneimar í athuguninni voru 28 byrjendur sem stunduðu nám á fyrsta ári í íslensku sem öðru máli við Háskóla Íslands kennsluárið 2000–2001. Í hópnum voru 17 konur og 11 karlar og málneimarnir höfðu 11 mismunandi tungumál að móðurmáli.

Í stuttu máli má segja um málneimahópinn í heild að hann geti talist nokkuð einsleitur þrátt fyrir ólík móðurmál. Þátttakendur eru allflestir ungir háskólanemar komnir til Íslands í þeim tilgangi að læra íslensku í Háskóla Íslands. Það er innri hvöt og áhugi sem drífur þá áfram en ekki erfiðar aðstæður sem neyða þá til að læra málið.

Gögnin í rannsókninni eru tvö textasöfn sem málneimarnir skrifuðu í lokaprófum í tveimur námskeiðum í rituðu máli, öðru í desember árið 2000 og hinu í maí 2001.

Í athuguninni voru öll frumlög og andlög sagna athuguð. Frumlög og andlög í desember voru borin saman við frumlög og andlög í maí til að sjá þróunina í tileinkuninni. Rétt er að ítreka hér að þegar við skoðum föll út frá úrvinnslukenningunni skoðum við þau sem setningarlegt fyrirbæri, þ.e.a.s. við leitumst við að koma auga á hvort fallaúthlutun hafi hafist í málkerfi málneima. Við athugum það óháð því hversu rétt form málneiminn notar. Við skoðum sem sagt ekki hversu nákvæmir málneimar eru í notkun á mis-

munandi beygingarendingum falla²² heldur metum við hvort sjá megi vísbendingar um fallanotkun (Pienemann 1998: 113). Mismunandi beygingarendingar eru að sjálfsgöðu birtingarmyndir fallaúthlutunar og við notum þær sem áþreifanlegan vitnisburð um fallaúthlutun sem er abstrakt fyrirbæri, þ.e. það þarf að rýna í endingarnar þótt þær séu ekki hið raunverulega viðfangsefni heldur það sem þær tjá.

Þar sem fallaúthlutun er meginviðfangsefni athugunarinnar en ekki beygingarendingar sem slíkar greinum við frávik eða villur á annan hátt en menn eiga að venjast. Ímyndum okkur málnema sem segir setninguna í (2).

(2) Hann er í *íbúðinu*

Í setningunni í (2) er auðvitað ekki rétt ending á orðinu *íbúð* en að okkar mati er ástæðan ekki sú að málneminn hafi ekki vald á fallaúthlutun heldur notar hann orðið *íbúð* í hvorugkyni í stað kvenkyns, þ.e. hann hefur orðið *íbúð* í röngum beygingarflokki. Endingin er því „rétt“ í máli hans þegar aðeins er horft til fallaúthlutunar. Túlkun okkar á dæmum af þessu tagi er byggð á úrvinnslukenn-ingunni þar sem slík ending er talin birtingarmynd fallaúthlutunar þótt hún sé ekki í samræmi við reglur markmálsins (Pienemann 1998: 113).

Sú staðreynd að íslenska er samrunamál þar sem ein beygingarending getur haft mörg hlutverk getur valdið vandkvæðum í túlkun gagna. Í gögnum okkar er því mikill fjöldi óræðra dæma en það eru þau tilvik þar sem beygingarendingin sýnir ekki ótvírætt hvaða fall málneminn hefur í huganum. Orðmyndin *penna* gæti t.d. verið öll aukaföllin þrjú í eintölu og þolfall og eignarfall fleirtölu. Þessi óræðu dæmi voru ekki höfð með í lokaniðurstöðum athugunarinnar.²³

22 Rannsókn Kolbrúnar Friðriksdóttur fjallar einmitt um það (2004).

23 Sjá nánari umfjöllun um gögn, flokkun þeirra og álitamál hjá Maríu Önnu Garðarsdóttur og Sigríði Dagnýju Þorvaldsdóttur (2012: 115–128).

4.2 Niðurstöður – frumlög

Í töflu 7 eru niðurstöður um þróun framlagsfalls. Til að sjá niðurstöður fyrir hvert fall fyrir sig greindum við furðufall í frumlögum í tvennt, þ.e. þolfall og eignarfall. Reglufall í frumlögum er aðeins eitt, þágufall.

Tafla 7. Niðurstöður – frumlög.

	Nefnifall/ formgerðarfall	Reglufall (Þágufall)	Furðufall (Þolfall)	Furðufall (Eignarfall)
Frumlög desember	98,5% (233/237)	75% (9/12)	? (7/7)	/
Frumlög maí	99% (232/234)	92% (45/49)	80% (4/5)	0% (0/1)

Tölurnar sýna í prósentum þau föll sem greinilega voru rétt, þ.e. óræðu dæmin eru tekin út. Í svigunum eru hlutfallstölur. Við sjáum í töflu 7 að nefnifall er rétt í 98,5% tilfella í desember – það eru 233 dæmi rétt af 237. Nefnifallið er rétt í 99% tilfella í maí. Reglufall í frumlögum er rétt í 75% tilfella í desember og 92% í maí. Lítum nú á furðuföllin. Spurningarmerkið í töflunni merkir að ekki var hægt að sjá hvaða fall var á þolfallsfrumluginu í desember, öll dæmin voru óræð. Óræðu dæmin eru tekin með hér til að sýna að málneymar nota sagnir með þolfallsfrumlagi þó ekki sé hægt að greina fallið nákvæmlega. Í maí notuðu málneymar furðufall eða þolfall í frumlögum rétt í 80% tilvika en við sjáum að dæmin er fá, það eru fimm dæmi alls og fjögur þeirra eru rétt. Skástrikið við eignarfallið í desember merkir að ekkert dæmi var um furðufall sem eignarfall í desember. Í maí var aðeins eitt dæmi um eignarfall í frumlagi og það var ekki rétt.

Niðurstöður athugunarinnar fyrir framlagsfall eru skýrar hvað varðar þróun nefnifalls og reglufalls og í samræmi við spá okkar sem við settum fram í kafla 3.2. Nefnifall í frumlögum lærir strax og nánast frávíkalaust. Reglufall í frumlögum, þágufall, lærir tiltölulega fljótt og styrkist með tímanum og verður nánast frávíkalaust í maí. Um þróun furðufallsins er erfiðara að draga ályktanir vegna óræðu þolfallsframlaganna í desember en í maí er notkunin lítil en

nokkuð rétt. Eignarfall sem furðufall í frumlagi kemur ekki fyrir í desember og aðeins einu sinni í maí og er þá ekki rétt. Niðurstöðurnar hvað varðar frumlag benda til að þróunin sé á þessa leið:

nefnifall → reglufall → furðufall

4.3 Niðurstöður – andlög

Í töflu 8 er yfirlit yfir niðurstöður úr athugun okkar á þróun andlagsfalls. Eins og fram kom í kafla 2.2.2 er þágufall í andlögum sem tengist merkingarhlutverkinu mark reglufall. Önnur þágufalls-andlög og öll eignarfallsandlög eru furðuföll, þ.e. ófyrirsegjanleg út frá merkingu.

Tafla 8. Niðurstöður – andlög.

	Þolfall	Reglufall (Þágufall)	Furðufall (Þágufall)	Furðufall (Eignarfall)
Andlög desember	47% (25/53)	80% (20/24)	12,5% (2/16)	/
Andlög maí	74% (17/23)	100% (3/3)	31% (4/13)	100% (6/6)

Tölurnar sýna í prósentum þau föll sem greinilega voru rétt. Í svigunum eru hlutfallstölur. Við sjáum í töflu 8 að þolfall er rétt í 47% tilfella í desember – það eru 25 dæmi rétt af 53. Þolfallið er rétt í 74% tilfella í maí, 17 dæmi eru rétt af 23. Reglufall (þgf.) í andlögum er rétt í 80% tilfella í desember og 100% í maí en dæmin þar eru reyndar mjög fá eða aðeins þrjú. Þágufall sem furðufall í andlögum er rétt í 12,5% tilvika í desember og í 31% tilvika í maí. Eignarfall sem furðufall kemur ekki fyrir í desember en þau 6 dæmi sem koma fyrir í maí eru öll rétt.

Niðurstöður athugunarinnar um þróun andlagsfalls eru skýrar hvað varðar reglufall og furðufall. Þágufallið sem reglufall lærist snemma og næstum án frávika. Þágufall sem furðufall lærist mun síðar og það virðist vefjast fyrir málnefum allan tímann. Þágufall sem furðufall styrkist þó örlítið með tímanum en þar ríkir þó enn mikil óreiða í maí. Eignarfall sem furðufall kemur fyrst fyrir í maí

og kemur þá fyrir frávíkalaust. Þolfall í andlögum virðist samkvæmt þessum niðurstöðum lærast síðar en reglufall í andlögum en það styrkist nokkuð á tímabilinu en þó eru frávik enn nokkuð mörg í maí.

Þegar litið er á niðurstöðurnar í töflu 8 benda þær til að fall andlaga þróist á þessa leið:

reglufall (þgf.) → furðufall (ef.) → þolfall²⁴ → furðufall (þgf.)

5. Umræður og lokaorð

Þegar niðurstöður eru bornar saman við fallaspána sem sett var fram í kafla 3.2 má segja að spáin standist fyrir frumlög og þróunin í frumlögum er í þessari röð: nefnifall → reglufall → (furðufall²⁵). Fallaspáin fyrir andlög stenst líka. Við spáðum því að tileinkunar-röðin væri bein vörpun → reglufall → formgerðarfall/furðufall. Þar sem athugunin náði ekki að sýna fram á hvenær þolfall yrði formgerðarfall sýna niðurstöðurnar aðeins að bæði furðufall sem eignarfall og þágufall kemur síðar en reglufall en það er í samræmi við spána. Hlutfallstölurnar fyrir þolfallið, sérstaklega í desember, benda þó til þess að notkun málnema á þolfalli í andlagssæti sé afleiðing beinnar vörpunar fremur en að það sé orðið setningarlegt. Tölurnar fyrir þolfallið í maí sýna talsvert færri frávik frá réttri notkun sem bendir til þess að formgerðarfall sé að verða til.

Formgerðarfallið í íslensku sem öðru máli þarf að skoða sérstaklega og freista þess að greina ferlið frá beinni vörpun yfir í setningarlega úrvinnslu í frumlögum og andlögum. Sú rannsókn bíður betri tíma.

Athugun af þessu tagi hefur í raun tvíþætt fræðilegt gildi, þ.e. að vera prófsteinn á kenningu um máltileinkun og varpa ljósi á eðli og eiginleika íslenska fallakerfisins. Athugun okkar á fallmörkun í íslensku sem öðru máli og niðurstöður hennar styðja tileinkunar-

24 Hér notum við hugtakið þolfall í stað formgerðarfalls þar sem við getum ekki fullýrt út frá niðurstöðum okkar að þolfall sé orðið setningarlegt fall.

25 Eins og sjá má í töflu 7 var erfitt að draga ályktanir um furðuföll í frumlögum þar sem dæmin voru fá og mörg þeirra óræð.

stigveldi úrvinnslukenningarinnar. Fallaflóra íslenskunnar, einkum orðasafnsföll, og tileinkun hennar getur greinilega út frá þessari litlu athugun verið mikilvægt framlag fyrir kenninguna og skýrt betur þá þætti hennar sem enn hafa ekki verið útfærðir nákvæmlega með stuðningi af rannsóknum. Baten skýrði í sinni rannsókn aðeins þróun tengslanna á milli setningastöðu og málfræðihlutverka. Okkar athugun er hins vegar fyrsta skrefið til að skýra þróun tengslanna á milli merkingarhlutverka og málfræðihlutverka. Gögn í íslensku sem öðru máli og rannsókn á þeim geta líka verið mikilvægt framlag til styðja almennar kenningar um föll í íslensku. Niðurstöður athugunarinnar benda t.d. til þess að regluföll séu auðlærðari en furðuföll og formgerðarföll.

Hagnýtt gildi rannsókna af þessu tagi felst í því að auðvelda kennurum að velja þau málfræðiatríði sem þeir ætla að taka fyrir og ákveða röð þeirra. Ekki síður eru rannsóknir sem þessar gagnlegar fyrir kennara til að auka skilning þeirra á því að málfræðilegt atríði, t.d. þágufallsandlag, getur verið á ólíkum erfiðleikastigum í tileinkunarferlinu af því að um tvö ólík fyrirbæri, eða föll, er að ræða. Niðurstöður sem þessar auka því skilning kennara bæði á málkerfi íslenskunnar og viðfangsefni málnemanna.

ÚTDRÁTTUR

Fallatileinkun í íslensku sem öðru máli

Í greininni er úrvinnslukenning Pienemanns (1998 og 2005) kynnt og gerð grein fyrir fallarannsókn á þýsku sem öðru máli sem Kristof Baten (2011) gerði í ljósi úrvinnslukenningarinnar. Þá er sett fram spá um tileinkun falla í íslensku sem öðru máli. Að lokum er sagt frá niðurstöðum athugunar á þróun fallatileinkunar í íslensku sem öðru máli og þær ræddar í samhengi við úrvinnslukenningu Piene-
manns.

Niðurstöður athugunar okkar styðja úrvinnslukenningu Piene-
manns og benda til þess að tileinkun falla í frumlögum sé á þessa
leið: nefnifall → reglufall (þágufall) → furðufall (þolfall og eignar-
fall). Í andlögum er röðin hins vegar á þessa leið: reglufall (þágufall)
→ furðufall (eignarfall) → þolfall → furðufall (þágufall)

Lykilorð: máltileinkun, úrvinnslukenningin, tileinkunarstigveldi,
orðasafnsfall, setningarlegt fall

ABSTRACT

Case Acquisition in Icelandic as a Second Language

This article introduces Pienemann's Processability Theory (1998 and 2005) as well as research on case acquisition in German as a second language on the basis of Processability Theory (Baten 2011). A hypothetical sequence for case acquisition in Icelandic as a second language is also formulated. Finally, results of a cross-sectional study on case acquisition in Icelandic are introduced and discussed on the basis of Processability Theory.

The results suggest a development in line with Processability Theory and the development for subjects seems to be as follows: nominative → thematic case (dative) → idiosyncratic case (accusative and genitive). For object the development sequence seems to be as follows: thematic case (dative) → idiosyncratic case (genitive) → accusative → idiosyncratic case (dative).

Keywords: second language acquisition, processability theory, developmental hierarchy, lexical case, structural case

HEIMILDIR

- Ásgrímur Angantýsson. 2001. „Skandinavísk orðaröð í íslenskum aukasetningum.“ *Íslenskt mál* 23, bls. 95–122.
- Ásgrímur Angantýsson. 2011. *The Syntax of Embedded Clauses in Icelandic and Related Language*. Doktorsritgerð. Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Ásta Svavarsdóttir. 1982. „Þágufallssýki.“ *Íslenskt mál* 4, bls. 19–62.
- Ásta Svavarsdóttir, Gísli Pálsson og Þórólfur Þórlindsson. 1984. „Fall er fararheill. Um fallnotkun með ópersónulegum sögnum.“ *Íslenskt mál* 6, bls. 33–55.
- Ásta Svavarsdóttir og Margrét Jónsdóttir. 1998. *Íslenska fyrir útlendinga. Kennslubók í málfræði*. 2. útgáfa. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Baten, Kristof. 2011. „Processability Theory and German Case Acquisition.“ *Language Learning* 61(2), bls. 455–505.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1983. „Þágufallssýkin og fallakerfi íslensku.“ *Skíma* 6(2), bls. 3–6.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1984. „Af lýsingarorðsviðurlögum.“ *Íslenskt mál* 6, bls. 57–80.
- Ellis, Rod. 1994. *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Höskuldur Þráinsson. 2005. *Setningar. Handbók um setningafræði*. Íslensk tunga III. Meðhöfundar: Eiríkur Rögnvaldsson, Jóhannes Gísli Jónsson, Sigríður Magnúsdóttir, Sigríður Sigurjónsdóttir og Þórunn Blöndal. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Höskuldur Þráinsson. 2007. *The Syntax of Icelandic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Håkansson, Gisela, Pienemann, Manfred, og Sayehli, Susan. 2002. „Transfer and Typological Proximity in the Context of L2 Processing.“ *Second Language Research* 18, bls. 250–273.
- Jóhanna Barðdal. 2011. „Lexical vs. Structural Case: A False Dichotomy.“ *Morphology* 21(3–4), bls. 619–659.
- Jóhannes Gísli Jónsson. 1997–98. „Sagnir með aukafallsfrumlagi.“ *Íslenskt mál* 19–20, bls. 11–43.
- Jóhannes Gísli Jónsson. 2005. „Merkingarhlutverk, rökliðir og fallmörkun.“ *Setningar. Handbók um setningafræði* (bls. 350–409). Íslensk tunga III. Meðhöfundar: Eiríkur Rögnvaldsson, Jóhannes Gísli Jónsson, Sigríður Magnúsdóttir, Sigríður Sigurjónsdóttir og Þórunn Blöndal. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Jóhannes Gísli Jónsson og Þórhallur Eyþórsson. 2003. „Breytingar á frumlagsfalli í íslensku.“ *Íslenskt mál* 25, bls. 7–40.
- Jóhannes Gísli Jónsson og Thórhallur Eythórsson. 2005. „Variation in Subject Case Marking in Insular Scandinavian.“ *Nordic Journal of Linguistics* 28(2), bls. 223–245.
- Jóhannes Gísli Jónsson og Thórhallur Eythórsson. 2011. „Structured Exceptions and Case Selection in Insular Scandinavian.“ *Expecting the Unexpected. Exceptions*

- in the Grammar (bls. 213–241). Ritstj. Horst Simon og Heike Wiese. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kolbrún Friðriksdóttir. 2004. *Íslenska sem annað mál: Hvernig lærist fallbeyging nafnorða í íslensku?* Óprentuð MA-ritgerð. Reykjavík: Háskóla Íslands.
- Maling, Joan. 2001. „Dative: The Heterogeneity of the Mapping among Morphological Case, Grammatical Functions, and Thematic Roles.“ *Lingua* 11, bls. 419–464.
- Maling, Joan. 2002. „Það rignir þágufalli á Íslandi. Verbs with Dative Objects in Icelandic.“ *Íslenskt mál* 24, bls. 31–105.
- María Anna Garðarsdóttir og Sigríður Dagný Þorvaldsdóttir. 2012. *Í öllu falli. Úrvinnslukenningin og fallatileinkun í íslensku*. Óprentuð MA-ritgerð. Reykjavík: Háskóla Íslands.
- Martin, Maisa. 2002. „The Aquisition of Adjective Agreement in Finnish as a Second Language – and other Thoughts on the Processability Theory.“ *Forskning i nordiske sprog som andet- og fremmedsprog*. Rapport fra konference í Reykjavík 23.–25. maj 2001 (bls. 140–152). Ritstj. Auður Hauksdóttir, Birna Arnbjörnsdóttir, María Garðarsdóttir og Sigríður Þorvaldsdóttir. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Pienemann, Manfred. 1998. *Language Processing and Second Language Development: Processability Theory*. Amsterdam: John Benjamins.
- Pienemann, Manfred. 2005. „An Introduction to Processability Theory.“ *Cross-Linguistic Aspects of Processability Theory* (bls. 1–60). Ritstj. Manfred Pienemann. Amsterdam: John Benjamins.
- Pienemann, Manfred. 2007a. „Language Processing Capacity.“ *The Handbook of Second Language Acquisition* (bls. 679–714). Ritstj. Catherine J. Doughty og Michael H. Long. Malden: Blackwell Publishing.
- Pienemann, Manfred. 2007b. „Processability Theory.“ *Theories in Second Language Acquisition. An Introduction* (bls. 137–154). Ritstj. Bill VanPatten og Jessica Williams. Mahwah, New Jersey: Lawrence Earlbaum Associates.
- Pienemann, Manfred, Di Biase, Bruno, og Kawaguchi, Satomi. 2005. „Extending Processability Theory.“ *Cross-Linguistic Aspects of Processability Theory* (bls. 199–251). Ritstj. Manfred Pienemann. Amsterdam: John Benjamins.
- Svavar Sigmundsson. 1987. „Íslenska í samanburði við önnur mál.“ *Íslenskt mál* 9, bls. 95–109.
- Yip, Moira, Maling, Joan, og Jackendoff, Ray. 1987. „Case in Tiers.“ *Language* 63, bls. 217–250.
- Zaenen, Annie, og Maling, Joan. 1990. „Unaccusative, Passive and Quirky Case.“ *Modern Icelandic Syntax* (bls. 137–152). Ritstj. Joan Maling og Annie Zaenen. San Diego: Academic Press.
- Zaenen, Annie, Maling, Joan, og Höskuldur Thráinsson. 1985. „Case and Grammatical Functions: The Icelandic Passive.“ *Natural Language and Linguistic Theory* 3, bls. 441–483.
- Þórhallur Eypórsson. 2000. „Fall á fallanda fæti? Um breytingar á frumlagsfalli í íslensku.“ *Íslenskt mál* 22, bls. 185–204.

Innflytjendur og íslenskupróf

1. Inngangur. Aukin áhersla í Evrópu á tungumálapróf fyrir umsækjendur um ríkisborgararétt

Í þessari grein er fjallað um þau íslenskupróf sem stjórnvöld hafa síðan 2009 lagt fyrir umsækjendur um íslenskan ríkisborgararétt. Greint er frá tilkomu prófanna, efni þeirra og þyngdarstigi og úrslitum þeirra prófa sem haldin voru árin 2009–2010. Fyrst verður þó sagt stuttlega frá tungumálaprófum fyrir innflytjendur annars staðar í Evrópu til að sýna prófahaldið á Íslandi í ljósi hlið-stæðrar þróunar þar. Þá er dregið á fjölgun innflytjenda á Íslandi, uppruna þeirra og helstu móðurmál, atvinnumál innflytjenda og síðan viðbrögð stjórnvalda við hinum breyttu aðstæðum í samfé-laginu eins og þau birtast í skjalfestri stefnu í málefnum innflytj-enda. Ekki er farið ýtarlega í alla þessa bakgrunnspætti í greininni enda hafa sumum þeirra nýlega verið gerð skil annars staðar, t.a.m. hjá Unni Dís Skaptadóttur (t.d. 2010 og víðar) og Birnu Arnbjörns-dóttur (2011).¹

Hér er hugtakið *innflytjendur á Íslandi* haft um fólk með annað ríkisfang en íslenskt sem flust hefur til Íslands og sest þar að til lengri eða skemmri tíma. Rétt er að árétta að greinin fjallar fyrst og fremst um tilkomu íslenskuprófa fyrir umsækjendur um ríkis-

1 Greinin er að nokkru leyti byggð á erindi sem ég hélt á norræna málnefndafþinginu í Ilulissat á Grænlandi 23. ágúst 2011 og grein sem ég skrifaði á dönsku í framhaldinu í rafræna tímaritið *Sprog i Norden*.

borgararétt með stjórnvaldsákvörðun en lítið um aðrar formlegar kröfur um íslenskukunnáttu innflytjenda, svo sem kröfuna um íslenskunám umsækjenda um búsetuleyfi (sjá 3. kafla).

Innflytjendum hefur fjölgað í Evrópu undanfarna tvo áratugi. Auk fólksflutnings til álfunnar frá Asíu, Afríku og Suður-Ameríku hefur fólk flust frá Austur- og Suður-Evrópu til vestur- og norðurhluta álfunnar. Jafnframt hefur tungumálaprófum af ýmsum toga, sem lögð eru fyrir innflytjendur, fjölgað víða í Evrópu (sbr. t.d. Extra, Spotti og Van Avermaet 2009: 14), þ. á m. eru tungumálapróf í tengslum við umsóknir fólks um ríkisborgararétt. Slík próf eru haldin víða um álfuna, allt frá Eystrasaltslöndunum í norðaustri til Portúgals í suðvestri (sbr. t.d. Shohamy 2006: 39–40, 66). Samtökin Association of language testers in Europe (ALTE 2013) hafa síðan á 10. áratug síðustu aldar safnað saman upplýsingum um tungumálapróf og innflytjendur í Evrópu, bæði á eigin vegum og í samvinnu við Evrópuráðið og aðra aðila. Athuganir þeirra sýna að árið 2002 voru haldin tungumálapróf vegna umsókna um ríkisborgararétt í 4 Evrópulöndum af þeim 14 sem sú könnun tók til (29%) en árið 2007 tíðkuðust þau í 11 löndum af þeim 18 löndum (61%) sem þá voru könnuð (Van Avermaet og Rocca 2013: 18). Niðurstöður vinnuhóps ALTE-samtakanna benda til þess að þróunin sé sú að bæði fari þeim ríkjum fjölgandi sem leggja próf fyrir innflytjendur og að vaxandi kröfur séu gerðar í prófunum (Weir og Milanovic 2013: x).

Hinn 1. janúar 2009 voru tekin upp íslenskupróf fyrir þá sem sækja um íslenskt ríkisfang með stjórnvaldsákvörðun og verður sagt nánar frá þeim hér á eftir. Í Evrópulöndum er ýmist um að ræða einungis málfærnipróf í þjóðtungu nýja landsins eða að umsækjendur um ríkisfang eru jafnframt látnir sýna fram á þekkingu sína á sögu landsins og samfélagi. Á Íslandi er aðeins prófað í málfærni. Ýmsir, þar á meðal fræðimenn, hafa gagnrýnt stjórnvöld í einstökum löndum fyrir kröfurnar til umsækjenda um ríkisborgararétt, m.a. tungumálakröfur. Þá er því haldið fram að málaprófin séu byggð á úreltri eða íhaldssamri hugmyndafræði um samband ríkis og þjóðtungu sem eigi ekki við í fjölmenningsríkri Evrópu. T.d. kallar Shohamy (2006) tungumálapróf vegna umsókna um ríkisborgararétt „helsta tæki stjórnvalda til að viðhalda forgangsroðun

innan þjóðríkja“ (Shohamy 2006: 68)². Cameron (2004) skoðar umræðuna um málapróf fyrir innflytjendur í Bretlandi í stærra samhengi, málpolitískt, og bendir á að krafan um tungumálapróf kom upp á yfirborðið um líkt leyti og þegar stjórnvöld hvöttu skólana annars vegar til að auka veg staðlaðrar ensku enn frekar og hins vegar til að leggja minni áherslu á kennslu í erlendum tungumálum. Niðurstaða hennar, hvort sem hún er fyllilega réttmæt eða ekki, er að þetta feli í sér „nokkuð ákveðin skilaboð um að staðalenska sé þjóðtunga Bretlands og eina tungumálið sem borgarar þar þurfa að kunna“ (Cameron 2004: 38). Þá hafa ýmsir þeir sem fást við rannsóknir á samningu og framkvæmd tungumálaprófa ekki aðeins sett spurningarmerki við hugmyndafræðilega þáttinn, hina siðferðislegu hlið og hvernig prófin eru rökstudd, heldur hafa sumir jafnvel dregið í efa að prófin gagnist í raun sem það mælitæki sem þeim er ætlað að vera, sjá t.d. King og Rambow (2012: 412–416). Framkvæmd prófanna og inntak þeirra er hins vegar breytilegt eftir því hvaða ríki á í hlut þannig að ekki verður fullýrt að þetta eigi almennt við. Ekkert hefur komið fram sem bendir til annars en að prófin fyrir umsækjendur um íslenskan ríkisborgararétt hafi sem slík reynst nothæf mælitæki til að skera úr um hvort tilskilin lágmarksmálfærni sé til staðar.

Minna virðist um að gerðar séu (strangar) tungumálakröfur til innflytjenda, m.a. í tengslum við umsóknir um ríkisborgararétt, í löndum Suður-Evrópu en í norður-, vestur- og austurhlutanum. Einnig er ljóst að t.d. Eistland og Lettland (en ekki með sama hætti Litháen, sjá t.d. Siiner og Vihalemm 2011: 118–119) hafa sérstöðu að því leyti að eftir 1991 varð samband ríkisborgararéttar annars vegar og þjóðtungnanna eistnesku og lettnesku hins vegar orðið vandasamt pólitískt viðfangsefni þar sem tekist var á um þá stöðu sem íbúar af rússneskum uppruna hefðu eftir fall Sovétríkjanna. Málið snerist sem sagt ekki um tungumálakröfur til nýrra borgara heldur um nýjar tungumálakröfur til fólks sem áður hafði komið sér fyrir í þessum löndum. Til að fá eistneskt ríkisfang hefur síðan 1993 meðal annars þurft að sýna fram á „grundvallarfærni í eistneskri ritun, lestri og tali ásamt grundvallarþekkingu á sögu Eistlands og

2 Í greininni notast ég við eigin þýðingar á tilvitnunum úr ensku sé viðkomandi heimild ekki þegar tiltæk í íslenskri gerð.

stjórnarskránni“ (Hogan-Brun, Ozolins, Ramonienė og Rannut 2008: 83) og svipað fyrirkomulag er í Lettlandi (s.st.).

2. Innflytjendur á Íslandi og tungumál þeirra

Enda þótt flestir á Íslandi hafi einsleitan bakgrunn hafa eigi að síður orðið tiltölulega hraðar breytingar á skömmum tíma. Hlutfall íbúa með erlent ríkisfang var aðeins 1,9% árið 1989 en er 6,7% árið 2013.

Tafla 1 sýnir að það er ekki fyrr en undir lok 20. aldar sem hlutfall innflytjenda fer að vaxa í samanburði við hlutfall innfæddra Íslendinga. Sama þróun hélt áfram og varð örari fyrsta áratug 21. aldarinnar. Íslenskt atvinnulíf hafði þá um nokkurt árabil mikla þörf fyrir innflutt vinnuafl. Karl Sigurðsson og Valur Arnarson (2011) áætla að

7% vinnuafls á Íslandi hafi verið með erlent ríkisfang [2006] og tæpur þriðjungur þeirra hafi komið frá Póllandi. Næstu tvö ár á eftir jókst [...] hlutfall erlendra ríkisborgara á íslenskum vinnumarkaði í nálægt 10% árið 2008 og var hlutfall Pólverja af erlendu vinnuaflinu komið í um 44% árin 2008 og 2009. Hlutfall erlends vinnuafls lækkaði svo aftur í 9% árið 2009. (Karl Sigurðsson og Valur Arnarson 2011: 14)

Atvinnuþátttaka innflytjenda á Íslandi nam 91% árið 2009 (sem er nánast sama hlutfall og meðal annarra íbúa landsins, 93%) og er þetta langhæsta hlutfall sem þekkist á Norðurlöndum (Birna Arnbjörnsdóttir 2011: 159). Varðandi fólksflutning til Íslands undir lok 20. aldar og fram á 21. öld, og áhrif efnahagshrunsins 2008 á hann, má sérstaklega benda á rannsóknir Unnar Dísar Skaptadóttur og fleiri, sjá t.d. Unni Dís Skaptadóttur (2010).

Hver skyldu vera helstu móðurmál innflytjenda á Íslandi árið 2013? Enginn vafi er á því að pólska er efst á blaði og síðan má ætla að a.m.k. annars vegar enska og hins vegar litháíska séu móðurmál fleiri en þúsund innflytjenda, hvort mál. Þetta er rakið nánar hér á eftir.

Tafla 1. Mannfjöldabreytingar á Íslandi 1959–2013. Ríkisfang (Hagstofa Íslands 2013).

	Íbúar	Íslenskt ríkisfang	%	Erlent ríkisfang	%
1959	176.500	174.000	98,5	2.500	1,5
1989	252.000	247.000	98,1	5.000	1,9
1999	275.500	269.000	97,6	6.500	2,4
2009	319.500	295.000	92,4	24.500	7,6
2013	322.000	300.500	93,3	21.500	6,7

Á vef Hagstofu Íslands (2013) eru ekki aðgengileg gögn um móðurmál innflytjenda en aftur á móti er hægt að sjá ríkisfang þeirra og fæðingarland. Slíkar upplýsingar geta gefið sterkar vísbendingar þótt þær sýni vitaskuld ekki með vissu hvaða tungumál er um að ræða. Hvað varðar tölurnar um íslenska ríkisborgara þarf að hafa í huga að í þeim hópi hefur þeim fjölgað mjög sem ekki eiga íslensku að fyrsta máli. Því er hlutfall íbúa með íslensku að móðurmáli áreiðanlega nokkuð lægra en sem nemur tölunum um íslenskt ríkisfang í Töflu 1.

Ef við leyfum okkur, þrátt fyrir ofangreinda fyrirvara, að álykta um erlent móðurmál út frá tölum um ríkisfang er, sem fyrr segir, enginn vafi á því að pólska er langalgengasta fyrsta mál innflytjenda; líklega um 9.400 íbúa á Íslandi. Álíka tala er gefin upp hjá Hagstofunni um Pólland sem fæðingarland innflytjenda. Mjög líklega eiga vel á annað þúsund manns á Íslandi litháísku að móðurmáli. Litháískir ríkisborgarar á Íslandi eru árið 2013 hátt í 1.600 talsins. Um 1.400 íbúar eiga Litháen að fæðingarlandi.³ Ef lagðar eru saman tölur um bandarískt, breskt, ástralskt, nýsjálenskt, kanadískt, suðurafrískt og írskt ríkisfang mætti álykta að meðal innflytjenda á Íslandi væru það um 1.500 manns sem ættu ensku að móðurmáli. Sé litið á tölur um fæðingarland íbúa á Íslandi sést þó t.d. að miklu fleiri eru fæddir í Bandaríkjunum (1.967 manns 2013) heldur en þeir sem hafa bandarískt ríkisfang og búa á Íslandi (586 manns). Ekki er ólíklegt að mörg börn íslenskumælandi for-

3 Rétt er að nefna að árin 2000–2001 höfðu 83,5% litháískra ríkisborgara etníska litháíska bakgrunn, skv. Hogan-Brun, Ozolins, Ramonienė og Rannut (2008: 67) svo að ekki má leggja ríkisfang og fyrsta mál að jöfnu nema reikna með allt að 16,5% skekkju.

eldra hafi fæðst í Bandaríkjunum. Í fleiri tilfellum er verulegur munur á tölum um ríkisfang annars vegar og fæðingarland hins vegar. Íbúar á Íslandi 2013 með filippseyskt ríkisfang eru 575 talsins en aftur á móti eru Filippseyjar gefnar upp sem fæðingarland 1.487 manns á Íslandi. Enda þótt hér séu ekki tiltækar upplýsingar um móðurmál Filippseyinganna má, út frá útbreiðslu tungumála á eyjunum almennt (Crystal 1992: 296), giska á að um fjórðungur innflytjendanna hafi lært tagalog/filippínó sem fyrsta mál, um fjórðungur sebúanó en aðrir önnur tungumál. Taíland er fæðingarland 1.132 manns sem búa á Íslandi (2013). Hins vegar hafa aðeins 523 þeirra nú taílenskt ríkisfang. Áætla má að a.m.k. tveir þriðju hlutar innflytjenda frá Taílandi tali taílensku sem fyrsta mál (sbr. Crystal 1992: 388).

Til viðbótar við þá sem fæðast erlendis og/eða hafa erlent ríkisfang koma vitaskuld börn þeirra sem fæðast á Íslandi og læra erlenda málið sem fyrsta mál af foreldrum sínum. Þess má geta að flestir þeirra sem fluttust til Íslands í byrjun 21. aldar voru á aldrinum 25–30 ára en börn fædd erlendis voru hlutfallslega fá, þ.e. aðeins um 2% allra barna (Unnur Dís Skaptadóttir 2010: 317).

3. Stefna Íslands varðandi innflytjendur og íslensku

Breytingar á uppruna íbúanna, sbr. 2. kafla hér á undan, hafa orðið til þess að íslenskt samfélag stendur frammi fyrir úrlausnarefnum sem raunar eru ekki öll alveg ný en blasa nú við í áður óþekktu umfangi. Félagsmálaráðuneytið gaf út stefnu ríkisstjórnar Íslands um aðlögun innflytjenda í janúar 2007. Þar voru innflytjendur hvattir til að læra íslensku og rökin, sem voru færð fyrir fjárhagslegum stuðningi stjórnvalda við íslenskukennslu fyrir innflytjendur, voru annars vegar af málpólitískum toga (varðveisla tungunnar, helsta samskiptamál landsmanna) og hins vegar voru rök sem vísa til lýðræðislegra gilda og til gagnsemi. Þá er gjarna gripið til líkingarinnar um þjóðtunguna sem „lykil að samfélaginu“ (Félagsmálaráðuneytið 2007a: 6). Ráðuneytið gaf út örstutta samantekt (370 orð) á stefnu ríkisstjórnarinnar um aðlögun, á þremur erlendum tungumálum (ensku, pólsku og spænsku) auk íslensku, og í

hinna stutta samantekt er mikil áhersla lögð á íslenskt mál eins og sjá má:

Lögð er áhersla á að standa dyggilega vörð um íslenska tungu. Það er áriðandi að það komi vel fram. Íslensk tunga er sameign þjóðarinnar og geymir sögu hennar, menningu og sjálfsvitund. Hún er einnig tæki til félagslegra samskipta. Kunnátta í íslensku er lykillinn að íslensku samfélagi og getur ráðið úrslitum um aðlögun innflytjenda. (Félagsmálaráðuneytið 2007b)

Meðal meginmarkmiða í stefnunni er íslenskunám fyrir fullorðna og þar eru þessir punktar efst á blaði: fullorðnir innflytjendur bæði á vinnumarkaði og utan hans eigi kost á góðri íslenskukennslu, samfélagsfræðsla sé hluti af íslenskunámi fyrir innflytjendur, tryggja skal framboð á námsefni sem hæfir markmiðum námskrár og fram fari gæðamat og eftirlit með íslenskukennslu. Birna Arnbjörnsdóttir (2011) fjallar um rannsókn á menntunarmálum fullorðinna innflytjenda á Norðurlöndum og möguleika þeirra til aðlögunar, ásamt norrænum samanburði á fjölda og stöðu innflytjenda og stefnu í innflytjendamálum. Meðal niðurstaðna rannsóknarinnar er að mikið hafi áunnist í menntunarmálum innflytjenda á Íslandi en enn sé nokkuð óunnið áður en markmiðum yfirlýstrar stefnu íslenskra stjórnvalda sé náð (2011: 156, 180–186).

Árið 2007 setti ríkisstjórnin á fót innflytjendaráð en því var falið að fjalla um helstu atriði í aðlögun útlendinga að íslensku samfélagi og m.a. að vera stjórnvöldum til ráðuneytis við stefnumótun í málaflokknum. Innflytjendaráð gaf út leiðbeiningar handa innflytjendum árið 2007. Útgáfan var tvímála, annars vegar á íslensku og hins vegar á ensku eða litháísku eða pólsku eða rússnesku eða serbnesku eða spænsku eða taílensku eða þýsku eða víetnömsku (tungumálin eru hér tilgreind af því að upptalningin segir sína sögu um markhópinn). Leiðbeiningarnar höfðu að geyma ýmsar upplýsingar sem taldar voru gagnlegar fyrir innflytjendur. Meðal annars er fjallað um íslenskunám og greint frá skólum og námskeiðum í íslensku fyrir útlendinga. Innflytjendur eru hvattir til að læra íslensku og bent er á kostina við það, m.a. við að geta gætt að rétti sínum og skyldum í samfélaginu:

Til að geta tekið virkan þátt í nýju samfélagi er mikilvægt að læra tungumálið. Með íslenskukunnáttu er auðveldara að afla upplýsinga, þekkja réttindi sín og skyldur, kynnast fólki og verða hluti af samfélaginu. (Innflytjendaráð 2007: 34)

Árin 2007–2008 ráðstafaði ríkisstjórnin um 320 milljónum króna í styrki til u.þ.b. 80 fræðsluaðila til að standa straum af kostnaði við námskeið í íslensku sem erlendu máli, fyrir um 5.700 fullorðna innflytjendur (Menntamálaráðuneyti 2008a: 5, 24–27, sjá einnig Birnu Arnbjörnsdóttur 2011: 172–174).

Í lögum um útlendinga (Alþingi 2002) er gerður greinarmunur á dvalarleyfum og búsetuleyfum. Dvalarleyfin eru tímabundin en búsetuleyfin fela í sér rétt til ótímabundinnar dvalar á Íslandi. Reglur um dvalarleyfi eru býsna margbrotnar og bera meðal annars með sér að lög landsins gera greinarmun á útlendingum eftir því hvaðan þeir koma, sbr. sérstakar reglur um EES-borgara og sérákvæði um norræna ríkisborgara. Þeir sem flytjast til Íslands og óska eftir dvalarleyfi þurfa ekki að standast nein próf í íslensku né eru gerðar aðrar formlegar kröfur um íslenskukunnáttu þeirra. Öðru máli gegnir um þá sem óska eftir búsetuleyfi á Íslandi. Í útlendingalögum er kveðið svo á að meðal skilyrða fyrir búsetuleyfi sé að hafa sótt námskeið í íslensku fyrir útlendinga. Í reglugerð innanríkisráðuneytisins (Dóms- og kirkjumálaráðuneytið 2003) segir að umsækjandi skuli hafa sótt námskeið í íslensku sem nemur að lágmarki samtals 150 stundum eða hafi að öðrum kosti náð „viðhlítandi þekkingu“ í íslensku og leggi fram „vottorð því til staðfestingar að hann hafi staðist próf í íslensku fyrir útlendinga“. Þessar kröfur eru enn óbreyttar (2013). En eins og fram hefur komið og nánar verður fjallað um í næsta kafla var þeirri nýjung komið á frá 1. janúar 2009 að leggja íslenskupróf fyrir umsækjendur um íslenskan ríkisborgararétt.

Mennta- og menningarmálaráðuneytið gaf árið 2008 út námskrá í íslensku fyrir fullorðna útlendinga. Námskráin miðast við 240 stunda nám fyrir byrjendur og er markmið hennar m.a. að auðvelda samræmingu og mat á íslenskukennslunni (Menntamálaráðuneyti 2008b). Námskráin tekur til fjögurra færniþátta: tals, hlustunar, lestrar og ritunar. Efnið svarar til færnistiganna CEFR A-1–A-2 í

Viðmiðunarramma Evrópuráðsins fyrir erlend tungumál (Common European Framework of Reference for Languages) (Menntamálaráðuneyti 2008b: 4).

Hinar almennu námskrár fyrir skóla taka nú orðið mið af sérstökum aðstæðum þeirra barna og unglunga sem flytjast til Íslands með erlendum foreldrum og tileinka sér íslensku sem annað mál í íslenskum skólum. Þessir nemendur eiga rétt á sérstakri kennslu í íslensku sem erlendu máli, bæði í grunnskóla, skv. 16. gr. laga nr. 91/2008, og í framhaldsskóla, skv. 35. gr. laga nr. 92/2008 (Alþingi 2008a, 2008b).

Íslensk málnefnd lagði fram tillögur sínar um íslenska málstefnu síðla árs 2008. Alþingi samþykkti þær óbreyttar sem opinbera íslenska málstefnu í mars 2009. Málstefnan hefur m.a. að geyma sérstakan kafla um íslensku sem annað mál. Þar er lögð áhersla á að íslenskt mál sé „lykillinn að íslensku samfélagi“ (Mennta- og menningarmálaráðuneyti 2009: 97) og tilgreint er sem meginmarkmið að „íslenska verði áfram aðalsamskiptamálið í fjölbjóðlegu samfélagi á Íslandi“ (2009: 98).

Árið 2011 samþykkti Alþingi lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls (Alþingi 2011). Fyrsta grein laganna kveður á um að íslenska sé „þjóðtunga Íslendinga og opinbert mál á Íslandi“. Samkvæmt annarri grein laganna skulu allir sem eru búsettir á Íslandi „eiga þess kost að læra og nota íslensku til almennrar þátttöku í íslensku þjóðlífi“. Skv. 9. grein skulu stjórnvöld einnig „leitast við að tryggja að sá sem skilur ekki íslensku geti fengið úrlausn erinda sinna og tileinkað sér efni skjala og skilríkja sem skipta hann máli“.

Í málpolitískri orðræðu á Íslandi er íslenska gjarna kölluð „lykillinn að íslensku samfélagi“. Ýmsar tilvitnanir í opinber skjöl og stefnuyfirlýsingar hér á undan sýna hve mikil áhersla er lögð á þýðingu þess að innflytjendur læri íslensku. Eins og fram hefur komið er þetta rökstutt í hinni opinberu orðræðu á þrennan hátt. Að hluta til er vísað til eins meginþáttarins í málstefnu þjóðarinnar: íslenska er þjóðtungan, ekki má ógna stöðu hennar sem sameiginlegs samskiptamáls þjóðarinnar allrar. Að hluta til er vísað til lýðræðislegra sjónarmiða um borgaraleg réttindi fólks: það sé auðveldara fyrir innflytjendur að gæta að réttindum sínum og skyldum ef

þeir skilja þjóðtunguna.⁴ Að hluta til er loks vísað til eins konar hagnýtisraka: innflytjendur eiga meiri möguleika á betri störfum ef þeir hafa vald á íslensku.

Þjóðkirkjan setti árið 1996 á fót sérstaka stöðu prests fyrir innflytjendur á Íslandi. Prestur innflytjenda, Toshiki Toma, er sjálfur innflytjandi og þekkir íslenskar aðstæður vel eftir a.m.k. tveggja áratuga búsetu á Íslandi. Hann lýsti mati sínu á þeirri hindrun sem íslenskan er innflytjendum á Íslandi í blaðagrein 18. júní 2011 þar sem hann skrifar m.a.:

Að mínu mati er íslenska samfélagið ekki orðið fjölmenningslegt enn í því sambengi að ríkjandi tungumál hindrar innflytjendur í að tjá sig. Raddir þeirra speglast því ekki í samfélaginu. Ég er hins vegar fullviss um að það myndi breytast mjög ef Íslendingar hvettu innflytjendur til þess að skrifa skoðanir sínar í dagblöð og vefmiðla, sem og ef þeir myndu bjóða innflytjendum aðstoð í yfirlestri. (Toma 2011)

Hin opinbera og skjalfesta innflytjendapólitík felur í sér þau skilaboð að aðlögun að íslensku samfélagi krefjist þess að fólk læri íslensku og noti hana. Og í samræmi við stefnuna hafa stjórnvöld á ýmsan hátt leitast við að auðvelda þetta, í stefnumótun, lögum, reglum, fjárframlögum til íslenskukennslu o.fl. En í reynd má vera að innflytjendurnir skynji önnur og gagnstæð skilaboð en þau sem felast í hinni opinberu skjalfestu stefnu, jafnvel beinlínis hindranir. Innflytjendur þurfa ekki aðeins, eftir atvikum, að gangast undir próf sem stjórnvöld leggja fyrir þá heldur þurfa þeir að mæta málkröfum viðkomandi lands í margvíslegum öðrum myndum, t.d. á vinnumarkaði og í annarri þátttöku sinni í nýja samfélaginu. Tækifæri þeirra til að fá góð störf geta ráðist af færni í þjóðtungu landsins – og mjög oft í ensku líka. Unnur Dís Skaptadóttir (2010), sem hefur sérstaklega kannað stöðu filippseyskra og pólskra innflytjenda, segir að eftir hrúnið hafi orðið mun algengara að krafa sé gerð um íslenskukunnáttu í flest störf (2010: 319) og viðmælendur í rannsóknum hennar segjast einnig finna fyrir neikvæðari viðhorfum

4 Hér má hafa í huga að kosningarétt í sveitarstjórnarkosningum hafa þeir sem hafa haft dvalarleyfi og þar með lögheimili á Íslandi í fimm ár (eða þrjú ef þeir eru norrænir ríkisborgarar); ríkisborgarar einir hafa kosningarétt í þingkosningum.

en áður á vinnustöðum og víðar (s.st.). Þegar innflytjendur tala íslensku með erlendum hreim, t.d. í verslunum eða á vinnustað, getur það gerst að íslenskir viðmælendur leggi sig ekki fram um að skilja þá eða að þeim sé svarað á ensku. Slík viðbrögð eru stundum skilin þannig að íslenska viðkomandi sé ekki talin nógu góð fyrir íslenska viðmælandann. Íslenskunám krefst tíma og orku af innflytjendum en þeir sem vinna langan vinnudag hafa ekki alltaf nægan tíma eða næga orku aflögu til að læra íslensku í kvöldskóla eða sjálfsnámi á þeim hraða sem aðrir kunna að ætlast til af þeim. Árangurinn getur látið á sér standa jafnvel þótt nægur áhugi sé fyrir hendi. Því er ekki að undra þótt sumum innflytjendum finnist sem gerðar séu ósanngjarnar eða óraunhæfar kröfur til þeirra um framfarir í íslensku.

Það liggur í hlutarins eðli að innflytjandi með sérþekkingu á ákveðnu sviði getur átt í verulegum vanda við að tileinka sér íslensk íðorð í grein sinni fái hann ekki vinnu í faginu. Þar með verður hann enn síður gjaldgengur í greininni á íslenskum vinnumarkaði jafnvel eftir margra ára dvöl í landinu. Samkvæmt Piller og Takahashi (2010) verða innflytjendur með verðmæta starfsmenntun, t.d. læknar og hjúkrunarfræðingar, oft fyrir „hreyfanleika niður á við á vinnumarkaði“ (2010: 544) í nýja landinu af því að þeir ráða ekki nægilega vel við sérfræðihugtök þjóðtungunnar þar. En ef starfsgreinin eða vinnustaðurinn krefst hins vegar ekki séríslensks íðorðaforða heldur einungis hins alþjóðlega (enska), eða einungis almenns orðaforða, þá skiptir þetta ekki máli.

4. Íslenskupróf fyrir umsækjendur um ríkisborgararétt árin 2009–2010

Þann 1. janúar 2009 gekk í gildi sú breyting á lögum um íslenskan ríkisborgararétt að tekin voru upp íslenskupróf fyrir þá sem sækja um íslenskt ríkisfang með stjórnsákvörðun, þ.e. hjá innanríkisráðuneytinu. Eins og fram kemur hér á eftir gegnir öðru máli um veitingu ríkisfangs með sérstökum lögum frá Alþingi. Talsverðar breytingar voru gerðar á lögnum um ríkisborgararétt árið 2007 (Alþingi 2007b), m.a. var hert á kröfum um skilríki umsækjenda,

t.d. fæðingarvottorð, og um fjárhag þeirra, t.d. vottorð um að viðkomandi væri ekki þekktur fyrir fjársvik eða endurtekin gjaldþrot. Ákvæðið um íslenskuprófin var, eins og fram hefur komið, ekki látið taka gildi fyrr en liðin voru hátt í tvö ár frá því að lagabreytingin var samþykkt. Fram kom í athugasemdum með lagafrumvarpinu (Alþingi 2006–2007) að tilgangurinn með frestuninni væri að sjá til þess að unnt yrði að bjóða fleiri og betri námskeið í íslensku fyrir útlendinga áður en ákvæðið um íslenskupróf tæki gildi. Þessu tengdist líka að verið var að undirbúa fyrstu opinberu námskrána í íslensku fyrir fullorðna útlendinga (Menntamálaráðuneyti 2008b) og hefur hennar verið getið hér á undan. Ríkisstjórnin veitti jafnframt fjárstyrki til námskeiðahalds í íslensku fyrir innflytjendur og til að þróa ný námsgögn í íslensku sem erlendu máli árin 2007–2009. Tilgangurinn með því að fresta íslenskuprófunum frá 2007 fram í ársbyrjun 2009 var sem sagt að veita væntanlegum umsækjendum um ríkisborgararétt með stjórnvaldsákvörðun betra færi á að tileinka sér þá færni í íslensku sem ætlunin var að krefjast í prófunum.

Ef lítið er á breytingarfrumvarpið við ríkisborgararéttarlögin (Alþingi 2006–2007), hinar opinberu og skjalfestu röksemdir fyrir tillögunum og umræðurnar í þinginu (Alþingi 2007a), þá er þar engin ummæli að finna þess efnis að hinar nýju kröfur um íslenskukunnáttu umsækjenda væru sérstaklega ætlaðar til þess að hamla því að fólk gæti öðlast íslenskt ríkisfang með stjórnvaldsákvörðun. Í umræðum í þinginu um íslenskuprófin var lögð öll áhersla á kosti þess fyrir nýja Íslendinga að hafa vald á þjóðtungu landsins. Ekkert verður fullyrt um hvort og þá í hvaða mæli önnur sjónarmið, t.a.m. að draga þyrfti úr fjölgun íslenskra ríkisborgara úr röðum innflytjenda, hafi haft áhrif á ákvörðunina um að taka upp íslenskuprófin enda liggur ekkert slíkt fyrir í skjalfestum gögnum um meðferð málsins. Vissulega er ekki hægt að útiloka að svo hafi verið enda var í athugasemdum með frumvarpinu (Alþingi 2006–2007) vakin athygli á því að nýir íslenskir ríkisborgarar af erlendum uppruna, sem bættust við árlega, hefðu orðið fleiri og fleiri með hverju ári frá aldamótum (339 árið 2000, 836 árið 2005) og var því spáð að miðað við óbreytta þróun yrðu 2.925 slík ný vegabréf gefin út árið 2013.

Samkvæmt reglugerð innanríkisráðuneytisins um framkvæmd íslenskuprófanna (Dóms- og kirkjumálaráðuneytið 2008) þurfa

ekki allir umsækjendur um ríkisfang með stjórnvaldsákvörðun að taka prófið, þ.e. heimilt er að veita undanþágu frá því skilyrði ef talið er ósanngjarnt að gera þá kröfu til viðkomandi, t.a.m. ef umsækjandi hefur náð 65 ára aldri og hefur átt lögheimili á Íslandi síðustu 7 ár áður en umsókn er lögð fram, einnig ef umsækjandi er í íslenskum grunnskóla eða undir grunnskólaaldri, og ef umsækjandi getur ekki gengist undir próf af alvarlegum líkamlegum eða andlegum ástæðum. Loks má veita undanþágu ef umsækjandi getur staðfest með viðhlítandi vottorði frá íslenskum skóla að hann hafi a.m.k. samsvarandi færni og gerð er krafa um í prófinu. Aðrir sem sækja um ríkisborgararétt með stjórnvaldsákvörðun þurfa að standast íslenskuprófið.

Nokkuð er um það árlega að Alþingi sjálft taki ákvörðun um að veita ákveðnum einstaklingum íslenskt ríkisfang með lögum. Í slíkum tilvikum er ekki gerð sérstök krafa um íslenskupróf. Upplýsingar úr lagasafni Alþingis um veitingu ríkisfangs með lögum árin 2011–2012 benda til þess að umfang þeirrar aðferðar nemi að jafnaði hátt í fimmtungi af heildarfjölda nýrra ríkisfangsbréfa.⁵ En meginreglan er hins vegar sú að innanríkisráðherra veitir íslenskan ríkisborgararétt að fenginni umsögn lögreglu og Útlendingastofnunar. Í því ferli koma til skjalanna hinar formlegu kröfur um íslenskufærni.

Reglugerð innanríkisráðuneytisins um íslenskupróf vegna umsókna um ríkisborgararétt (Dóms- og kirkjumálaráðuneytið 2008) kveður svo á að umsækjendur þurfi að sýna að þeir geti bjargað sér við daglegar aðstæður í skóla, vinnu og einkalífi; geti bjargað sér við óvæntar aðstæður; hafi öðlast nægilegt vald á orðaforða til að geta tekið þátt í umræðum um kunnugleg málefni; geti skilið einfaldar samræður milli manna; geti lesið stutta texta á einföldu máli um kunnugleg efni; geti skrifað stuttan texta á einföldu máli um kunnugleg efni; geti greint aðalatriði í útvarpi og sjónvarpi þegar um kunnugleg efni er að ræða.

Innanríkisráðuneytið gerði samning við Námsmatsstofnun um

5 Á þessum tveimur árum veitti Alþingi 149 einstaklingum íslenskt ríkisfang, með fernum lögum. Þessir nýju ríkisborgarar eiga víða rætur; fæðingarlöndin eru 51 talsins. Algengasta fæðingarlandið var Kólumbía (22 manns) en þar á eftir komu Bandaríkin (10 manns) og Pólland (8 manns).

framkvæmd prófanna en þau eru haldin tvisvar á ári. Próftökugjald er 7.000 krónur (2013). Auk þess að lesa stuttan texta og hlusta á stutt samtali, og merkja síðan við í fjölvalsspurningum úr efninu, eru próftakar beðnir að skrifa 10 setningar á íslensku og taka þátt í samtali um efni sem þeim er kunnuglegt (Námsmatsstofnun 2011a). Á vef Námsmatsstofnunar má sjá dæmi um prófverkefni og það veitir svolitla tilfinningu fyrir efni og þyngd prófanna. Lesendum til glöggvunar fylgir hér stutt brot úr sýnishorninu. Það er úr þeim hluta sem ætlað er að prófa lesskilning. Próftökum er gert að lesa stuttan texta (10 línur) sem hefst svona (Námsmatsstofnun 2011b):

María er frá Spáni. Hún á heima á Íslandi. Hún er búin að vera á Íslandi í tólf ár. María á íslenskan mann sem heitir Finnur. [...]

Neðan við textann koma 10 fjölvalsspurningar. Þrjár fyrstu spurningarnar eru á þessa leið:

1) Hvaðan er María? Hún er frá ...:	Ítalíu / Írlandi / Spáni / Svíþjóð.
2) Hvað hefur María verið lengi á Íslandi?	10 ár / 12 ár / 15 ár / 20 ár.
3) Hvað heitir maðurinn hennar Maríu?	
Hann heitir ...:	Finnur / Jón / Tómas.

Þyngdarstig íslenskuprófanna var ákveðið í innanríkisráðuneytinu að tillögu þriggja manna prófnefndar⁶. Ákveðið var að ganga út frá því sem viðmiðun að umsækjendur hefðu náð færni í íslensku sem samsvarar efni námskrár mennta- og menningarmálaráðuneytisins um 240 stunda grunnnám í íslensku fyrir útlendinga (Menntamálaráðuneyti 2008b) en þó yrði undanskilið það markmið námskrárinnar að hafa öðlast undirstöðuþekkingu á helstu siðum og venjum í íslensku samfélagi. Í umræðum á Alþingi, í janúar og mars 2007, um innleiðingu íslenskuprófanna hafði eingöngu verið rætt um að prófa færni í íslensku máli og málnotkun en ekki um að prófa þekkingu á samfélagi eða sögu (Alþingi 2007a).

Í prófunum eru gerðar kröfur um færni í íslensku sem svarar

6 Mér þykir skylt að taka fram að ég var formaður þessarar nefndar.

u.þ.b. til þrepsins A-1 og að einhverju leyti til þrepsins A-2 í Viðmiðunarramma Evrópuráðsins fyrir erlend tungumál (CEFR). Til samanburðar má nefna að í Hollandi miðast málfærnikröfurnar við þrepíð A-2 og í Danmörku við B-2 (Extra, Spotti og Van Avermaet 2009: 18). Þyngdarstigið A-1 og upp í A-2 tíðkast oftast í tungumálaprófum fyrir umsækjendur um ríkisborgararétt í Evrópulöndum að því er fram kemur hjá Van Avermaet (2008) en hann er sérfróður um tungumálapróf í Evrópu og veitir forstöðu Centre for Diversity and Learning í Ghent-háskóla. Eftirfarandi er mat hans á þeim kröfum sem almennt eru gerðar í tungumála-prófum af þessu tagi:

Í flestum löndum eru kröfurnar um færni í tungumálinu frekar litlar. Það er réttlætandi, bæði út frá spurningunni um gagnsemina og út frá siðferðislegu hliðinni. Hins vegar verðum við jafnframt að gera okkur grein fyrir því hvernig þetta getur horft við meirihlutanum í samfélaginu. Ef við gaumgæfum innihald CEFR á lægri þrepunum (A-1–A-2) þá er vel mögulegt að einstaklingur sem hefur vald á tungumáli á þrepum A-1–A-2 og getur því opinberlega – t.d. á grundvelli tungumálaprófs – skoðast sem „aðlagður“ sé það samt ekki í augum þeirra sem tilheyrja meirihlutanum. (Van Avermaet 2008: 16)

Hægt er að standast íslenskuprófið með færni í íslensku sem líklega nær ekki mikið lengra en sem svarar þrepinu A-1 (heimild: sérfræðingur á Námsmatsstofnun, munnl.). Ástæðan er einkum sú að hægt er að standast prófið þrátt fyrir að fá 0 út úr einum eða fleiri af færniþáttunum fjórum (tal–hlustun–lestur–ritun) ef færnin er fullnægjandi eða góð í öðrum þáttum. Þannig er sem sagt vel mögulegt að standast prófið án þess t.d. að geta skrifað nokkra íslensku. Þegar haft er í huga að evrópski viðmiðunarramminn (CEFR) hefur að geyma 6 þrep þá má vissulega segja að það sé „tiltölulega auðvelt“ að ná markmiðum þrepsins A-1 í samanburði við t.d. markmið á þrepinu B-2 (sbr. Danmörku) eða þaðan af meira. Þó er það auðvitað svo að það getur verið ærið afrek að ná íslenskuprófi sem miðast við þrep A-1 ef fyrsta skrefið í íslenskunáminu hefur t.d. falist í því að tileinka sér latneskt letur. Ekki er vitað hvort það á við um marga þeirra sem hér eiga í hlut enda eru takmarkaðar

upplýsingar veittar um upprunalönd og annan bakgrunn próftakanna vegna þess að einstaklingarnir eru í raun ekki margir og dreifast á svo mörg upprunalönd að hætta er á að upplýsingarnar yrðu fljótt persónugreinanlegar. Birna Arnbjörnsdóttir (2011: 175) heldur því fram að „samræmt próf í íslensku“ sé notað til að úrskurða um málfærni þeirra sem sækja um íslenskt ríkisfang en „öllum megi vera ljóst“ að þar geti hallað verulega á „þá sem hafa minni menntun og séu jafnvel ólæsir“ en hún fjallar ekki nánar um inntak eða framkvæmd prófanna. Reyndar náðu tæp 94% próftaka íslenskuprófunum 2009–2010 (sjá hér fyrir neðan) og eins og fram kom hér á undan er hægt að ná prófinu án þess að geta t.a.m. skrifað nokkra íslensku.

Tafla 2. Árangur próftaka í íslenskuprófum fyrir umsækjendur um ríkisborgararétt. Niðurstöður samtals úr prófum 2009–2010 (Ragnheiður M. Guðmundsdóttir, Karl Fannar Gunnarsson, Sigurgrímur Skúlason og Júlíus K. Björnsson 2010; Sigurgrímur Skúlason og Auður Aðalsteinsdóttir 2011).

Íslenskupróf 2009–2010	N	%
Stóðust	758	93,7
Féllu	51	6,3
Samtals	809	100

Eins og Tafla 2 ber með sér sýna skýrslur Námsmatsstofnunar um íslenskupróf árána 2009 og 2010 að langflestir próftakarnir, tæp 94%, stóðust prófin en liðlega 6% féllu. Fæðingarlönd umsækjenda um íslenskan ríkisborgararétt sem þreyttu prófin 2009 og 2010 voru 81 (2009) og 51 (2010). Fimm algengustu fæðingarlönd próftakanna voru, í þessari röð, Filippseyjar, Pólland, Taíland, Serbía, Víetnam. Ekki kemur á óvart að Pólverjar eru hér ofarlega á blaði enda tilheyra þeir fjölmennasta erlenda málhópnum. Samkvæmt niðurstöðum í 2. kafla hér á undan fylgja litháíska og enska næst á eftir pólsku sem algengustu móðurmál innflytjenda á Íslandi. En hvorki Litháen né neitt land með yfirgnæfandi fjölda enskumælandi fólks kemst á lista um algengustu fimm upprunalönd próftakanna (enskumælandi innflytjendurnir koma raunar frá mörgum mismunandi löndum).

Nefnt var hér á undan að við samningu reglugerðar um próf í íslensku fyrir umsækjendur um íslenskan ríkisborgararétt með stjórnvaldsákvörðun hefði verið ákveðið að gera þær kröfur um færni sem lýst er í námskrá í íslensku fyrir fullorðna útlendinga (2008) og miðast við 240 stunda nám. Þó yrði þar eitt mikilvægt atriði undanskilið, þ.e. markmið námskrárinnar um „undirstöðuþekkingu í helstu siðum og venjum í íslensku samfélagi“. Þá kröfu hefði auðveldlega mátt gera að veigamiklum matseigindum í íslenskuprófum fyrir umsækjendur um íslenskt ríkisfang ef ætlunin hefði á annað borð verið að beita þeim markvisst til að torvelda fólki aðgang að íslensku ríkisfangi. Þekkt er sums staðar í nágrannalöndunum, m.a. í Danmörku og Bretlandi, að umsækjendur um ríkisborgararétt þurfi að standa skil á kunnáttu um siði, venjur, sögu og samfélag, sbr. hið svokallaða „Life in the UK test“ (King og Rambow 2012: 413), og eins og fram hefur komið er t.d. í Eistlandi ekki aðeins prófað í eistnesku máli heldur einnig í helstu atriðum eistneskrar sögu og í stjórnarskrá landsins.

5. Niðurstaða

Undanfarna tvo áratugi hefur það færst í vöxt í Evrópu að láta fólk þreyta próf í þjóðtungu viðkomandi ríkis þegar sótt er um ríkisborgararétt. Frá 1. janúar 2009 hafa umsækjendur um íslenskan ríkisborgararétt með stjórnvaldsákvörðun þurft að standast íslenskupróf eða sýna á annan hátt fram á færni sína í íslensku. Ýmsar undanþágur má þó veita. Opinber rökstuðningur fyrir því að innleiða íslenskuprófin gekk nær eingöngu út á að leggja áherslu á kosti þess fyrir nýja ríkisborgara að hafa góð tök á þjóðtungunni, íslensku. Tungumálaprófum fyrir innflytjendur má beita til að hamla gegn aðgangi þeirra að réttindum og gæðum í viðkomandi ríki en ekki blasir við að slíkt sé reyndin á Íslandi hvað varðar ríkisborgararéttarprófin, né heldur að það hafi verið ætlun löggjafans þegar þeim var komið á. Þyngdarstig prófanna samsvarar CEFR A-1, eða liðlega það. Fyrstu tvö árin, þ.e. 2009–2010, stóðust um 94% próftakanna íslenskuprófin.

ÚTDRÁTTUR

Innflytjendur og íslenskupróf

Tungumálapróf fyrir innflytjendur sem sækja um ríkisborgararétt hafa orðið sífellt algengari í evrópskum þjóðríkjum og frá því í janúar 2009 hafa íslensk lög einnig kveðið á um slík próf. Innflytjendum á Íslandi fjölgaði mjög ört um tveggja áratuga skeið kringum aldamótin síðustu. Sennilega eru þrjú algengustu móðurmál þeirra (í stafrófsröð) enska, litháíska og pólska. Stefna íslenskra stjórnvalda er að hvetja innflytjendur til að læra íslensku og þau hafa jafnframt stutt við námskeiðahald í íslensku fyrir fullorðna útlendinga. Fyrir þessu hafa verið færð bæði almenn málpolitísk rök (varðveisla íslenskunnar, íslenska er samskiptamál landsmanna) og lýðræðis- og hagkvæmnisrök (íslenska er lykill að samfélaginu, auðveldara er fyrir innflytjendur að þekkja réttindi sín ef þeir skilja þjóðtunguna, innflytjendum vegnar betur á vinnumarkaði ef þeir hafa vald á íslensku) og var vísað til þeirra þegar íslenskupróf í tengslum við umsóknir um ríkisborgararétt voru lögfest. Rúmlega 800 manns þreyttu slík íslenskupróf árin 2009–2010. Um 94% próftaka stóðust prófin. Þyngdarstig prófanna samsvarar því sem næst eðlilega þrepinu A-1, þ.e. lægsta þrepinu, í Viðmiðunarramma Evrópuráðsins fyrir erlend tungumál (CEFR).

Lykilorð: innflytjendur, útlendingar, ríkisborgararéttur, íslensku-próf, málstefna

ABSTRACT

Immigrants and Icelandic Language Tests

An increasing number of European countries use language tests for immigrants applying for citizenship. Such tests were introduced into Iceland in 2009. The number of immigrants in Iceland increased rapidly between 1990 and 2010. The three most frequent first languages among these immigrants are probably (in alphabetic order) English, Lithuanian, and Polish. Icelandic policy makers stress the importance of learning Icelandic, and government supports Icelandic language courses for adult foreigners. The overt rationale for this policy refers on the one hand to the principles of Icelandic language policy (the preservation of Icelandic, Icelandic being the principal common communication code in Iceland), and on the other hand to democratic and practical arguments (Icelandic as the key to Icelandic society, immigrants having better knowledge of their rights if they understand the national language, immigrants doing better in the labor market if they master Icelandic). These arguments were referred to when the law on Icelandic language tests for citizenship applicants was passed. About 800 applicants for Icelandic citizenship took the Icelandic language tests in 2009–2010. On average, about 94% of them passed the tests. The proficiency level required is approximately (or slightly higher than) A-1, i.e. the lowest level on the CEFR scale (Common European Framework of Reference for Languages).

Keywords: immigrants, foreigners, citizenship, Icelandic language tests, language policy

HEIMILDIR

- ALTE. 2013. *Language Assessment for Migration and Integration (LAMI)*. <http://www.alte.org/projects> [sótt 17. maí 2013].
- Alþingi. 2002. *Lög um útlendinga*. <http://www.althingi.is/lagas/139a/2002096.html> [sótt 16. maí 2013].
- Alþingi. 2006–2007. *Frumvarp til laga um breyting á lögum um íslenskan ríkisborgararétt*, nr. 100 23. desember 1952, með síðari breytingum. <http://www.althingi.is/altext/133/s/0643.html> [sótt 16. maí 2013].
- Alþingi. 2007a. *Íslenskur ríkisborgararéttur (próf í íslensku o.fl.)*. Fundargerð 133. löggjafarþings, 2006–2007. 57. fundur 22. janúar 2007. 87. fundur 13. mars 2007. 91. fundur 16. mars 2007. <http://www.althingi.is/dba-bin/Aferill.pl?ltg=133&mnr=464> [sótt 4. júní 2013].
- Alþingi. 2007b. *Lög um breyting á lögum um íslenskan ríkisborgararétt*, nr. 100 23. desember 1952, með síðari breytingum. <http://www.althingi.is/altext/133/s/pdf/1298.pdf> [sótt 16. maí 2013].
- Alþingi. 2008a. *Lög um grunnskóla* nr. 91/2008. <http://www.althingi.is/lagas/139a/2008091.html> [sótt 16. maí 2013].
- Alþingi. 2008b. *Lög um frambaldsskóla* nr. 92/2008. <http://www.althingi.is/lagas/139a/2008092.html> [sótt 16. maí 2013].
- Alþingi. 2011. *Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknaðs*. <http://www.althingi.is/altext/139/s/1570.html> [sótt 16. maí 2013].
- Birna Arnbjörnsdóttir. 2011. „Stefna og framkvæmd símenntunar og aðlögun innflytjenda á Íslandi og öðrum Norðurlöndum.“ *Milli mála. Ársrit Stofnunar Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum*. 3. árgangur (bls. 155–187). Ritstj. Sigrún Á. Eiríksdóttir og Erla Erlendsdóttir. Reykjavík: Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum.
- Cameron, Deborah. 2004. „Bretland sem dæmi um þjóðríki með enga yfirlýsta og opinbera málstefnu.“ Þýð. María Vigdís Kristjánsdóttir. *Málstefna – Language Planning* (bls. 29–42). Ritstj. Ari Páll Kristinsson og Gauti Kristmannsson. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Crystal, David. 1992. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Dóms- og kirkjumálaráðuneytið. 2003. *Reglugerð um útlendinga*, nr. 53/2003. <http://www.reglugerd.is> [sótt 16. maí 2013].
- Dóms- og kirkjumálaráðuneytið. 2008. *Reglugerð um próf í íslensku fyrir umsækjendur um íslenskan ríkisborgararétt*, nr. 1129/2008. <http://www.reglugerd.is> [sótt 16. maí 2013].
- Extra, Guus, Spotti, Massimiliano, og Van Avermaet, Piet. 2009. „Testing Regimes for Newcomers.“ *Language Testing, Migration and Citizenship. Cross-National Perspectives on Integration Regimes* (bls. 3–34). Ritstj. Guus Extra, Massimiliano Spotti og Piet Van Avermaet. London, New York: Continuum.
- Félagsmálaráðuneytið. 2007a. *Stefna ríkisstjórnarinnar um aðlögun innflytjenda*. Reykjavík: Félagsmálaráðuneytið. http://www.velferdarraduneyti.is/media/acrobat-skjol/Stefna_um_adlogun_innflytjenda.pdf [sótt 16. maí 2013].

- Félagsmálaráðuneytið. 2007b. *Policy on the Integration of Immigrants*. Reykjavík: Félagsmálaráðuneytið. http://www.velferdarraduneyti.is/media/acrobat-skjol/ auglysing_i_ahus-blad.pdf [sótt 16. maí 2013].
- Hagstofa Íslands. 2013. *Mannfjöldi*. <http://www.hagstofa.is> [sótt 16. maí 2013].
- Hogan-Brun, Gabrielle, Ozolins, Uldis, Ramonienė, Meilutė, og Rannut, Mart. 2008. „Language Politics and Practices in the Baltic States.“ *Language Planning and Policy in Europe, Vol. 3. The Baltic States, Ireland and Italy* (bls. 31–192). Ritstj. Robert B. Kaplan og Richard B. Baldauf Jr. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters.
- Innflytjendaráð. 2007. *Your first steps in Iceland. Information booklet for people moving to Iceland*. Reykjavík: Innflytjendaráð. http://www.velferdarraduneyti.is/media/acrobat-enskar_sidur/Fyrstu_skrefin_-_enska.pdf [sótt 16. maí 2013].
- Karl Sigurðsson og Valur Arnarson. 2011. *Erlendir ríkisborgarar á íslenskum vinnu- markaði árin 2006–2009. Veitt atvinnuleyfi, skráning ríkisborgara frá nýju ríkjun ESB, viðbót um starfsmannaleigur og þjónustusamninga og áætlað vinnuafli og atvinnuleysi*. Reykjavík: Vinnumálastofnun. http://www.vinnumalastofnun.is/files/Erlendir_ríkisborgarar_á_íslenskum_vinnumarkaði_2006-2009_II_628248957.pdf [sótt 26. ágúst 2013].
- King, Kendall A., og Rambow, Adam C. 2012. „Transnationalism, Migration and Language Education Policy.“ *The Cambridge Handbook of Language Policy* (bls. 400–417). Ritstj. Bernard Spolsky. Cambridge: Cambridge University Press.
- Menntamálaráðuneyti. 2008a. *Íslenska með breim er líka íslenska. Greinargerð verkefnisstjórnar um íslenskukennslu fyrir útlendinga. Staða verkefnis í maí 2008*. Reykjavík: Menntamálaráðuneyti. http://www.mcc.is/media/frettir/islenska_med_hreim.pdf [sótt 16. maí 2013].
- Menntamálaráðuneyti. 2008b. *Námskrá. Íslenska fyrir útlendinga – grunnnám*. Reykjavík: Menntamálaráðuneyti.
- Mennta- og menningarmálaráðuneyti. 2009. *Íslenska til alls. Tillögur {Í}slenskrar málnefndar að íslenskri málstefnu samþykktar á Alþingi 12. mars 2009*. Reykjavík: Mennta- og menningarmálaráðuneyti.
- Námsmatsstofnun. 2011a. *Icelandic Language Test for applicants for Icelandic citizenship*. http://www.namsmat.is/atest/isl_prof_start.asp [sótt 16. maí 2013].
- Námsmatsstofnun. 2011b. *Sýnishorn af prófverkefnum í prófi fyrir umsækjendur um íslenskan ríkisborgararétt*. http://www.namsmat.is/atest/doc/islenskuprof/synis_utl.pdf [sótt 16. maí 2013].
- Piller, Ingrid, og Takahashi, Kimie. 2010. „At the Intersection of Gender, Language, and Transnationalism.“ *The Handbook of Language and Globalization* (bls. 540–554). Ritstj. Nikolas Coupland. Malden, Oxford, Chichester: Blackwell.
- Ragnheiður M. Guðmundsdóttir, Karl Fannar Gunnarsson, Sigurgrímur Skúlason og Júlíus K. Björnsson. 2010. *Próf í íslensku fyrir umsækjendur um ríkisborgararétt. Skýrsla um framkvæmd og niðurstöður prófa árið 2009*. Reykjavík: Námsmatsstofnun.

- Shohamy, Elana. 2006. *Language Policy: Hidden agendas and new approaches*. London, New York: Routledge.
- Sigurgrímur Skúlason og Auður Aðalsteinsdóttir. 2011. *Próf í íslensku fyrir umsækjendur um ríkisborgararétt. Skýrsla um framkvæmd og niðurstöður prófa árið 2010*. Reykjavík: Námsmatsstofnun.
- Siiner, Maarja, og Vihalemm, Triin. 2011. „Language and Integration Policies of the Baltic States in the EU Context.“ *Estonian Human Development Report. Baltic Way(s) of Human Development: Twenty Years On* (bls. 118–121). Tallinn: Eesti Koogöö Kogu.
- Toma, Toshiki. 2011. „Aðstoð við innflytjendur í hversdagslífi.“ *Morgunblaðið* 18. júní 2011, bls. 28.
- Unnur Dís Skaptadóttir. 2010. „Alþjóðlegir fólksflutningar á tímum efnahagslegs samdráttar.“ *Rannsóknir í félagsvísindum XI* (bls. 314–322). Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Van Avermaet, Piet. 2008. „Language Policies for the Integration of Adult Migrants: Some Observations and Reflections on Tendencies in Europe.“ *The Linguistic Integration of Adult Migrants. Intergovernmental Seminar organised by Language Policy Division, DG IV, Migration Division, DG III. Strasbourg 26–27 June 2008. Report* (bls. 16–17). Ritstj. David Little. Strasbourg: Language Policy Division. http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/AdultMigrSem08_RAP09_EN.pdf [sótt 16. maí 2013].
- Van Avermaet, Piet, og Rocca, Lorenzo. 2013. „Language Testing and Access.“ *Exploring Language Frameworks. Proceedings of the ALTE Kraków Conference, July 2011*. Studies in Language Testing 36 (bls. 11–42). Ritstj. Evelina D. Galaczi og Cyril J. Weir. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weir, Cyril J., og Milanovic, Michael. 2013. „Acknowledgements.“ *Exploring Language Frameworks. Proceedings of the ALTE Kraków Conference, July 2011*. Studies in Language Testing 36 (bls. viii–xii). Ritstj. Evelina D. Galaczi og Cyril J. Weir. Cambridge: Cambridge University Press.

„Aus einem Brief aus Island“ von Tómas Sæmundsson im Kontext seiner Grand Tour

1. Einleitung

Im ersten Heft der Zeitschrift *Fjölfnir* erschien 1835 ein Text unter dem Titel „Aus einem Brief aus Island“ („Úr bréfi frá Íslandi“) von Tómas Sæmundsson (TS 1835). Datiert ist der Brief vom 30. Januar 1835. Zu dieser Zeit befand sich Tómas Sæmundsson (1807–1841) zwischen zwei bedeutenden Abschnitten seines noch jungen Lebens. Er hatte seine Universitätsbildung einschließlich einer ausgreifenden Bildungsreise, die von 1832 bis 1834 währte, abgeschlossen und war im Herbst 1834 nach etwa siebenjährigem Auslandsaufenthalt nach Island zurückgekehrt, um eine Pfarrstelle zu übernehmen, zu heiraten und eine Familie zu gründen. Als er den hier zur Debatte stehenden Brief verfasste, hielt er sich in Garður im Aðalalur in Nordisland auf, bevor er im Sommer 1835 gemeinsam mit seiner Frau Sigríður Þórðardóttir seinen Hausstand in Breiðabólstaður in Südisland gründete (Jón Helgason 1941: 110–115).

Im Folgenden soll der Text „Aus einem Brief aus Island“ unter einem bestimmten Blickwinkel untersucht werden. Es sollen Argumente dafür zusammengetragen werden, dass man den Brief der Reiseliteratur und genauer der Gattung der Reiseberichte zuordnen kann. Hierfür werden sowohl textexterne, biografisch und reisebiografisch orientierte Gründe herangezogen, als auch textin-

terne, sich aus der Analyse des Aufbaus und der Argumentation des Briefes ergebende. Diese sollen weiterhin in Bezug zu gattungsspezifischen Merkmalen gesetzt werden.

In welcher Situation verfasste der junge Isländer den Brief? Welcher bildungsbiografische Kontext lässt sich erkennen? Womit setzte sich Tómas Sæmundsson zu dieser Zeit auseinander und woran orientierte er sich? Von welchen größeren Projekten war die Arbeit an diesem Text eingerahmt?

In den Jahren 1827 bis 1832 hatte Tómas Sæmundsson sich erfolgreich und relativ konzentriert seinem Studium in Kopenhagen gewidmet. Nur einmal kam er in diesen Jahren nach Island, als er 1829 eine Sommerreise unternahm (Jón Helgason 1941: 54). Gegen Ende seines Studiums plante er dann eine große Europareise und erläuterte in einem Brief vom 23. April 1832 an seinen Vater, dass eine Auslandsreise zum erfolgreichen Abschluss der akademischen Bildung durchaus üblich sei und zur eigentlichen Vervollkommenung dazu gehöre:

Menschen-, Völker- und Weltkenntnis, die so unbedingt notwendig ist, um in so vielen Ämtern im Leben nützlich wirken zu können, ist das, was mir insbesondere noch fehlt, einschließlich der weiteren Vervollkommenung in den Sprachen der wichtigsten europäischen Nationen: der deutschen, französischen, italienischen und englischen, damit ich vollen Nutzen aus deren Büchern ziehen kann; doch hierzu ist das einzige hinreichende Mittel, mich für ein oder zwei Jahre unter ihnen aufzuhalten.¹

Pläne dieser Art mögen den Isländern der Zeit fremd und sicherlich luxuriös vorgekommen sein, in der europäischen Bildungstradition war dies jedoch keineswegs so. Vielmehr hatten sich im Laufe der Jahrhunderte bestimmte Formen der Bildungsreise herausgebildet, verändert und etabliert. Die von Tómas Sæmundsson in Angriff genommene Reise entsprach zu weiten Teilen der Tradition der

1 TS 1907: 98–99. „Manna-, þjóða- og veraldarþekkingin, sem er svo aldeilis nauðsynleg, til að geta verkað gagnlega í svo mörgum embættisstöðum í lífinu, er það, sem mig sér í lagi enn þá vantar, ásamt stærri fullkomnun í málum þeirra helztu þjóða í Evrópu: Þýskra, Franskra, Ítalíenskra og Engelskra, svo ég geti haft fult gagn af bókverkum þeirra, en til þess er það hið einasta tilhrökkvandi meðalið, að uppihalda sér 1 eða 2 ár á meðal þeirra.“ – Diese und alle nachfolgenden Übersetzungen aus dem Isländischen ML.

Grand Tour und auch der von ihm konzipierte Bericht der Reise war Teil dieses Bildungsprojektes. Im nachfolgenden Exkurs soll kurz aufgezeigt werden, was das Typische an einer Grand Tour war.

2. Exkurs: Die historische Entwicklung der Grand Tour

In der Literatur wird die Grand Tour oft mit der Kavalierstour gleichgesetzt (z.B. in Tourismuspsychologie und Tourismussoziologie 1993 und Leed 1993). Zwar sind die Grenzen dieser beiden Reiseformen nicht absolut zu bestimmen, dennoch ist es m. E. präziser, sie analytisch zu trennen und die Grand Tour als eine jüngere Reiseform zu begreifen, die aus der Kavalierstour hervorging, indem Anpassungen an die neuen Bedürfnisse des aufgeklärten und bürgerlichen Zeitalters vorgenommen wurden.

Die Kavalierstour war eine Reise, die gemeinhin als Abschluss der adligen Erziehung und als Einführung in die Welt der europäischen Aristokratie galt (Siebers 1991). Während einer Kavalierstour sollte der junge Reisende durch Anschauung und Vergleich verschiedene Staats- und Regierungsformen kennen lernen, Kontakte zu ausländischen Adelshäusern und Fürstenhöfen knüpfen und durch den Besuch von Universitäten und Akademien moderne Sprachen (Französisch, Italienisch, Spanisch) erlernen sowie breit gestreute Kenntnisse in verschiedenen Wissenschaften (Reichsgeschichte, Staats- und Rechtswissenschaften, Mathematik, Geometrie, Festungswesen) erwerben. Daneben sollte er ritterliche Fertigkeiten (Tanzen, Fechten, Reiten, Ballspiele, Jagen) und galantes Verhalten einüben. Das Alter der in dieser Weise Reisenden lag zwischen 16 und 25 Jahren. Die Reise selbst dauerte mehrere Jahre. Über den historischen Entwicklungsverlauf dieser Reiseform schreibt Siebers:

Die Reisetätigkeit des einfachen Adels und Bürgertums sank nach einem Höhepunkt um 1600 beständig ab und hörte in der althergebrachten Form um 1740 praktisch auf. Dagegen blieb die Reishäufigkeit des höheren Adels seit ca. 1580 für hundert Jahre fast konstant, verdreifachte

sich von 1690 bis 1720, um dann ebenfalls bis etwa 1740 beinahe völlig zu versiegen. (Siebers 1991: 50)

Jedem Land, das von den Kavaliersreisenden besucht wurde, wurden bestimmte Vorzüge zugeordnet. So war Frankreich das Musterland der galanten Sitten, modischen Eleganz und des geselligen Umgangs. Italien wurde wegen der kulturellen und architektonischen Zeugnisse der Antike aufgesucht, außerdem bot Italien beste Voraussetzungen zum Kunstgenuß, einschließlich Oper, und für die vergleichende Staatenkunde. Für Reisende aus katholischen Landstrichen war Rom das Hauptziel der Reise. Die Niederlande und England wurden einbezogen, um die neueren wirtschaftlichen und technischen Entwicklungen in Augenschein zu nehmen. Darüber hinaus boten beide Länder eine attraktive Vielfalt an wissenschaftlichen und religiösen Lehrmeinungen. Deutschland und die Schweiz waren auf so einer Tour lediglich Durchgangsregionen. Unentbehrlich hingegen war die Kaiserstadt Wien, die den Kavalieren sowohl Erfahrungen am Wiener Hof als auch das Erlebnis einer Weltstadt vermittelte. Über Kavalierstouren gibt es eine Unmenge an schriftlichen Zeugnissen in Form von Rechenschaftsbriefen, Kartenwerken, Kompendien, Kalendarien etc., diese waren aber in der Regel nicht zur Veröffentlichung bestimmt. Die Entwicklung der Kavalierstour wurde von Schriften über die Kunst des Reisens (den sogenannten Apodemiken) begleitet, die nach Uli Kutter noch keine Reisehandbücher oder Reiseberichte darstellten, sondern vielmehr der Versuch waren, das Reisen und die damit verbundene Bildung und Erziehung zu methodisieren (Kutter 1991).

Neben der Kavalierstour und in enger Beziehung zu ihr hatte sich die vorrangig bürgerliche Gelehrtenreise herausgebildet. Handelte es sich bei den reisenden Kavalieren um sehr junge Männer, so waren die gelehrten Reisenden ausgebildete Theologen, Juristen, Ärzte, Hofmeister und Hauslehrer oder universitär gebildete Privatleute. Die Ziele der Gelehrtenreise lassen sich mit Siebers in zwei Begriffen zusammenfassen: Erudition und Informationsschöpfung. „Erudition“ bestimmt sich als „die umfassende Aneignung der sprachlichen und literaturkundlichen Grundlagen

aller Wissenschaften [...], die fachkundige Handhabung aller Hilfsmittel universitärer Bildung sowie die eigenständige Anverwandlung des erworbenen Wissens“ und „schließlich die Fähigkeit zu Unterweisung und Unterricht im Lehrberuf [...]" (Siebers 1991: 52). Zum Berufsethos des Gelehrten gehörte es aber auch, den allgemeinen Erkenntnisfortschritt zu fördern und erlangtes Wissen an die Gelehrtengemeinschaft weiterzugeben. Der Begriff „Informationsschöpfung“ bezeichnet daher „die gezielte Auffindung und Bereitstellung von Nachrichten aus der akademischen Welt für die größere Öffentlichkeit der Gelehrtenrepublik“ (Siebers 1991: 52).

Für mittellose Privatgelehrte war die Ausübung eines Hofmeisteramtes während einer adligen Kavalierstour die beste Möglichkeit zu einer Reise. Mit der Ausdifferenzierung des Wissenschaftssystems und der wissenschaftlichen Publikationsformen verlor die Gelehrtenreise jedoch allmählich das oben beschriebene Gepräge. Ab dem zweiten Drittel des 18. Jahrhunderts lebte sie in der veränderten Gestalt der literarischen und enzyklopädischen Reise fort. Die Reiseländer entsprachen denen der Kavalierstour, selbstverständlich besuchten die Gelehrten in Anbetracht ihrer Reisezwecke aber oft andere Schauplätze. Paris war das internationale Gelehrtenzentrum. So wie Rom das Zentrum der katholischen Geisteswelt war, kreuzten sich in Paris die Verbindungswege und Nachrichtenkanäle der gelehrten Welt. Italien suchte man vor allem wegen seiner Tradition, der Bibliotheken, Archive, Kunst- und Baudenkmäler aus Renaissance und Antike auf. Holland und England nahmen für die Gelehrtenreise einen höheren Stellenwert ein, als es bei der Kavalierstour der Fall war. Vor allem wirkten die republikanische Verfassung der Länder, der hohe Stand der Wissenschaften und die großzügige Wissenschaftspolitik als Anziehungskräfte. Das Ziel einer Gelehrtenreise war aber nicht nur die Vervollkommnung der eigenen Bildung, sondern auch – wie bereits angesprochen – die Veröffentlichung in wissenschaftlichen Publikationen. Daneben wurden, wenngleich in geringerem Umfang, Reiseberichte veröffentlicht, die sich an ein gelehrtes Publikum richteten und deshalb zumeist in der entsprechenden Gelehrtensprache verfasst wurden.

Diese beiden, voneinander durchaus abhängigen Reiseformen gingen in unterschiedlichem Maße in die Grand Tour ein. Winfried

Siebers datiert, wie oben gesehen, die traditionelle Kavalierstour bis etwa 1740. Attilio Brilli findet den Begriff Grand Tour erstmals am Ende des 17. Jahrhunderts (Brilli 1997). Die Studenten aus England, Frankreich, Deutschland und anderen Ländern, die im 15. und 16. Jahrhundert die italienischen Universitäten besuchten, begreift er als Verbindungsglied zwischen dem modernen Reisenden, wozu der Grandtourist bereits zu zählen ist, und der langen mittelalterlichen Tradition der heiligen und profanen Reise:

Mit dem Niedergang der italienischen Universitäten [...] wird der langjährige Aufenthalt auf dem Kontinent oder in Italien obsolet. Statt dessen stellt sich nunmehr die relativ zügige Reise oder Wanderung von Stadt zu Stadt als die neue Erfahrung dar, die es zu machen gilt; eine Erfahrung, die dazu geeignet ist, aus den Söhnen der Aristokratie und der aufsteigenden Gesellschaftsschichten – den Händlern, den Staatsdienern und den Angehörigen freier Berufe – wahre Männer von Welt und zukünftige Diplomaten zu machen. Um diesem neuen, weitgespannten Ziel unter ganz anderen historischen und kulturellen Bedingungen gerecht zu werden als zur Zeit der Renaissance, entsteht jene besondere Institution, die am Ende des 17. Jahrhunderts die Bezeichnung Grand Tour erhält. (Brilli 1997: 15)

Im Laufe des 18. Jahrhunderts verbreitete sich die neue Sitte der Grand Tour zusehends. Das Typische an der Tour war, dass es sich um eine Rundreise handelte, die durch den europäischen Kontinent führte, wobei die wichtigste Etappe der Reise nach wie vor Italien blieb. Ganze Generationen von Adligen und Bürgerlichen haben sich nach Abschluss ihrer formalen Ausbildung auf die Grand Tour begeben. Der feste Kanon dessen, was gelernt werden sollte, löste sich dabei langsam auf und passte sich den jeweiligen Erfordernissen der Reisenden an. Das Alter der Grandtourists lag nach Brilli zwischen 16 und 22 Jahren. Während bei den Vorformen der Grand Tour die Nationalität der Reisenden noch keine Rolle spielte, weil die Gepflogenheiten sozusagen gesamteuropäisch waren, war das bei der neuen Reisepraxis anders: Die Grand Tour war eine englische „Erfindung“. England war in wirtschaftlicher Hinsicht wie in naturwissenschaftlich-technischer den Nationen des Kontinents im

frühen 18. Jahrhundert um einiges voraus. Das Bürgertum kam dort vergleichsweise früh zu ökonomischer Macht und kulturellem wie politischem Einfluss. Außerdem kamen entscheidende Neuerungen im philosophischen Denken sowie in Hinsicht auf die Entwicklung der Wissenschaften aus England. Philosophen und Schriftsteller wie Adam Smith, Thomas Hobbes oder John Locke waren nicht selten auch als Reisebegleiter unterwegs.

Zwei Ereignisse gestatten es Brillì, das Phänomen und auch die Definition der Grand Tour zeitlich genauer einzugrenzen und so diese Form des Reisens mit ihren aufklärerischen Merkmalen von anderen zu unterscheiden (Brillì 1997: 31f.). Den Anfangspunkt erkennt er in der Veröffentlichung der *Remarks upon Several Parts of Italy* (1705) von Joseph Addison. Im Laufe des 18. Jahrhunderts dehnte sich das Reisen auf die aufstrebende, bürgerliche Klasse aus und entwickelte strenge, auf lange Zeit verbindlich festgelegte Vorschriften. Die Zahl der Reisenden wuchs von Jahr zu Jahr und schnellte empor, als sich 1763 mit dem Ende des Siebenjährigen Krieges die diplomatischen Beziehungen zwischen England und den katholischen Königshäusern auf dem Kontinent verbesserten. Den vorläufigen Endpunkt des Phänomens bildeten nach Brillì die napoleonischen Feldzüge, die der Modewelle des Grandtourismus 15 Jahre lang einen Riegel vorschoben.

Nach dem Wiener Kongress 1815 setzte dann eine erneute Welle ein und das Phänomen begann langsam in andere soziale Schichten abzusinken. Den Beginn des modernen Tourismus, der seine Bezeichnung der vorgängigen Grand Tour verdankt, kann man in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts verorten. So gründete Thomas Cook 1845 das erste Reisebüro und entwickelte das Konzept der Pauschal- und Gesellschaftsreisen.

3. Der Grandtourist Tómas Sæmundsson

Es ist davon auszugehen, dass Tómas Sæmundsson sich belesen und seine Reise gut geplant hatte. Er stand immerhin unter dem Druck, sein Vorhaben vor seinem Vater und anderen ihm gewogenen Autoritäten verteidigen zu können. Außerdem bewarb er sich um

Zuschüsse für seine Reise (Jón Helgason 1941: 66). Darüber hinaus saß seine Verlobte in Island und wartete auf ihn. Er musste also gute Gründe vorbringen und am Ende auf Erfolge verweisen können. Als er zu seiner Reise aufbrach, war er 25 Jahre alt und ein ausgebildeter evangelischer Theologe mit guten Zukunftsaussichten.

Rekonstruiert man den Verlauf der Reise, so entspricht dieser zu großen Teilen dem etablierten Kanon der bürgerlich-aufklärerischen Grand Tour, allerdings anfangs mit besonderem Augenmerk auf die evangelisch geprägten mitteldeutschen Landstriche: beginnend im Sommer 1832 mit einem langen Studienaufenthalt in Berlin, weiter über Wittenberg, die Wirkungsstätte Luthers, Leipzig, Meißen, Dresden, Prag, München und Salzburg nach Wien. Nach acht Wochen ging es nach Italien und über Triest, Venedig, Bologna und Florenz zum vorläufigen Höhepunkt der Reise in Rom, wo der Isländer sich vier Monate lang aufhielt. Nachdem er schon seine Abreise aus Italien konzipiert hatte, ergab sich die unerwartete Möglichkeit zu einer fünfmonatigen Schiffsreise von Neapel nach Sizilien, Griechenland und in das Osmanische Reich. Erst danach setzte Tómas Sæmundsson seine ursprünglich geplante Reise über die Schweiz nach Paris und schließlich im Frühjahr 1834 nach London fort.

Nach seinen Aufzeichnungen zu urteilen, verbrachte er seine Zeit unterwegs vor allem damit, Museen, Theater, Bildungsinstitute, Universitäten und Bibliotheken aufzusuchen, Vorträge und Predigten zu hören, Bücher zu lesen, Gelehrte zu besuchen², Städte anzuschauen und städtisches Leben, bürgerliche Arbeitsteilung und Neuerungen der Industrie zu studieren und von allem Notizen für sein Reisebuch zu machen. Allerdings finden sich große Lücken in seiner Korrespondenz und sein Reisebuch ist Fragment geblieben. So ist man zu großen Teilen gezwungen, Vermutungen anzustellen, auch darüber, warum bestimmte Teile der Reise so sehr im Dunkeln bleiben. Dramatisch wurde sein Aufenthalt in Paris, wo er krank wurde und mittellos war. Insgesamt ist aber festzustellen, dass die Reise den üblichen Bildungszielen entsprach und die beschriebenen Aktivitäten hiervon Zeugnis ablegen.

2 Als Beispiele hierfür können die Namen J.A. Konrad Levezow, Henrik Steffens, Friedrich Schleiermacher, Giuseppe Gasparo Mezzofanti und Bertel Thorvaldsen genannt werden.

Im Mai 1834 kehrte Tómas Sæmundsson von London über Hamburg nach Kopenhagen zurück, wo er seine Freunde und früheren Kommilitonen traf, die ihn an ihren Plänen zur Gründung von *Fjölnir* beteiligten (Þórir Óskarsson 2003). In Kopenhagen angekommen organisierte er sein künftiges Leben in Island, bewarb sich um eine Pfarrstelle, ließ sich mit Empfehlungen ausstatten und war sich vermutlich darüber bewusst, dass sein Reiseleben quer durch Europa mit der Ankunft in Island beendet sein würde. Seine letzte große Reiseetappe würde ihn von Kopenhagen nach Reykjavík führen. Erst damit wären die Reise- und Bildungsjahre abgeschlossen und ein sesshaftes Leben, möglicherweise eine Karriere in der isländischen Kirche, würde sich anschließen. Meines Erachtens kann daher die Schiffsreise von Kopenhagen nach Reykjavík durchaus noch als Teil der Grand Tour betrachtet werden. So wie auch das Niederschreiben der Reise noch Teil des Bildungsprojektes war.

Jede Reise setzt sich aus verschiedenen Phasen zusammen, sowohl was die Bewegung im Raum angeht, als auch was das Erleben des reisenden Subjekts betrifft. Grob gesehen sind es mindestens die drei Phasen des Aufbruchs, der Passage und der Ankunft.³ Bei einer zwei Jahre währenden Reise, die immer wieder durch lange Aufenthalte in einzelnen Städten unterbrochen wurde, lassen sich ganz gewiss auch untergeordnete, immer neue Aufbrüche feststellen. Autoren von Reiseberichten thematisieren dies sogar, indem sie erwähnen, wie schwer es ihnen fällt, ein vorübergehendes Zuhause und die eben erst geknüpften, wenn auch prekären sozialen Beziehungen zu verlassen und die Reise fortzusetzen. Tómas Sæmundsson tut dies im Rückblick bspw. für seine Abreise aus Rom (TS 1947: 253).

Aufbrüche sind generell von einer emotionalen Mischung aus Verlust, Trauer und Angst auf der einen Seite und Spannung, Neugier und Unternehmungslust auf der anderen Seite geprägt. Für Ankünfte gilt entsprechend eine Mischung aus Entlastung, nachlassender Anspannung und Wiedersehensfreude einerseits, und auch von Fremdsein, Verlust der Mobilität und Zwang zur Anpassung

3 Unter diesen Vorzeichen ist der Band „Ästhetik des Reisens“, herausgegeben von Paolo Bianchi, in drei Abschnitte gegliedert: Abfahrt, Passage und Ankunft. Kunstforum International. Bd. 136.

andererseits. Letzteres kann als Verlust von Freiheit erlebt werden. Ein Reisender genießt immerhin den Vorzug, trägt aber auch die Last des aus den sozialen Strukturen Entlassenen oder Ausbrechenden, während ein Rückkehrer sich wieder einordnen, seinen Platz suchen oder akzeptieren und anschließend behaupten muss. Sein Anderssein, das ihn während der Passage notwendig geprägt hat, ist nach der Ankunft nicht mehr gefragt. Die in stetig wechselnder Umgebung, noch dazu in fernen Ländern und fremden Sprachen, als natürlich empfundene Entfremdung muss bei der Heimkehr abgestreift werden, was eine gewisse Herausforderung darstellt. Manchen Vielgereisten gelingt dies nicht und sie praktizieren immer neue Ausbrüche, indem sie neue Reisen planen. Als Beispiel hierfür kann Johann Gottfried Seume gelten (Preisendörfer 2012), der im Übrigen bei seinem Spaziergang von Grimma in Sachsen nach Syrakus eine ganz ähnliche Strecke zurücklegte wie Tómas Sæmundsson (Seume 1805).

Während der Passage gelten andere Prinzipien als am festen Ort. Erik J. Leed ist der Ansicht, dass sich die Wahrnehmung des Subjekts verändert:

Die Ordnung, der die Erfahrung durch die Bewegung unterworfen ist, ist die Ordnung des „Fortschreitens“, einer Aufeinanderfolge von Ereignissen. Die Fortbewegung löst jede räumliche Ordnung – Topographie, Standort, Anordnung, Grenze – in eine empirische Ordnung nacheinander sich entfaltender Erscheinungen auf. (Leed 1993: 87)

Das reisende Subjekt wählt nicht, wie der am Ort Gebliebene, selektiv aus, was seiner Wahrnehmung zugeführt wird, sondern wird, bedingt durch die Bewegung im Raum, mit einer Abfolge von Sequenzen konfrontiert. Diese generiert eine Struktur der Wahrnehmung (und später auch der Darstellung), die Leed als „epische, tagebuchartige Aufzählung von Dingen“ bezeichnet, von Dingen, die lediglich durch die Bewegung des Reisenden miteinander verbunden sind (Leed 1993: 88). Hinzufügen wäre, dass auch Assoziationen, Gedankenabfolgen und Verknüpfungen entstehen, die ohne das Reiseerlebnis nicht miteinander in Beziehung zu brin-

gen wären, deren Kontext von außen betrachtet als willkürlich oder als eine Art Tunnel erscheint.

Wie bereits erwähnt könnte man m. E. die Schiffspassage, die Tómas Sæmundsson von Dänemark nach Island brachte, durchaus noch seiner Grand Tour zuschlagen, zumal nicht etwa Kopenhagen, sondern Island sein Zielort war. Betrachtet man die Reise aber nicht nur mechanisch als Bewegung von Ort zu Ort, als Reise zwischen Abfahrt und Ankunft, sondern als eine Passage im übertragenen Sinne, d. h. einen Übergangsraum zwischen zwei Lebensphasen, dann kann man sogar die vielen notwendigen Bewegungen in Island noch als zu dieser Zwischenphase gehörend betrachten und damit die gesamte Zeit bis zu seiner Ansiedlung in Breiðabólstaður im Sommer 1835.

4. Reiseliteratur in der Konzeption von *Fjölñir*

In den zwei Jahren zwischen Universität und Pfarramt hatte Tómas Sæmundsson mehr von der Welt gesehen, als den meisten isländischen Zeitgenossen in ihrem ganzen Leben gelingen konnte. Diese Erfahrung und die entsprechenden Kenntnisse mussten ihm unweigerlich, zumindest in der nächsten Zukunft, als Maßstab dienen.

Im ersten Winter nach seiner Rückkehr nach Island und während seiner provisorischen Aufenthalte in Laugarnes und Garður stand Tómas Sæmundsson zweifellos noch unter dem Eindruck seiner Reisetätigkeit. Gleichzeitig war er bereits maßgeblich in die Konzeption von *Fjölñir* involviert. Es kann daher nicht verwundern, wenn er beides miteinander verknüpfte. In einem Brief vom 20. September 1834 an seine Mitherausgeber heißt es u. a.:

Mir scheint es zunehmend notwendig, den Leuten hier mehr von der leichten Kost als vom allzu Ernsthaften zu geben, – am besten die neuesten Reisebücher zu übersetzen und Auszüge anzufertigen, wie zum Beispiel Sander in Afrika, Jaquemont in Indien, Chateaubriand von Paris nach Jerusalem etc. etc. Hier bittet man mich dringend um ein Reisebuch, doch ich befürchte, dass es, wenn es irgendwann herauskommt, die

Aufmerksamkeit von unserem Vorhaben abzieht, es sei denn, wir hätten uns schon etabliert und das Wohlwollen des Publikums erlangt.⁴

Nach weiteren Ausführungen zu anderen Themen und der ernüchterten Bemerkung, dass man hierzulande keineswegs vom Alþingi spreche, beendet er den Brief mit dem nicht weiter kommentierten deutschen Satz: „Das ist die grosse Aufgabe unserer Zeit!“ (TS 1907: 133). Hierbei handelt es sich um ein indirektes Zitat aus Heinrich Heines *Reisebildern* (3. Teil, Reise von München nach Genua, erschienen 1830), wo gefragt wird: „Was ist aber diese große Aufgabe unserer Zeit?“ (Heine 1967: 221). Die Antwort darauf lautet: die bürgerliche Emanzipation in Europa.

Wie diese Zeilen und viele andere Äußerungen zeigen, war Tómas Sæmundsson zu diesem Zeitpunkt sehr gut belesen in der zeitgenössischen europäischen Reiseliteratur und ließ sich diese Literatur angelegen sein. Der „Brief aus Island“ war eines seiner ersten Werke im Winter 1834–35 und er und seine Mitherausgeber von *Fjölnir* legten offenbar großen Wert auf die Veröffentlichung dieses Textes. Anschließend begann er mit den Entwürfen zu seinem *Reisebuch* (TS 1947) und weiterhin versuchte er sich an einem Bericht über seine Reise über den Sprengisandur. Die Briefe dieser Zeit legen Zeugnis davon ab, welche herausgehobene Bedeutung er der Reiseliteratur zuwies und welchen Stellenwert er dieser Literatur auch in der Zeitschrift *Fjölnir* einräumen wollte. Betrachtet man seine Äußerungen zu diesem Thema, kann man von Reiseberichten in dreierlei Hinsicht ausgehen.

Erstens erwähnt er in einem Brief vom 6. September 1835 an Jónas Hallgrímsson, dass er „mit dem Reisebericht vom Sprengisandur“ zwar schon recht weit gekommen sei, diesen aber leider nicht rechtzeitig (d. h. für die nächste Ausgabe von *Fjölnir*) habe fertig stellen können. Den Zweck dieses Textes sah er darin, „zu Kenntnissen über das zu verhelfen, was in Island am Unbekannt-

4 TS 1907: 130–131. „Mér sýnist alt af meira og meir nauðsynlegt að gefa þeim hérna öllu meira af léttum kosti en af því of alvarlega, – helzt að útleggja og gefa útdrátt af nýjustu reisubókum, svo sem *Sanders í Afríku*, *Jaquemonts í Indíunum*, *Chateaubriands frá París til Jerúsalem* etc. etc. Þeir eru [hér] ólmir að biðja mig um reisubók, en ég óttast fyrir [að] hún, ef einhvern tíma kemur út, dragi frá okkur félögum, nema við séum orðnir nokkuð fastir á fótum og höfum náð almennings hylli.“

esten“ wäre (TS 1907: 161). Gleichzeitig gibt er zu bedenken, dass dieser Bericht nutzlos wäre, wenn er zu alt würde. In diesem Falle ging es dem Autor also um die Nützlichkeit von Reiseberichten als Quelle praktischer und sogar überlebensnotwendiger Informationen. Der Hintergrund zu diesem beabsichtigten Reisebericht war, dass Tómas Sæmundsson im Sommer 1835 zweimal den Sprengisandur überquert hatte (Jón Helgason 1941: 114f.). Im Juni hatte er das Pfarramt in Breiðabólstaður übernommen. Im Juli ritt er von dort nach Nordisland, um seine ihm frisch anvermählte Frau und deren Hausstand zu holen, wobei er auf dem Rückweg auf dem Sprengisandur in ein Unwetter geriet und sich verirrte. Zufällig fanden seine Pferde ein Stück Grasland zum Weiden, sodass der Treck dort ausharren und das Wetter abwarten konnte. Das Stück Grasland wurde später Tómasarhagi genannt und fand Eingang in das Gedicht „Tindrar úr Tungnajökli“ von Jónas Hallgrímsson (Jónas Hallgrímsson 1989: 256). Der besagte Reisebericht ist leider nie erschienen, er wäre äußerst aufschlussreich gewesen.

Zweitens hält Tómas Sæmundsson es für sinnvoll, für den isländischen Teil von *Fjölur* Auszüge aus fremden Reiseberichten über Island zu übersetzen:

Dann könnte man vieles übersetzen, was in Bezug auf Island erschienen ist [...]. Er [Petersen – ML] hat auch eine Schrift über seine Reisen in Skandinavien herausgegeben, wobei er Island ebenfalls erwähnt und Islands Literatur. Im Jahre 1827 erschien in Leipzig das Reisebuch von Thienemann, der vor einigen Jahren hier war. Einen Auszug daraus würden alle, die ihn kannten, mit Vergnügen lesen. Ein Engländer, der voriges Jahr hier war, hat ebenfalls im vergangenen Winter sein Reisebuch herausgegeben. Es ist sicherlich im „Athenäum“. Außerdem wird der französische Arzt, der im Sommer hier mit anderen Naturforschern herumgereist ist und mit dem französischen Kriegsschiff gekommen war, im Winter ein Reisebuch herausgeben [...].⁵

5 TS 1907: 161–162. „Þá mætti útleggja margt, sem skráð er Íslandi viðkomandi [...]. Hann [Petersen – ML] hefir líka gefið út rit um ferðir sínar í Skandinavien, hvar hann einnig minnst Íslands og þess litteratúr. Árið 1827 er útkomin í Leipzig ferðabók Thienemanns, sem var hér fyrir nokkrum árum. Útdrátt af henni læsu þeir allir, sem þektu hann, með fögnuði. Englendingur, sem kom hér við í fyrra hefir einnig í vetur leið útgefið ferðabók sína. Hún er sjálfsgagt í „Athenæum“. Líka mun franskur læknirinn, sem hér fór um með öðrum naturforsker í sumar og kom með franska stríðsskipinu, gefa út ferðabók í vetur [...].“

In diesem Falle scheint die Funktion solcher Texte darin zu bestehen, neben der Information über das eigene Land auch den ausländischen Blick auf Island zugänglich zu machen. Der Impuls, fremdes Schreiben über das eigene Land von vornherein abzulehnen, war dem Heimkehrer offenbar fremd.⁶

Für den ausländischen Teil von *Fjölnir* empfiehlt Tómas Sæmundsson ebenfalls Übersetzungen, z. B. aus einer Reihe naturwissenschaftlicher Veröffentlichungen. Weiterhin erwähnt er klassische Abhandlungen aus Monatsschriften und Übersetzungen von Novellen berühmter Schriftsteller. Daneben sollen aber auch hier Reisebücher ihren Platz finden. Das sind dann drittens Reiseberichte, die nichts mit Island zu tun haben: „Auszüge aus den bemerkenswertesten Reisebüchern sollen meiner Ansicht nach stets einen Artikel darstellen (wie Graahs Reise nach Grönland, auch Captain Ross; auch Reisebücher über Italien und Griechenland, Chateaubriand über Palästina).“⁷ Hier dienen die Texte dem allgemeinen Wissenserwerb und sollen die Neugier auf fremde Weltgegenden befriedigen. Was die Zielgruppe solcher Artikel angeht, so geht Tómas Sæmundsson davon aus, dass *Fjölnir* ein allgemeines Publikum ansprechen müsse. Die Zeitschrift dürfe nicht zu teuer sein, aber „mit Gehalt und nach dem allgemeinen Geschmack“. Lebensnähe und praktisches Interesse sind Kategorien, die er als Anspruch formuliert:

[...] wenn man untersucht, was es eigentlich ist, das den Dingen und damit auch den Büchern Interesse verleiht, dann ist es das, *was so weit wie möglich in das Leben eingreift, so weit wie möglich von dem handelt, was den Menschen am ehesten wert erscheint, darüber nachzudenken und etwas darüber zu wissen*; und wenn man das Seine nicht so anbringen kann, dann kauft es auf die Dauer niemand.⁸

6 Im August 1832 versuchte Tómas Sæmundsson, Thienemann in Dresden zu treffen, was hingegen nicht gelang. Bei dem Buch handelt es sich um (Thienemann 1824–27).

7 TS, 1907: 163. „Útdráttur af merkilegustu ferðabókum þykir mér ætíð eiga að vera einn artíkulinn, (svo sem Graahs reisa í Grænlandi, líka Kaptein Ross; líka ferðabækur um Ítalíu og Grikkland, Chateaubriands um Palestínu).“

8 TS 1907: 152. „[...] fari maður að rannsaka, hvað það eiginlega er, sem gefur hlutunum, og bókunum með, interesse, [þá] er það [þetta], að það grípi sem mest inn í lífið, höndli sem mest um það, sem menn belzt finna nauðsyn á að yfirvega og vita eitthvað um, og geti maður ekki komið sínu svoleiðis við, kaupir það enginn maður til langframa.“

Mit den Jahren wird dieser Anspruch auf Lebensnähe und das Lebenspraktische, aber auch auf effektive und ökonomische Arbeitsweise, zu einem der großen Konflikte zwischen dem Pfarrer und Hausherrn in Breiðabólstaður und den Studenten in Kopenhagen werden. Die *Fjölnir* betreffenden späteren Briefe sind durchzogen mit Vorwürfen und gegenseitigem Unverständnis.⁹

In die folgenden Hefte der Zeitschrift sind einige der auf Reiseliteratur abzielenden Vorschläge aufgenommen worden. In der Einführung zu *Fjölnir* heißt es hierzu: „In der zweiten Gruppe wird versucht, fremde Länder und Völker der Erde bestmöglich zu beschreiben, hierzu werden Reiseschriften verwendet, die jährlich herauskommen [...]“.¹⁰ Für das erste Heft von *Fjölnir* wurde ein Auszug aus dem Schlusswort des vierten Teils von Heines *Reisebildern* übersetzt („Frá Hæni“ 1835: 141–144), wobei dieser Text weniger informativer als grotesker Natur ist und man sich fragen kann, warum die Wahl gerade auf ihn fiel. Im zweiten Heft findet sich eine Übersetzung der „Fragments of voyages and travels, by Captn. Basil Hall“, eines Reiseberichtes aus Indien (Hall 1836: 14–27).

Bei den bislang aufgeführten Beispielen wurden Begriffe verwendet wie Reiseschriften, Reiseliteratur, Reiseberichte, Reisebücher etc. Zur genaueren Abgrenzung ist es angebracht, die Begriffe zu klären. In der Regel handelt es sich hier um Reiseberichte, im nachfolgenden Exkurs soll der Begriff definiert werden.

5. Exkurs: Der Reisebericht im Kontinuum der Reiseliteratur

Im Laufe des 18. Jahrhunderts wurde die sich immer weiter ausdifferenzierende Reiseliteratur, die Reiseführer, Reiseberichte, Reisebriefe, Reiseerinnerungen und anderes mehr umfasste, zu einem Hauptkontingent auf dem deutschen Buchmarkt.¹¹ Wolfgang Grieb und Hans-Wolf Jäger führen aus, dass es gegen Ende des Jahrhunderts

9 Vgl. Briefe an Konráð Gíslason vom 15.02.1837 und 04.02.1841, Brief an Jónas Hallgrímsson vom 01.02. 1839 (TS 1907).

10 „Fjölnir“ 1835: 15. „Í seínna flokknum verður reynt að lýsa sem bezt öðrum löndum og þjóðum jarðarinnar, og notuð til þess ferðarit sem árlega koma út [...]“.

11 Ähnliche Befunde lassen sich für andere europäische Sprachen und Märkte finden.

für jedes Alter, jeden Stand und jeden Zweck die entsprechenden Angebote von geografischen Handbüchern über praktische Anleitungen bis hin zu Reisespielen gegeben habe (Griep und Jäger 1983: VII). Alles wurde so begierig gekauft, dass sich bald warnende Stimmen gegen die vielen Reisebücher erhoben. Die Kritik reihte sich ein in die zeitgenössische, von der Volkspädagogik unterstützte Diskussion um „Lesewut und Lesesucht“ und die Gefahren ausschweifender Lektüre. Dieser Diskurs erinnert sehr an den Aufstieg des Romans, zu dessen Entwicklung sich weitere Parallelen ziehen ließen.

Begreift man Reiseliteratur als ein Kontinuum, so kann man an einem Pol desselben Reisehandbücher und Reiseführer verorten, die dem Reiseinteressierten praktische Hilfen an die Hand geben, und am anderen Pol Romane oder Erzählungen, die Reisen lediglich zum Motiv haben. An einem Ende steht damit die Vermittlung von Informationen oder praktischen Anweisungen im Vordergrund, am anderen ist es eher die Fiktion und das subjektive Erleben. Zwischen beiden breitet sich das Feld der Reiseschriften mit je unterschiedlicher Gewichtung des informativen und fiktionalen Anteils aus.

Der Reisebericht soll hier mit Peter Brenner als „sprachliche Darstellung einer authentischen Reise“ gefasst werden. Brenner versteht den Begriff „Reisebericht“ als Gattungsbezeichnung: „Er soll sich per definitionem nur auf wirkliche Reisen beziehen, aber den Verfassern liegt doch ein breiter Spielraum zwischen Authentizität und Fiktionalität der Beschreibung offen, der sowohl individuell wie auch epochenspezifisch ganz verschieden ausgefüllt wurde“ (Brenner 1989: 9). Die Bezeichnung Reisebericht sagt also über die künstlerische Qualität oder den ästhetischen Anspruch eines Textes nichts aus, sie ist kein wertender Begriff. Hingegen setzt sie unbedingt eine Reise und damit eine gerichtete Bewegung im Raum voraus, für die es einen Anfangs- und einen Zielpunkt gibt und dem ein reisendes Subjekt zuzuordnen ist. Der Reisebericht ist letztlich ein narrativer Text, dem – vermittelt durch den Fortgang der Erzählung – zwei Richtungen offen stehen: zurück in die Vergangenheit und vorwärts in die Zukunft. Die Erzählung muss daher grundsätzlich linear strukturiert werden. Der Reisebericht ist, wie das historische

Narrativ, teleologisch organisiert, in der Regel zielt er auf die Heimkehr oder die Ankunft des Reisenden hin. Er kann aber auch ein anderes Ende einer Reise zum Gegenstand haben, wie z. B. den Tod des Reisenden, der die antizipierte Heimkehr oder die Ankunft verhindert. Der Reisebericht bringt damit eine Bewegung, die im Raum stattgefunden hat, in eine zeitliche Ordnung.

In Reiseberichten verbirgt sich häufig eine weitere Form, die als Landes- oder Ortsbeschreibung gefasst werden kann. Bei dieser Beschreibung (es ist eben kein Bericht) tritt der Ablauf der Reise hinter die Beschreibung eines Ortes, eines Landstriches, einer Landschaft, Architektur usw. zurück. Landesbeschreibungen sind nicht an Reiseberichte gebunden, sondern können unabhängig von ihnen auftreten. Bei einer derartigen Beschreibung muss die Wahrnehmung eines Ortes, die gleichzeitig, quasi stereoskopisch, stattgefunden hat, in der sprachlichen Darstellung ebenfalls in eine Ordnung des zeitlichen Nacheinander gebracht werden. Um einen Ort beschreiben zu können, muss also dessen Prinzip, d. h. die Gleichzeitigkeit, zerstört und durch ein anderes ersetzt werden. Die „simultane Ko-präsenz des Differenten“, wie Karl Schlögel es nennt, muss der Darstellung halber aufgelöst werden (Schlögel 2007: 49).

Welche Form ein Autor oder eine Autorin für einen Reisebericht wählt, kann sehr unterschiedlich sein. Die chronologische Darstellung kann durch beschreibende Einschübe, Exkurse, Kommentare oder sogar extensive Lektüreberichte unterbrochen sein, wie es z. B. in den Kapiteln „Deutsche Literatur“ und „Deutsche Schulen“ im *Reisebuch* von Tómas Sæmundsson der Fall ist. Teile des Reiseberichtes oder der Bericht im Ganzen sind auch als Tagebuch oder Brief vorstellbar. Daneben sind Auszüge aus anderen Berichten durchaus üblich sowie Zitate und Verweise auf Texte jeglicher Art, in jüngerer Zeit kommt Bildmaterial hinzu. Die jeweilige Ausgestaltung folgt, wie die Wahl der Themen, zum großen Teil dem gültigen Kanon der Zeit und ist keineswegs so zufällig, wie es auf den ersten Blick scheinen mag.

Wie sehr das nachträgliche Verfassen eines Reiseberichtes nicht nur auf eigenen Notizen und Erinnerungen beruhte, sondern zu großen Teilen auf der Lektüre und Verarbeitung anderer Literatur,

gibt auch eine Klage von Tómas Sæmundsson zu erkennen, der in einem Brief vom 6. September 1835 an Jónas Hallgrímsson schreibt:

Seit ich im Frühjahr, zu Beginn des Sommers, aus dem Norden abgereist bin, hatte ich keine Gelegenheit mehr, am Reisebuch weiterzuarbeiten, und ich habe das Gefühl, alles vergessen zu haben, und ich habe keine rechte Lust, es in die Hand zu nehmen, denn ich sehe gar keine Zeit, so viel zu studieren, wie es erforderlich ist. Die Nebelgeister nehmen mir so gleich allen Mut [...].¹²

Bis etwa zur Mitte des 18. Jahrhunderts hatten Reiseberichte noch die genuin aufklärerische Funktion, Informationen und Kenntnisse zu verbreiten. Sie sollten dies aber nicht mehr ausschließlich in der wissenschaftlich-systematischen, sondern zunehmend auch in einer unterhaltenden Form tun. Zum Nützlichen sollte sich also das Angenehme gesellen, ohne dass der Bericht in fantastische Regionen abgleiten durfte. Dieser doppelten Anforderung, Informieren und Unterhalten, wurden zwei Textsorten besonders gerecht: das Reisetagebuch und der Brief. Beiden ist die Möglichkeit von Orts- und Zeitwechseln sowie der Bezug auf ein reisendes Subjekt inhärent:

Daß die Tagebuch- und Briefform nur ein Kunstgriff ist, der die Wahrscheinlichkeit der Reise, den Duft der persönlich, mit eigenen Sinnen erlebten Erfahrung beglaubigen soll, beweist die Tatsache, daß die Bücher in den meisten Fällen *a posteriori* verfaßt oder nachträglich überarbeitet werden. Dies geschieht mit Hilfe einer Erinnerungsarbeit, die außer den selber gemachten Erfahrungen und Kenntnissen aus eigener Hand auch Fakten und Nachrichten aus anderen, vergleichbaren Büchern oder anderen Quellen mit einbezieht. (Brilli 1997: 44)

Die doppelte Anforderungsstruktur findet sich in den Reiseberichten des 18. Jahrhunderts auch in der Gliederung wieder: So wird ein

12 TS 1907: 164. „Síðan ég fór að norðan í vor um sumarmálin hefi ég ekki komist til að taka á ferðabókinni og mér finnst ég vera búinn að gleyma því öllu, og ekki finst (sic!) mér ég hafa lyst til að sýsla neitt þar við, því ég sé mér engan tíma til að stúdera svo mikið sem það útkrefur. Þokuandarnir eru þannig strax búnir að taka úr mér allan kjark [...].“

Teil in Tagebuch- oder Briefform geschrieben, während der andere in Form einer Abhandlung verfasst ist. Diese Abhandlung erhält dann vorzugsweise einen Titel wie „Allgemeine Betrachtungen“. Nach Brillì zieht sich dieses Schema durch das gesamte Jahrhundert und gipfelt in den minutiösen Führern, „in denen sich, ist der Rundweg durch die Stadt, die Region oder das Land erst erschöpfend behandelt, immer wieder die gleichen Hinweise auf allgemeine Charakteristika des Ortes, seine Einwohner, seine auffälligen Sitten und Gebräuche finden“ (Brillì 1997: 46).

Das Verhältnis und die Anordnung der beiden Teile variiert je nachdem, an welches Publikum sich ein Buch richtet, aber auch danach, welchen Bildungs- oder Kenntnisstand ein Autor hat. Im Laufe des Jahrhunderts verschob sich die Gewichtung jedoch immer mehr vom wissenschaftlichen hin zum Ereignisteil, bis am Ende des 18. Jahrhunderts dieser den Hauptteil eines Reiseberichtes ausmachte. Zumal sich Reiseberichte nicht mehr nur an ein spezialisiertes Publikum richteten, wurde auf die Gelehrtensprache verzichtet. Prinzipiell waren sie nun jedem, der lesen konnte und Gelegenheit hatte, zugänglich. Andererseits konnte auch jeder, der nicht über eine gehobene Bildung verfügte, aber auf Reisen ging, darüber schreiben und seinen Bericht unter Umständen veröffentlichen.

6. „Aus einem Brief aus Island“: ein Reisebericht in Briefform

Wie bereits erwähnt war der „Brief aus Island“ das erste Werk, das Tómas Sæmundsson nach seiner Heimkehr in Angriff nahm. Den Brief kann man leicht dem Reisebericht als Gattung zuordnen. Er berichtet genau genommen von zwei authentischen Reisen oder Reiseetappen, zunächst von der Schiffspassage von Kopenhagen nach Reykjavík und dann von der Reise von Reykjavík in den Norden des Landes.

Trotz des Titels ist davon auszugehen, dass es sich nicht etwa um einen abgedruckten Originalbrief handelt, sondern zumindest um eine für die Veröffentlichung bestimmte Bearbeitung, wenn nicht sogar – und das ist m. E. die wahrscheinlichere Annahme – um

einen von vornherein zu diesem Zweck verfassten Text. Die Briefform ermöglicht es, nicht nur den Verfasser, sondern auch die implizierten Leser erkennbar zu machen. Im engeren Sinne sind das die Freunde in Kopenhagen, im erweiterten Sinne ist es die isländische Öffentlichkeit, an die *Fjölñir* sich wendet.

Was die sprachliche Gestaltung des Briefes angeht, so muss beachtet werden, dass sie letztlich nicht direkt aus der Feder von Tómas Sæmundsson stammt. In Anbetracht seines langen Auslandsaufenthaltes und unter dem Eindruck der Sprachpolitik seiner *Fjölñir*-Kollegen war er davon überzeugt, dass er sein Isländisch stets korrigieren lassen müsse. In einem Brief vom 6. September 1835 an Jónas Hallgrímsson schreibt er:

Ansonsten habt Ihr großen Dank für die Behandlung meines Briefes verdient; ich müsste blind sein, um nicht zu sehen, wie sehr er dazugewonnen hat, denn zunächst habt Ihr ihm einen so schönen Stil verliehen, dass ich mich dafür schäme, dass dieser mir zugeeignet wird, zumal ich nie fähig sein werde, so gut zu schreiben, und außerdem habt Ihr einiges weggelassen, was persönlich, grob und geschmacklos gewirkt haben könnte.¹³

Auch im Brieftext selbst erwähnt er die schlechte Sprache, die er sich im Kreise der Isländer in Kopenhagen angewöhnt hat (93). Die Arbeitsweise, nach der die Freunde vorgegangen sind, kann man anhand der Anweisungen rekonstruieren, die Tómas Sæmundsson im Brief vom 20. September 1834 gegeben hat:

[...] ich hoffe, dass Ihr, die Ihr doch an meine Hand gewöhnt seid, meine Absicht im Großen und Ganzen erkennen könnt, und auf mehr kommt es mir nicht an, denn zur Bearbeitung der Wörter nach Eurem Urteil gebe ich Euch meine vollkommene Erlaubnis; es ist am ehesten die Reihenfolge, [...] von der ich wünsche, dass sie unverändert bleibt [...].¹⁴

13 TS 1907: 158. „Annars eigið þið miklar þakkir skilið fyrir meðferðina á bréfi mínu; ég mætti vera blindur, ef ég ekki sæi, hvað mikið það hefir unnið, því fyrst er á honum svo fallegur stíll, sem ég skammast mín fyrir, að mér sé eignaður, þaræð ég verð aldrei fær um að skrifa hann svo góðan, og líka hafið þið tekið burt ýmislegt, sem hefði kunnað að sýnast personligheder, – grovheder, – smekkleysur.“

14 TS 1907: 129. „[...] ég vonast [til] að þið samt, sem vanir eruð hönd minni, ráðið í meininguna víðast hvar, og meira kæri ég mig ekki um, því orðunum gef ég ykkur fullkomið leyfi til að umbreyta eftir ykkar velpóknan; það er helzt niðurröðunin, [...] sem ég óska [að] stæði óhöggugu [...]“.“

Zwar ist hier vom Entwurf zum Vorwort von *Fjölfnir* die Rede, doch kann man davon ausgehen, dass mit dem „Brief aus Island“ zur Veröffentlichung nicht viel anders verfahren wurde, zumal ähnliche Aussagen auch in späteren Briefen in Verbindung mit anderen Texten zu finden sind. Zu diesem frühen Zeitpunkt war Tómas Sæmundsson noch optimistisch und stellte sich die von ihm gewünschte Bearbeitung und Verbesserung wie eine Übersetzung vor: „Ich denke, am besten wäre es, wenn Ihr es alles gemeinsam lesen und Satz für Satz durchgehen würdet, ganz so als wenn Ihr übersetzt.“¹⁵ In späteren Stadien führte diese Verfahrensweise gemeinsam mit anderen praktischen Angelegenheiten zu Konflikten und Verzögerungen. Zunehmend stellte sich bei Tómas Sæmundsson Frustration über die hohen Anforderungen an die sprachliche Gestaltung ein, die er als Fesseln empfand, die ihn an der Textproduktion hinderten.¹⁶

Formal gibt der abgedruckte Text nicht zu erkennen, dass er ein Brief ist. Es gibt weder eine Anrede noch einen Gruß am Ende. Lediglich der Titel „Aus einem Brief ...“, versehen mit einem Datum, sowie die im Text punktuell auftauchende Ansprache eines Du, erweitert auch als Ihr/Euch, qualifizieren ihn als Brief. Der mehrmalige Wechsel zwischen der 2. Person Singular und Plural verleiht dem Text eine gewisse Inkonsistenz. Absätze und aneinandergereihte Gedankenstriche zeigen an, dass er gekürzt oder aus mehreren Texten zusammengesetzt wurde. Doch wovon erzählt der Brief? Wovon handelt er? Und wie ist er aufgebaut?

In einem kurzen Anfangskapitel werden Abschied, Trauer und Heimweh thematisiert und eine gewisse Anspannung vor der Reise (48–49). Dieser Einstieg ist nicht untypisch für Reiseberichte und entspringt der oben thematisierten zwiespältigen Situation des Abreisenden. In diesem spezifischen Fall ist die Lage sogar noch komplizierter, weil Tómas Sæmundsson nicht nur, wie er zu Recht annimmt, die dänische Hauptstadt und das europäische Festland

15 TS 1907: 130. „Ég held bezt færi [á, að] þið læsuð það allir sameiginlega í gegnum og gegnumgenguð setningu fyrir setningu, eins og þá er þið eruð að útleggja.“

16 So in seinem Brief vom 15.02.1837 an Konráð Gíslason (TS 1907: 205). Zwei Jahre später gipfelt ein sehr geharnischter Brief vom 01.02.1839 an Jónas Hallgrímsson in dem Ausruf, er wolle die gute Sprache nicht für Inhalt und Geist eintauschen und wenn die Isländer erst denken lernten, dann würden sie schon bald von selbst sprechen lernen (TS 1907: 251).

für immer verlässt und nicht davon ausgehen kann, seine Freunde alle gemeinsam je wiederzutreffen. Er ist darüber hinaus auf dem Heimweg nach Island. So ist auch seine Argumentation zwiespältig: Zuerst beschreibt er den Verlust und verweist auf all das Gute und Schöne, was er in der großen Stadt erlebt und gelernt hat, und auf seine persönlichen Erfolge. Erst danach spricht er davon, dass jeder gute Isländer Heimweh und Sehnsucht verspüren müsse, solange er in der Ferne weilte. Die beiden widerstreitenden Gefühle drückt er folgendermaßen aus:

Zuweilen kam mir auch der Gedanke, dass ich mich nun von der Welt und all ihrem Frohsinn verabschiedete, und beinahe stellte sich bei mir eine gewisse Angst ein. Dennoch überragte das freudige Gefühl alle anderen, wie zu erwarten war.¹⁷

Dem persönlichen Eingangskapitel folgen Darstellungen der Überfahrt von Kopenhagen nach Reykjavík mit Informationen über das eigene Erleben, die Reiseroute, Wetter- und Windverhältnisse, durchstandene Gefahren etc. (49–53). Die ungewöhnliche Schiffsreise auf einem dänischen Kriegsschiff, das den dänischen Prinzen Friedrich nach Island brachte, wird zum Anlass genommen, einen ausführlichen Exkurs über die dänische Marine, verschiedene Schiffstypen, die Ausbildung von Offizieren und Matrosen, Hierarchien, Arbeitsteilung und Gepflogenheiten an Bord einzufügen (53–60). Der Exkurs wird abgeschlossen mit der Fortführung der Reise auf der Strecke von den Färöer Inseln, südlich an Island vorbei, rund um die Halbinsel Reykjanes und in die Bucht Faxaflói (60–62). An sehr wenigen Stellen finden sich emotional gefärbte Beschreibungen, z. B. vom Abendhimmel einschließlich Nordlichtern in der Nähe der Färöer (61) und von den isländischen Bergen Akrafjall und Esjan, die dem Autor schöner erscheinen, als er sie in Erinnerung hatte (62). Die Ankunft in Reykjavík ist durchsetzt mit kritischen Bemerkungen über den Lotsen und dessen Ausstattung (62–64). Anschließend wird vom Empfang in Reykjavík berichtet, der allerdings nicht dem

17 TS 1835: 49. „Stundum flaug mér líka í hug, að ég væri nú að kveðja veröldina og allar hennar glaðværðir, og lá við það kæmi inn hjá mér nokkrum kvíða. Þó yfirgnæfði gleðitilfinningin allar aðrar, einsog vera bar.“

Autor, sondern dem Prinzen und seinen Begleitern gilt. Die Perspektive ist stets beobachtend distanziert (64–65).

Bemerkenswerterweise finden sich, betrachtet man den Bericht über diese Reise nach dem Schema Abfahrt-Passage-Ankunft, die persönlichsten Auskünfte und Betrachtungen anlässlich der Abfahrt, weniger in der Passage und kaum bei der Ankunft. Das lässt darauf schließen, dass der Autor von der Abreise am meisten bewegt war, was wiederum im Zusammenhang damit interpretiert werden kann, dass ein bestimmter Lebensabschnitt endgültig zu Ende ging.

Nach der Ankunft in Island wird das Reisegeschehen verlassen und zu einer Ortsbeschreibung von Reykjavík übergegangen, die wiederum systematisch durch allgemeine Betrachtungen über die ökonomische Situation eingeleitet wird. Hier schränkt Tómas Sæmundsson ein, dass es sich lediglich um *seine* Betrachtungen und nichts Bedeutenderes als solche handelt (65). Nichtsdestotrotz mahnt er seine Landsleute an, mehr vorausschauenden Fleiß und Zusammenhalt an den Tag zu legen (66).

Die Beschreibung von Reykjavík umfasst den ersten visuellen Eindruck, die Lage und Anordnung der Gebäude, die Qualität derselben sowie sehr informierte Betrachtungen über mögliche zukünftige städtebauliche Entwicklungen (65–70). Der Reisebericht bietet hier Gelegenheit zu eigenen Überlegungen und kritischen Anmerkungen, die auf den Erfahrungen des Weitgereisten beruhen, der sich viele Städte und Dörfer angesehen hat und sich offensichtlich für Städteplanung interessiert. Eine gewisse Enttäuschung ist jedoch nicht zu verkennen, vor allem in Bezug auf die Ästhetik des Ortes. Eine gefühlsmäßige Bindung zur Stadt wird im Text kaum aufgebaut, aber doch eine bestimmte Vision gezeichnet. Eine systematische Ortsbeschreibung dieser Art einschließlich Bewertung entspricht den Gepflogenheiten der zeitgenössischen Reiseliteratur. Tómas Sæmundsson praktiziert sie selbst kurze Zeit später bei seiner Beschreibung der Stadt Berlin (TS 1947: 37ff.).

Im Anschluss an die Beschreibung von Reykjavík geht der Autor zu einer ausführlichen Diskussion über die isländischen Handelsplätze, die Einführung des freien Handels und die Situation der Kaufleute sowie zu Verbesserungsvorschlägen in Bezug auf Wirtschaft, Fischfang und Handel über (70–79). Hier wird deut-

lich, dass Tómas Sæmundsson sich intensiv mit diesen Fragen beschäftigt, sie offenbar auch in Kopenhagen diskutiert hat und sich nicht scheute, dem heimischen Publikum seine Ansichten zu unterbreiten. Seine Direktheit und Furchtlosigkeit fallen ins Auge, obwohl seine *Fjölnir*-Kollegen – wie aus dem oben zitierten Brief hervorgeht – bereits einige Stellen entschärft hatten. Nachdem dieser Exkurs beendet und zusammengefasst ist, folgt ein ebenfalls sehr kritischer, wenngleich nicht so negativ ausfallender Exkurs über Bildung, Buchdruck, Bücher und Zeitschriften in Island (79–83), der in Anmerkungen über die politische und administrative Struktur mündet (83–85).

Der zweite, kürzere Teil des Briefes hat die Reiseetappe von Reykjavík nach Nordisland zum Gegenstand. Tómas Sæmundsson brach im späten September auf und sah, nach eigener Aussage, einen guten Teil des Südlandes und des Nordlandes. Im Bericht halten sich Angaben über das eigene Erleben und den Reiseverlauf aber sehr in Grenzen. Vielmehr nutzt der Autor die Gelegenheit, um streng mit den isländischen Reisegepflogenheiten ins Gericht zu gehen, die als ineffektiv, verschwenderisch und große Last für die Bauern beschrieben werden (85–88). Hier scheint erneut die Erfahrung der zurückliegenden Jahre durch, die es erlaubt, Vergleiche zu Sitten in anderen Ländern zu ziehen. Positiv werden Neuerungen in der Landwirtschaft hervorgehoben, besonders gut geführte Bauernhöfe beschrieben sowie Versuche im Forst- und Gartenbau (88–92), deren Darstellung viel Platz einnimmt. Diese Textpassagen haben fast volkspädagogischen Charakter und stehen im Einklang mit aufklärerischen Schriften. Es ist bemerkenswert, mit welchem Selbstbewusstsein der junge Mann gestandene Bauern und andere Leute beschreibt und beurteilt.

Die Handelsplätze im Norden erfahren negative Aufmerksamkeit und ihre Einwohner, insbesondere aber Kaufleute und Beamte, werden für unmoralisches Verhalten und schlechte Sprache kritisiert, wie es dem Diskurs der Zeit durchaus entspricht (92–93).¹⁸ Erstaunlicherweise schließt der Bericht mit Beschreibungen des

18 Hier kann wiederum Johann Gottfried Seume mit seinen Beschreibungen einiger Dörfer in Sizilien und andernorts in Italien herangezogen werden.

Wetters, der Lichtverhältnisse und geografischen Gegebenheiten im Norden Islands (92–93), wie sie typisch in ausländischen Reiseberichten vorkommen. Das Schlusskapitel ist wiederum der Kritik lasterhaften Verhaltens und mangelhaften gesetzgeberischen Eingreifens vorbehalten (93), wirkt aber in gewisser Weise fragmentär. Ein eigentliches Resümee fehlt.

Die Struktur des Textes erlaubt es zweifelsfrei, für beide Teile eine gerichtete Bewegung im Raum nachzuvollziehen. Die Darstellung folgt dem natürlichen chronologischen Ablauf von einem Anfangs- bis zu einem Zielpunkt. Die lineare Struktur des Reiseberichtes ist also trotz zahlreicher Einschübe und Exkurse eingehalten worden.

7. Schlussbetrachtungen

Auffällig an diesem Reisebericht ist einerseits, dass der Autor einen sehr nüchternen, kritischen und beinahe kalten Blick auf das Land wirft, in das er gerade heimgekehrt ist. Im Grunde wendet er dieselbe Methodik an, die er sich für seine Grand Tour antrainiert hat und die sich wenig später in seinem Reisebuch niederschlagen wird: einen systematisch-analytischen Blick und eine entsprechende Darstellung. Tómas Sæmundsson schreibt, um sein Publikum zu informieren und aufzuklären, um auf mögliche Neuerungen und neue Wege zur Lösung alter Probleme aufmerksam zu machen. Gezeigt wird, was gut gelingt und was der Verbesserung bedarf, um Fortschritt zu erlangen.

Interessant ist andererseits, wovon der Brief nicht spricht: Er zeigt kaum emotionale Beteiligung (abgesehen von der Abschiedsszene), spricht nicht vom Wiedersehen, noch nicht einmal vom Ziel der Reise, die den Verfasser immerhin zu seiner Verlobten und später zu seinen Angehörigen führte. Vermutlich ist diese merkwürdige Leerstelle mit der biografischen Situation zu erklären. Als er den Brief verfasste, befand sich Tómas Sæmundsson nach meiner Interpretation noch immer in der Phase der Passage. Immerhin ist es schwierig, Dinge in Worte zu fassen, die noch nicht hinter einem

liegen. Im Grunde konnte er gar nicht richtig angekommen sein, solange er nicht sein Heim in Breiðabólstaður bezogen und sein Amt angetreten hatte.

Man kann sich leicht die große Fremdheit vorstellen, die den Heimkehrer in diesen Wochen und Monaten in Island umfängen, und die Distanz, die er empfunden haben muss, auch wenn dergleichen nirgends direkt angesprochen wird. Das, was er vorfand und beschreiben wollte, maß er unwillkürlich an dem, was er in den vorangegangenen Jahren gesehen, gelernt und erlebt hatte. Und diese Erfahrung unterschied ihn grundsätzlich von seinen Landsleuten und Altersgenossen. Nichtsdestoweniger empfand er es als seine Verpflichtung, seine Erfahrungen und Erkenntnisse mitzuteilen und in einen Dialog mit seinen Lesern zu treten. Im Text spricht er diese Pflicht an:

Es ist großer Achtung wert, wenn der Gelehrte der Allgemeinheit seine Beobachtungen kundtut, und doch noch viel mehr, wenn diejenigen dasselbe tun, die dem Bücherstudium ferner stehen, z. B. wenn der Beamte hierzu seine Freizeit aufwendet oder der begabte Bauer die Abendstunden der dunklen Jahreszeit.¹⁹

Im Grunde lesen sich diese Sätze wie ein Programm für die kommenden Jahre, in denen Tómas Sæmundsson versuchen wird, allen Pflichten gerecht zu werden: denen als Pfarrer, Probst, Bauer, Familienvater und Gelehrter.

Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die Wahl der Themen im „Brief aus Island“ dem Kanon des aufklärerischen Reiseberichtes entspricht: Darstellung der physischen (geografischen) Gegebenheiten, Diskussion des gesellschaftlichen Entwicklungsstandes, der vorrangigen Erwerbszweige, der wirtschaftlichen Situation, des Bildungsstandes und Charakters der Einwohner, eine Beschreibung der Stadt (die im Falle von Reykjavík erst in Ansätzen erkennbar ist) mit ihren Straßenführungen, Häusern, gut oder schlecht gelungenen Neubauten, ihrem Kulturleben, den Sitten und Unsitten etc. Um so

19 TS 1835: 82. „Það er mikillar virðingar vert þegar hinn lærði gjörir almenningi kunnar athuganir sínar, og þó enn meir, ef þeir gera sama, sem standa fjær bókyðnum, t. d. þegar embættismaðurinn ver til þess tómstundum sínum, og hinn gáfaði bóndamaður skamdegis vökunni.“

überraschender ist diese Zusammenstellung, als der Brief sich an die eigenen Landsleute richtete und nicht etwa über fremde Länder informierte. Doch selbst Betrachtungen über das Klima und die Lichtverhältnisse in Nordisland werden in das Schreiben eingeflochten, ganz so wie es in ausländischen Reiseberichten üblich ist. Offenbar ging der Autor nicht davon aus, dass allen Isländern diese Dinge von vornherein geläufig wären.

Meines Erachtens ist es nicht zu weit hergeholt, diesen Reisebrief als eine Art Vorübung zu oder Einstimmung auf das große schriftstellerische Projekt zu betrachten, dem sich Tómas Sæmundsson gleich im Anschluss zuwandte: die Niederschrift des Reiseberichtes über seine Grand Tour. Biografisch befand er sich in einer Zwischenphase zwischen ausgedehnten Reiseaktivitäten und einem etablierten Leben. Seine Lektüre bestand in diesen Jahren zu großen Teilen aus Reiseschriften. Seine Verantwortung sah er darin, den geistigen Profit aus eigenen Reisen mit anderen zu teilen.

ÚTDRÁTTUR

„Úr bréfi frá Íslandi“ eftir Tómas Sæmundsson sett í samhengi við Grand tour ferðalag hans

Í fyrsta hefti *Fjölnis* 1835 birtist „Úr bréfi frá Íslandi“ eftir Tómas Sæmundsson. Í þessari grein verður bréf hans sett í samhengi við ævisögu og ferðareynslu höfundar. Fjölnismaðurinn var nýkominn heim úr tveggja ára menntaferð (*Grand Tour*) um Evrópu og hafði verið samtals sjö ár í útlöndum þegar hann setti saman bréfið. Hann var vel að sér í evrópskum ferðaskrifum samtímans og ætlaði ferðabókmenntum fastan sess í tímaritinu *Fjölni*. Í greininni verða færð rök fyrir því að túlka megi bréfið sem ferðalýsingu þar sem segir frá ferðalagi í tveimur áföngum: frá Kaupmannahöfn til Reykjavíkur og þaðan í Aðaldal á Norðurlandi. Athygli vekur að Tómas Sæmundsson skrifaði bréfið í samræmi við erlend viðmið þó að hann væri að semja ferðalýsingu í formi sendibréfs sem átti eftir að koma fyrir augu Íslendinga. Fram kemur að hann áleit þá ábyrgð hvíla á hinum menntaða manni að deila þekkingu og reynslu sinni með lesendum sínum um leið og hann tjáði gagnrýnið viðhorf sitt til samtímamála á Íslandi.

Lykilorð: Tómas Sæmundsson, Fjölnir, ferðabækur, ferðalýsingar, menntaferðir

ABSTRACT

**“Excerpts from a Letter from Iceland”
by Tómas Sæmundsson in
the Context of his Grand Tour**

In 1835, the very first issue of the periodical *Fjöltnir* included “Úr bréfi frá Íslandi” (Excerpts from a Letter from Iceland) by Tómas Sæmundsson, who was one of the founders of the periodical. This article relates the “Letter” to his biography and experiences as a traveller. At the time, he had just returned to Iceland after a two-year educational journey (*Grand Tour*) through much of the rest of Europe, and had actually been overseas for a total of seven years. He had become well-read in the contemporary travel literature of Europe and wished to establish travel writings as a regular *Fjöltnir* item. In this article, reasons are presented for the possibility of interpreting his “Letter” as a travelogue recounting a trip in two stages: one from Copenhagen to Reykjavík and the next from there to the Aðaldalur area of North Iceland. It is noteworthy that Tómas Sæmundsson wrote the “Letter” in accordance with foreign conventions even though he was composing his travelogue as a letter to publish for Icelanders. In addition to stating clearly his view that it was the responsibility of educated people to pass on their knowledge and experience to their readers, he also expressed his critical opinion of current Icelandic affairs.

Keywords: Tómas Sæmundsson, *Fjöltnir*, travel books, travelogues, educational journeys

QUELLEN

- Brilli, Attilio. 1997. *Als Reisen eine Kunst war. Vom Beginn des modernen Tourismus: Die 'Grand Tour'*. Berlin: Klaus Wagenbach Verlag.
- Griep, Wolfgang und Jäger, Hans-Wolf. 1983. *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter.
- Guðmundur Hálfðanarson. 2007. „Tómas Sæmundsson – trú, sannleikur, föðurland.“ *Saga* 45(2), S. 45–70.
- Jón Helgason. 1941. *Tómas Sæmundsson. Æfiferill hans og æfistarf*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Jónas Hallgrímsson. 1989. „Tindrar úr Tungnajökli.“ *Ritverk. 1. bindi. Ljóð og lausamál* (S. 256). Hrsg. Haukur Hannesson, Páll Valsson, Sveinn Yngvi Egilsson. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Hall, Basil. 1836. „Frá indversku hallæri.“ *Fjölur*, S. 14–27.
- Heine, Heinrich. 1967 (1830). *Reisebilder. Werke II* (S. 7–511). München: Artemis & Winkler.
- Kunstforum International*. 1997. Bd. 136, Ästhetik des Reisens, Februar/Mai.
- Kutter, Uli. 1991. „Der Reisende ist dem Philosophen, was der Arzt dem Apotheker. Über Apodemiken und Reisehandbücher.“ *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (S. 38–47). Hrsg. Hermann Bausinger, Klaus Beyrer, Gottfried Korff. München: C.H.Beck.
- Leed, Eric J. 1993. *Die Erfahrung der Ferne. Reisen von Gilgamesch bis zum Tourismus unserer Tage*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Ólafur Gíslason. 2012. „‘Augu mín opnuðust og eg sá hin fögru löndin.’ Grand Tour Tómasar Sæmundssonar.“ *Skírnir* 186(2), S. 338–375.
- Preisendörfer, Bruno. 2012. *Der waghalsige Reisende. Johann Gottfried Seume und das ungeschützte Leben*. Berlin: Galiani.
- Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. 1989. Hrsg. Peter J. Brenner. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- Schlögel, Karl. 2007. *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. Frankfurt/M.: Fischer Verlag.
- Seume, Johann Gottfried. 2013 (1805). *Spaziergang nach Syrakus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Siebers, Winfried. 1991. „Ungleiche Lehrfahrten. Kavaliers und Gelehrte.“ *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (S. 47–57). Hrsg. Hermann Bausinger, Klaus Beyrer, Gottfried Korff. München: C.H.Beck.
- Sveinn Yngvi Egilsson. 2011. „Konráð í Kreischa. Um bréfitarann og ferðalanginn Konráð Gíslason.“ *Textar og túlkun. Greinar um íslensk fræði* (S. 139–153). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Thienemann, Friedrich August Ludwig. 1824–27. *Reise im Norden Europas, vorzüglich in Island in den Jahren 1821–22*. Leipzig: Carl Heinrich Reclam.
- Tourismuspsychologie und Tourismussoziologie: ein Handbuch zur Tourismuswissenschaft*. 1993. Hrsg. Heinz Hahn, H. Jürgen Kagelmann. München: Quintessenz.

- Tómas Sæmundsson. 1835. „Úr bréfi frá Íslandi, dagsettu 30ta jan. 1835.“ *Fjöltnir*, S. 48–94.
- Tómas Sæmundsson. 1907. *Bréf, gefin út á hundrað ára afmæli hans 7. júní 1907*. Búið hefur til prentunar Jón Helgason. Reykjavík: Sigurður Kristjánsson.
- Tómas Sæmundsson. 1947. *Ferðabók*. Jakob Benediktsson bjó undir prentun. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Þórir Óskarsson. 2003. „Hið fagra, góða og sanna er eitt“. Tómas Sæmundsson og fagurfræði Fjöltnis.“ *Andvari*, S. 90–110.
- „Fjöltnir.“ 1835. *Fjöltnir*, S. 1–17.
- „Frá Hæni.“ 1835. *Fjöltnir*, S. 141–144.

INGIBJÖRG ÁGÚSTSDÓTTIR
UNIVERSITY OF ICELAND

Surrender and Sacrifice: Imperial Subjugation and the Coloured Mistress in Robin Jenkins's *The Expatriates* and "Imelda and the Miserly Scot"

1. Introduction

The Scottish novelist Robin Jenkins (1912–2005) was highly prolific, publishing thirty novels (one posthumously) and two collections of short stories. Jenkins lived in Scotland for most of his life, except for three periods of some years each in the 1950s and 1960s when he worked in Afghanistan, Spain and Sabah (now Borneo). Jenkins had a great passion for his native country; while he felt exasperated at the Scots' lack of political confidence and the seeming absence of true national unity, he nevertheless argued strongly for the duty of Scottish novelists to seek fictional inspiration in the people and culture of Scotland, no matter how ordinary (Jenkins 1955: 7–10; Jenkins 1982: 11; Jenkins 1996: ix–x; Ágústsdóttir 1999: 14–15). This focus on Scottish subject matter is clearly manifested in Jenkins's fiction, the majority of which is set in Scotland and deals with Scottish themes. However, while living abroad Jenkins started to write novels set abroad, publishing the first of these in 1960; here there is also a specific Scottish resonance, as many of Jenkins's expatriates are Scots whose morality and integrity is put to the test by inherent national prejudices that emerge when being exposed to unfamiliar settings, circumstances and peo-

ple. Jenkins published a total of eight novels and one collection of short stories that are set abroad; all of these, except *Leila* (1995), are published during the period 1960 to 1974. Although the novels and stories that are based on his years abroad make up almost a third of Jenkins's overall achievement, these have not received much critical attention, as pointed out in 2010 by Bernard Sellin (Sellin 2010: n.p.). This is the case even though some of these texts can be counted among the finest of Jenkins's writing.

A central feature of Jenkins's writing is the intense examination of the moral inconsistencies and hypocrisies of human nature; his fiction forces us to see ourselves as we really are, and shocks us into recognising our moral weaknesses. Throughout his work, Jenkins toys with the idea of attainable moral perfection, that pure goodness can exist in a world of selfishness and greed. At the same time, his narratives stress the near impossibility of achieving such goodness through showing that humanity is by nature morally fallible and limited.¹ Experiencing other cultures and environments during his years abroad provided Jenkins with a different angle from which to address these central moral questions. Thus, in the words of Glenda Norquay, Jenkins's travels "allowed him to develop further the themes of moral alienation and the limits of human understanding which were central to the concerns of his Scottish novels" (Norquay 1985: 269). In many of these "foreign" texts, Jenkins explores racial prejudice and cultural conflict within the framework of the dubious legacy of British imperialism; indeed, his moral questioning is even further manifested when presented in the ambiguous and controversial context of racial difference, colonial subjugation, and the redefinition of identity and purpose among British expatriates in a postcolonial world.

Jenkins's foreign fiction clearly indicates the author's critique of the imperial enterprise while posing many significant questions in relation to Britain's relationship with its former colonies, and about

1 While morality and the quest for pure goodness are inherently linked with Jenkins's interrogation of racial difference, the legacy of imperialism, and other themes dealt with in this paper, Jenkins's moral questioning is nevertheless not the main focus here, as this aspect of Jenkins's writing has been amply discussed elsewhere. See, for example: Ágústs dóttir 2001; Ágústs dóttir 2006; Baker 2010; Miller 2008; Norquay 1985; Norquay 1986; Norquay 1987; Thompson 1963.

Scotland's part in the British Empire.² Indeed, the strong focus on Empire in his work—or on the aftermath of Empire—makes it surprising that Douglas S. Mack does not mention Jenkins at all in his book on Scottish fiction and the British Empire (Mack 2006). It is important in the context of Jenkins's outlook on Empire that the beginning of the twentieth century saw the British Empire as “the envy of the other great powers, the greatest empire the world had ever seen” (Kitchen 1996: 48). Born at the end of the period of Britain's imperial heyday,³ Jenkins grew up during World War I and the early interwar years. His most formative years as a young adult must therefore have been within the later interwar period. This is important because this period saw the rise of a new debate that was characterised by “a growing uneasiness that much of the talk about the moral mission in the Empire was hypocritical” (Kitchen 1996: 75). Jenkins was undoubtedly aware of this debate, and must have done some independent stock-taking on the moral values of imperialism during these and the following years, which saw British imperial policy often marked by uncertainty, upheaval, and political and individual disagreement (Kitchen 1996: 61–122). In the 1950s and 1960s, the Empire was dying;⁴ as a result, Jenkins's years abroad fell within a period which was marked by the rapid decline of the British Empire. Although Sabah in Malaysia is the only former British colony where Jenkins lived during his years abroad, British influence had been considerable also in Afghanistan, as is made evident in Jenkins's novels set there, such as *Some Kind of Grace* (1960) and *Dust on the Paw* (1961). Interestingly, Jenkins's first year in Sabah (1963) was the same year in which Sabah became

2 It should be noted here that Scotland's status within Britain has been seen by some as inferior and comparable to that of the colonies, most notably in Michael Hechter's study of “internal colonialism” in the British Isles, which argues for the “incorporation of the Celtic periphery into England [... as being] imperial in nature” (Hechter 1975: 65; see also Finlay 1998 and Schoene 1995). This line of argument was already being made during the Scottish Literary Renaissance in the 1930s, and Jenkins is very likely to have been aware of such ideas. However, the Scots were also very active participants in building the British Empire and were proud of this (see Finlay 1998: 28). These facts make Scotland's role within the British Empire extremely dual and paradoxical in nature, a fact which is evidently felt by Jenkins, since several of his foreign stories emphasise the complicated relationship between the Scots as *colonised* and the Scots as *coloniser*.

3 See Kitchen 1996: 43–60. Kitchen terms the years 1876–1914 as ‘The Heyday of Empire’.

4 Kitchen deals with this period in a chapter entitled “The End of the Empire.” See Kitchen 1996: 123–142.

independent by joining with the new state of Malaysia, which came into existence that year (Lloyd 1996: 360–361).⁵ This political development is clearly felt in Jenkins's Borneo stories, where the problematic change from colonial dependence to self-government is made explicit. While the newly independent country is taking tentative first steps in self-government, the British expatriates portrayed are faced with a new and ambiguous set of circumstances: having previously represented the governing party, they are now subject to the power of current rulers, yet the expatriates still hold power over the natives due to both their relative affluence and superior social position, on one hand,⁶ and the fact that many natives are still uncertain of their position in their relationship with their former masters, on the other. This means that Jenkins's treatment of racial prejudice and cultural conflict is also interlaced with an interrogation into the meaning of class and material divisions within a foreign context.⁷

The foreign fiction clearly suggests that Jenkins was sympathetic towards natives and colonies subjected to British rule,⁸ as throughout the moral value of imperial appropriation and exploitation of colonies' resources is questioned. Simultaneously, Jenkins's treatment of racial difference emphasises and criticises British expatriates' Eurocentric arrogance and prejudice towards natives. In many of Jenkins's foreign narratives, we see the imposing of a British imperial "truth" upon the natives of countries like Borneo and Afghanistan, where British expatriates (and former colonialists)

5 The British gained influence in Sabah in 1877 when a private syndicate obtained land grants from the Sultans of Brunei and Sulu. After Japanese occupation during World War II, Sabah was granted British crown colony status in 1946, but became independent in 1963 by joining with Malaysia (see "Sabah", *Encyclopedia Britannica*).

6 It is made clear in Jenkins's stories that while living in Borneo, the expatriates hold a social position which they would not maintain in their home country. This is a major reason why Borneo is such an attraction for them.

7 It should be noted here that other prevalent themes in Jenkins's fiction are the effects of class division and the injustices of capitalist ideology, of which he is highly critical.

8 In my correspondence with Jenkins in December 2000, I asked Jenkins about his opinion of the British Empire. His reply was ambiguous and non-committal. Nevertheless, it clearly indicates his deeply sceptical, if not critical, views of the imperial mission: "As for my views on the British and their empire I'd have to think longer than I wish to dig them out. Recently I was offered an O.B.E. and swithered mightily about accepting it. I couldn't see myself as an Officer of the British Empire, but in the end I decided the honour – if it was one – was for Scottish Literature and not really for me. All my life I have had an instinctive sympathy for the underdog" (Robin Jenkins, letter to the author, 14 December 2000).

see the native culture as backward and barbaric, much in line with Edward W. Said's definitions on European ideas about the Orient (Said 1995: 7). Also, while Jenkins's colonialists feel that Western standards should replace "backward" Eastern ways of thinking, they nevertheless feel threatened if the natives become too similar to their colonial superiors. In Homi K. Bhabha's terms, this reflects a "desire for a reformed, recognizable Other, *as a subject of a difference that is almost the same, but not quite*" (Bhabha 1994: 86, his emphasis). This is seen, for example, in Jenkins's *The Holy Tree* (1969), where the native Eking's accusation against expatriate Harold Elphin is hushed up. Eking is seen to have no right to criticise the European Elphin because Eking is *only* a backward native, and his mimicking Western ways in writing open letters of complaint to the newspapers is simply dismissed as revolutionary: "It did not matter whether what he had written was true or false [...] All that mattered was that no native should be allowed to accuse Englishmen, especially in their own language" (Jenkins 1969: 78).

Jenkins's foreign stories thus lend themselves easily to a post-colonial reading, as these texts explore the ways in which fixed ideas of racial difference and Western cultural advantage determine British or European attitudes towards their formerly colonial subjects. The concept of Eastern people as "a subject race, dominated by a race that knows them and what is good for them better than they could possibly know themselves" (Said 1995: 35) is echoed throughout Jenkins's foreign stories. Moreover, quite a few of these are concerned with inter-racial relationships and prejudice towards half-caste children, and here Jenkins shows up British (or Scottish) racism as a disease that in most cases is incurable. Two texts which showcase this approach well are the novel *The Expatriates* (1971) and the short story "Imelda and the Miserly Scot" from the collection *A Far Cry From Bowmore & Other Stories* (1973), and to which this discussion now turns.

The Expatriates and "Imelda and the Miserly Scot" are in many ways similar stories. They are mostly set in post-independence Kalimantan (Borneo), have Scottish protagonists, and are clearly focused on the racial divide which exists between white expatriates and natives. Both narratives satirise the expatriate community, with

its virulent colour prejudice, moral decadence, illicit affairs, neighbourly envy, and thriving gossip, both portray clear imperialistically imposed hegemony of white over coloured, and both feature sudden and untimely death of main characters. Most significantly, both these stories are focused on the relationship of white men with coloured women, and through these relationships Jenkins explores issues that are clearly pertinent to postcolonial as well as feminist discourse. Although the two relationships have altogether different resolutions, their sexual and psychological dynamics are clearly symbolic of relations between East and West, or between colony and Empire. While an obvious parallel is established between the white man's coloured mistress and the native as subjected to the power of Empire, these two inter-racial affairs also demonstrate the power of patriarchal dominance which feminist theorists have long sought to eradicate.

2. Postcolonialism, feminism and the coloured mistress

Several critics have argued for the relationship of feminism and postcolonialism. In *The Empire Writes Back*, Ashcroft, Griffiths, and Tiffin point out the parallels between women and colonized people, and the shared features of feminist and postcolonial discourse:

[women] share with colonized races and peoples an intimate experience of the politics of oppression and repression, and like them they have been forced to articulate their experiences in the language of their oppressors. Women, like post-colonial peoples, have had to construct a language of their own when their only available "tools" are those of the "colonizer." [...]

Feminist and post-colonial discourses both seek to reinstate the marginalized in the face of the dominant, and early feminist theory, like early nationalist post-colonial criticism, sought to invert the structures of domination, substituting, for instance, a female tradition or traditions in place of a male-dominated canon. (Ashcroft et al. 1989: 174–175)

Arguments of critics such as Sara Suleri suggest a similar correlation. Thus Suleri argues that “both the categories of ‘woman’ and ‘race’ assume the status of metaphors, so that each rhetoric of oppression can serve equally as a mirrored allegory for the other” (Suleri 1995: 276). Additionally, some aspects of Kadiatu Kanneh’s paper on “Feminism and the Colonial Body” emphasise the symbolical meaning of imperialism as a male power dominating a “female” dependency. Kanneh states that the “feminising of colonised territory is, of course, a trope in colonial thought” (Kanneh 1995: 346) and that the “discourse of rape between coloniser, and colonised country” is familiar in these terms (*ibid*, 347). This line of thought is confirmed by Ania Loomba, who points out that “from the beginning of the colonial period till its end (and beyond), female bodies symbolise the conquered land” (Loomba 1998: 152).

Furthermore, some aspects of postcolonial theory itself are closely related to feminist thinking. For instance, it is clear that some of Edward Said’s arguments relate to the kind of oppression practised within a patriarchal power structure. Therefore Said’s assertion that imperialism and colonialism are both “supported and perhaps even impelled by impressive ideological formations that include notions that certain territories and people *require* and beseech domination” (Said 1993: 8, his emphasis) clearly reflects those aspects of patriarchal oppression that are first and foremost engendered by the belief that it is the nature of women to be controlled by men. Moreover, Said’s classification of West and East into the “One” and the “Other” and his general thesis of Occidental self-assumed knowledge as equalling power over the “subject” Orient mirrors the typical patriarchal classification of men and women into “form / matter”, “intellect / body”, “activity / passivity”, “the One / the Other.” Importantly, also, the relationship of West and East was often seen as that of a strong and weak partner: “Many terms were used to express the relation: [...] The Oriental is irrational, depraved (fallen), childlike, ‘different’; thus the European is rational, virtuous, mature, ‘normal’” (Said 1995: 40). We can very easily relate most aspects of this categorisation to the long-standing patriarchal conception of women as subordinate, irrational and “fallen.” Just as woman has had her actions, feelings, and thoughts defined according to male, phallo-

centric convictions, so have the Orient and the colonies been absorbed, analysed, and constructed by Western and imperial ideologies.

It is clear therefore that numerous elements of both feminist and postcolonial theory point towards an association between the two, especially in terms of the marginalisation of women and colonised people in the context of patriarchy and Empire. Furthermore, the idea of “double colonisation”, which emphasises that “women in formerly colonised societies were *doubly* colonised by both imperial and patriarchal ideologies” (Ashcroft et al. 1995: 250, their emphasis) has great bearing on this relationship between patriarchy and Empire. This correlation between feminist and postcolonial ideas is very relevant to the stories by Jenkins that are the subject of this paper. First of all, the relationships of Ronald McDonald with the Sino-Dusun Jenny in *The Expatriates*, and of Andrew McAndrick with the Celebes-born Imelda in “Imelda and the Miserly Scot,” are arguably epitomes of the existing correlation between imperial and male subjugation of the native and female subject. Although Jenny and Imelda’s respective positions as McDonald’s and McAndrick’s mistresses differ in that Jenny is McDonald’s servant while Imelda is more simply McAndrick’s live-in mistress, both Scotsmen view their women more as property than as their sweethearts, obviously chiefly because of Jenny’s and Imelda’s colour and native origin. Accordingly, the imperial power, although it has already withdrawn its influence in that Kalimantan is now an independent country, is here exercised through the means of a white man’s sexual dominance over a native woman. Being Eastern, and thereby accustomed to the power structure of patriarchy in their own society, Jenny and Imelda are thus subjected to and marginalised by both patriarchy and Empire; they are doubly colonised—subjugated by two prevalent ideologies.

McDonald’s and McAndrick’s sense of sexually possessing their mistresses is obviously strengthened by their strong assumption of racial superiority and their deep-set prejudice against dark coloured skin, and these sentiments are further manifested in other British characters in the two narratives. There are obvious and clear-cut borders between white and coloured in the communities presented.

Even though Kalimantan has gained independence from Britain, most of the British expatriate characters of both stories are shown to consider themselves superior to the Dusun, Chinese, Malay, and Indian population of Kalimantan. Furthermore, clear antagonism to inter-racial marriages is emphasised in the disdain shown to Tom Bannerman by his fellow expatriates in *The Expatriates*. Married to a native woman, Bannerman is thought to have degraded himself and is accordingly more or less ignored by his compatriots, a fact rightly referred to as Bannerman's "immolation [...] at the stake of human prejudice" (Jenkins 1971: 94). This attitude is clearly reflected in McDonald and McAndrick themselves: both men contemplate and even mention to their mistress the idea of marrying her, only to reject the possibility straight afterwards because of their deep-rooted racial prejudice and their fear that they will be rejected by the white community for "debasing" themselves in such a manner. It is suggested that both men have some feelings for their mistresses, and yet these feelings cannot dispel their inherent racism and social cowardice. Therefore McDonald's feeling of shame at having a child with a coloured woman causes his first cowardly desertion of Jenny and their daughter;⁹ his lack of moral courage is obviously fuelled by that part of him to which Jenkins refers as "the white colonialist" (Jenkins 1971: 159). Similarly, McAndrick's occasional feelings of tenderness for Imelda are undermined by his colour prejudice; waking up and seeing her face beside him, he is "startled and dismayed by its darkness [...] and knows] then that his hope of her somehow becoming light enough in colour to pass as white was a cheat" (Jenkins 1973: 43). For both men, white is the desired and superior colour of skin and not even their love for a native woman will change this fact.

The representation of the coloured mistress in Jenkins's two narratives also carries serious implications of racial, economic, and sexual exploitation. Significantly, McDonald commences his rela-

9 This actually refers to when McDonald had gone back to Scotland to live there, a plot detail relayed through flashbacks in the narrative but which really happened before the beginning of the story. The novel focuses on McDonald's return to Kalimantan with his new Scottish bride in order to bring Nancy back to Scotland. Their arrival in Kalimantan causes some upheaval among members of the British community, and Jenny's eventual surrender of their daughter to McDonald has unforeseen consequences.

tionship with his “amah” (his servant Jenny) by raping her; symbolically, this episode stands for the imperialist take-over of a colony and the following exploitation of its resources for the benefit of the colonialist and Empire. Moreover, this incident highlights the function of rape as a tool of oppression, and emphasises also the importance of the discourse of rape in the context of both patriarchy and Empire. Surprisingly, though, McDonald’s “drunken sprawling upon this [Jenny’s] soft brown fragrant body” (Jenkins 1971: 60) results in Jenny’s submissive and unconditional love for him. She sees herself as McDonald’s “exclusive property, to be kept for him in cold storage for ever, and for him alone, until she dies” (Jenkins 1971: 139). The novel shows Jenny as inferior to McDonald first because she is an Eastern woman, culturally trained to view men as superior beings, secondly because she is his servant, and thirdly because she is a native of a former British colony. Her status of inferiority to McDonald is therefore threefold in nature, and their relationship is clearly based on McDonald’s superiority, Jenny’s inferiority, and McDonald’s possession of Jenny as woman, servant, and native. It follows, of course, that McDonald sees himself as Jenny’s lord and master, since he reflects that he “had been, still was, her lord as well as her lover” (Jenkins 1971: 176). The reference to McDonald as Lord Ronald, inspired by the Scottish ballad “Leezie Lindsay” that he usually sings when in drunken expatriate company, adds an ironic dimension to the power given to McDonald over his mistress, as the ballad tells the story of a poor lass being wooed by a Highland laird who promises her a life of riches if she marries him. For McDonald and Jenny, however, there has been no such happy outcome, as McDonald deserted Jenny and married a white woman once he had returned to Scotland.

As can be seen from the above, therefore, *The Expatriates* can be interpreted as reinforcing both the patriarchal and the imperial structure, rather than opposing or deconstructing it. The novel’s outcome, as discussed in more detail below, enforces this reading still further. It has to be remembered, though, that Jenkins’s approach to the issue of inter-racial relations is satirical, as irony is a major hallmark of his writing; indeed, the novel has a very strong female focus in presenting major female characters, some of them

strong and independent women, on whom much of the narrative is focused. In this respect *The Expatriates* is very different from “Imelda and the Miserly Scot,” in which the narrative focus of the short story rests almost entirely on McAndrick who generally reveals a disrespectful attitude towards women and sees them mostly as sexual beings supposed to give him pleasure. This much more masculine and even chauvinist focus—albeit with a generous dash of irony—further establishes a view of coloured women as white men’s sexual property. In this context, the reference in the title to McAndrick as a “miserly Scot,” aside from being highly satirical, takes on a dual meaning, relating both to his carefulness with money, and his possession of Imelda. In addition, his miserly nature affects his general attitude towards women, seen in his reflection that no woman is worth buying clothes for, since “[a]fter all, what they had to give him was best done naked” (Jenkins 1973: 47). Thus McAndrick decides early in his relationship with Imelda that she is “merely a kind of amah, whose duties were not to wash his clothes or cook his food, but to pleasure him in bed and raise his status among his friends” (Jenkins 1973: 35). The language used to describe McAndrick’s relationship with Imelda is, to say the least, loaded with mercenary and sexually exploitative meaning; it also carries further implication that his meanness has great bearing on and is directly related to his treatment of and disposition towards her. The examples are abundant: his failure to perform sexually on the night he seduces Imelda results in him not being “able to make full use of her”, her acquiescence in bed makes him “feel quite god-like”, on finding a scar under her left breast he feels cheated since “the bargain wasn’t perfect after all”, other expatriates’ admiration for her exceptional beauty and their congratulations to him amount to “a hundred per cent profit”, and when trying to get rid of her at the end of the story he feels “as desolate as if he’d lost all his savings” (Jenkins 1973: 33, 37, 38, 41, 64). Through McAndrick’s perspective, Imelda is explicitly accorded the status of an object and possession beneficial to McAndrick on a social, psychological, and physical level. In related terms, the colony was beneficial to the Empire both politically and economically.

With this in mind, we can fairly conclude that McDonald’s rela-

tionship with Jenny, and McAndrick's relationship with Imelda can be read as symbols for the relationship of Empire and (former) colony, or West and East. These inter-racial relationships are based first and foremost on the man's superiority, the woman's inferiority, and the man's possession of and dominance over the woman. Therefore, Jenny and Imelda represent two things: the female as oppressed by the male, and the native as subjected to the power of Empire. There are several theories to support this view. In his widely known book *Black Skin, White Masks* (1967), Frantz Fanon argues that sexual liberty is the privilege of the white man, particularly within the setting of Empire, while a relationship between a coloured man and a white woman carries an entirely different meaning: "Since he is the master and more simply the male, the white man can allow himself the luxury of sleeping with many women. This is true in every country and especially in colonies. But when a white woman accepts a black man there is automatically a romantic aspect. It is a giving, not a seizing" (Fanon 1967: 46). Fanon's words clearly suggest that sexual relations between a white man and a coloured woman emphasise imperial assumption of ownership of colonies and their resources, including, of course, the native women. This line of argument is developed further by Michael Gorra; he sees the relationship between a white man and a coloured woman as having "an element of coercion [...] a demonstration of mastery that replicates in miniature" the relationship between Empire and colony, while also maintaining that an affair between a white woman and a coloured man "is a sexual union that challenges rather than confirms the power of the empire itself" (Gorra 1997: 48). Fanon and Gorra's arguments thus clearly support a reading of the inter-racial relationships in Jenkins's two stories as being symbolic for relations between Empire and colony as well as emphasizing the disparity of power in male-female relations under the patriarchal construct.

Yet the narratives' tragic conclusions are different in nature and offer differing interpretations of Jenkins's treatment of the issues of patriarchy, colonialism, and the inter-racial affair. Without resisting in any way, Jenny willingly gives her daughter to McDonald to take

her back to Scotland with him and then commits suicide on the day of McDonald's departure by taking an overdose of sleeping pills. Conversely, Imelda (who is very different from Jenny and is also shown to expect certain material gains from her relationship with McAndrick) first responds to McAndrick's reluctance to allow her any sort of individuality and influence in their relationship by becoming increasingly violent towards him, until McAndrick, frightened by her behaviour, decides to get rid of her; Imelda's reaction is to savagely murder McAndrick with a primitive blowpipe off his living-room wall. This extreme divergence between Jenny and Imelda's response to their lovers' self-assumed superiority is first and foremost caused by their different personalities and social status; Jenny is a servant whose innocence, subservient nature, and love for McDonald make her sacrifice her child and herself for McDonald's benefit, whereas Imelda is a kept mistress whose gentle and passive façade hides a resolution and intelligence which, mixed with her violent streak, make her determined to assert her independence against McAndrick's male and colonialist domination.

What do these two diverse endings signify in feminist and post-colonial terms? To begin with, Jenny's complete submission to McDonald as her lord and lover obviously reaffirms the patriarchal construct rather than challenges it, and this fact makes *The Expatriates* emerge as a novel which ultimately upholds patriarchal conceptions of set gender roles. This element of the novel is clearly suggested through the perspective of Jenny's employer, Florence Bennett, who knows that Jenny's nature and actions work against the feminist cause, and who views Jenny as "the worst traitress ever to [her] own sex" (Jenkins 1971: 141). On another level, Jenny's unquestioning subservience to McDonald, her surrender of her daughter Nancy to the embrace of Western mentality and culture, and her ultimate self-sacrifice by suicide, can all symbolise a colony's passivity towards an imperial power, thereby confirming Occidental views of the Orient as subordinate by nature and in need of Western control. Jenny's final act demonstrates her subservience to McDonald in the most extreme way: she sacrifices her own life

for his interests.¹⁰ Her death is simultaneously a symbolic reminder of the destructive effects of imperialism on native people and their culture.

On the other hand, Imelda's gruesome revolt against McAndrick demonstrates her refusal to obey and be enslaved to male authority; accordingly, Imelda's murder of her lover can represent radical feminist deconstruction of patriarchal ideologies. In postcolonial terms, Imelda's resistance epitomises the colony's refusal to be subjected to Western domination, suggesting that such refusal, if not taken seriously by the imperial power, can become brutal and bloody rebellion. Jenkins's portrayal of Imelda's rebellion against McAndrick is further interesting in his description of her in her two attacks on McAndrick. In these scenes Imelda has become like her forefathers, the head-hunters:

Instantly she heaved it [the parang] up. [...] Her eyes were bloodshot. Her lips had gone thick. Her feet were paws. [...]

In the doorway, [...] with her hair hanging about her face [...] stood Imelda, or rather crouched, with her bare feet wide apart. In her hands, held like a spear, was the blowpipe, that genuine relic of Kalimantan headhunting days.

It was aimed at him [McAndrick]. Before he could yell or put up his hands as a shield, she charged at him, with a strange bounding action no doubt inherited from ancestors used to hopping over logs and roots. (Jenkins, 1973: 58, 64)

It is as if Imelda has reverted back to her roots; her behaviour during these scenes is, by implication, specific to her culture and history. Jenkins clearly attributes this interpretation of Imelda to McAndrick, whose perspective on her "primitive" appearance and movements accords closely with traditional racist and imperialist

10 McDonald's reaction to Jenny's death—as seen through his wife's perspective—arguably underlines his moral cowardice as well as demonstrates his discomfort over having treated Jenny the way he did; although stricken by some kind of grief for the mother of his child, he nevertheless seems in some strange way relieved that she is dead. Moreover, his wife reflects that while sobbing he is also "in a way enjoying his grief" (Jenkins 1971: 253). Since Jenny is dead, he does not have to agonise over having left her in Kalimantan grieving for her lost child. Perhaps Jenny's removal also means that it will be easier for him to assimilate Nancy into a "white," Western cultural mentality.

ideas. At the same time, it is also possible to interpret this skewed portrayal as that of an independent and proud native woman, who fights against McAndrick's dominance and brutally defeats him by using indigenous weapons representative of her culture and background. This Imelda is certainly not the gentle, docile, and accepting primitive that her lover had initially seen in her. Despite being presented through McAndrick's biased perspective, Imelda's final actions contradict McAndrick's notions about her nature, and invert traditional, pre-conceived Western ideas of the native stereotype (as being irrational, childlike, and subordinate by nature). The story's conclusion then further subverts imperial ideas of natives' inherent inferiority and need for domination, as we are shown McAndrick noticing "with his last flicker of intelligence" that his native servant's horror at the murderous scene nevertheless has "savage triumph in it" (Jenkins 1973: 64). The servant's terror at seeing McAndrick murdered by Imelda is mixed with desire to rise against the white, colonial power that he represents, and in this sense, therefore, she supports Imelda's rebellion against McAndrick and Empire. Regardless of the brutality by which this is achieved, Imelda's murder of McAndrick ultimately works towards Ashcroft, Griffiths, and Tiffin's model of reinstating the marginalised in the face of the dominant (Ashcroft et al. 1989: 175), in both feminist and postcolonial terms. While both *The Expatriates* and "Imelda and the Miserly Scot" thus offer powerful exposure of the unequal sexual dynamics within patriarchal, racial and imperial power structures, the short story arguably conveys a more decisive message on Jenkins's sympathies with colonised peoples.

3. Conclusion: feminist postcolonialism?

The novels and stories by Robin Jenkins that are set outside his native country convey a clear critique of the imperial enterprise. *The Expatriates* and "Imelda and the Miserly Scot" are outstanding examples of such work. These stories demonstrate in no uncertain terms the expatriates' Eurocentric arrogance, while also shedding light on the sexual exploitation that often took place within the

confines of the Empire. The relationships of McDonald and McAndrick with Jenny and Imelda are characterised by the type of power dynamics that are clearly present within both the patriarchal and the imperial structure. Accordingly, these inter-racial affairs epitomise the very imbalance of power that is so frequently criticised by feminists and postcolonial peoples. Ultimately, *The Expatriates* appears to emphasise the patriarchal and imperial power imbalance in the way its inter-racial relationship is resolved, although this does by no means indicate Jenkins's own support for the masculine, racial and colonial hegemony that is revealed in the novel. Rather, through his portrayal of the power imbalance presented in *The Expatriates*, Jenkins exposes the unseen price many women and natives have had to pay within imperial and/or patriarchal systems. The conclusion of "Imelda and the Miserly Scot," on the other hand, represents a radical deconstruction of and opposition to both the patriarchal and the imperial power. The short story therefore has strong feminist and postcolonial bias despite its clear imperial and male narrative focus. As a result, I would suggest that if there is anywhere a place for the term "feminist postcolonialism," it would most certainly be in a discussion of "Imelda and the Miserly Scot."

ÚTDRÁTTUR

Um heimsvaldakúgun og þeldökkan ástkonur
 í sögunum *The Expatriates* og
 „Imelda and the Miserly Scot“ eftir Robin Jenkins

Þessi grein fjallar um það gagnrýna viðhorf til breska heimsveldisins sem birtist í skáldsögum og smásögum skoska rithöfundarins Robins Jenkins. Einkum er sjónum beint að tveimur verkum Jenkins, skáldsögunni *The Expatriates* og smásögunni „Imelda and the Miserly Scot“ sem báðar gerast utan Skotlands. Lýsing Jenkins á ástarsamböndum hvítra manna og litaðra kvenna í verkunum tveimur er greind frá sjónarhorni síðnýlendustefnu og femínisma. Þessi sambönd eru táknmynd fyrir samskipti heimsveldis og nýlendu og bera þar að auki keim af misnotkun á grunni kynþáttar, efnahags og kynferðis. Einnig endurspeglar þróun þeirra uppbyggingu og valdahlutföll feðraveldisins. Þrátt fyrir þetta bjóða sögurnar upp á ólíkar lausnir á þeim átökum sem eiga sér stað á milli nýlenduherrans og þess innfædda og á milli karls og konu. Mismunandi kenningar um tengsl femínisma og síðnýlenduhyggju eru kynntar og áhrifamiklar kenningar Edwards Saids eru settar í samhengi við hugmyndir femínismans. Kenningin um „tvöfalda nýlendukúgun“ (e. *double colonisation*) á sérstaklega við þá mynd sem Jenkins dregur upp af ástarsamböndunum tveimur. Að lokum er sýnt fram á hvernig atburðarás og persónusköpun Jenkins í *The Expatriates* staðfestir að því er virðist valdauppbyggingu heimsveldis og feðraveldis á meðan sömu þættir í „Imelda and the Miserly Scot“ endurspeglar hins vegar skýra áskorun gegn báðum.

Lykilorð: Robin Jenkins, síðnýlendustefna, femínismi, blönduð ástarsambönd, tvöföld nýlendukúgun

ABSTRACT

**Surrender and Sacrifice:
Imperial Subjugation and the Coloured Mistress
in Robin Jenkins's *The Expatriates* and
"Imelda and the Miserly Scot"**

This article discusses Robin Jenkins's critical treatment of the imperial theme in his novels and short stories set outside of Scotland, and then goes on to analyse his portrayal of inter-racial relationships in *The Expatriates* and "Imelda and the Miserly Scot" from a postcolonial and feminist angle. The two stories are both set in Kalimantan and focus on the relationships of two Scotsmen with coloured women; these relationships clearly symbolise relations between Empire and colony, and carry heavy overtones of racial, economic and sexual exploitation. Simultaneously, these sexual liaisons also showcase in their development a fixed patriarchal structure despite offering different resolutions to the conflict of power between colonialist and native/man and woman. Different critical perspectives on the relationship between feminism and postcolonialism are discussed, and the seminal theorising of Edward Said placed within the context of feminist ideas. The idea of "double colonisation" (Ashcroft et al. 1995: 250) is particularly relevant to the ways in which Jenkins presents the two inter-racial affairs. Ultimately, *The Expatriates* is seen to reaffirm both the imperial and the patriarchal construct, while "Imelda and the Miserly Scot" is shown to present a clear challenge to both imperial and patriarchal authority.

Keywords: Robin Jenkins, postcolonialism, feminism, inter-racial affair, double colonisation

WORKS CITED

- Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth, and Tiffin, Helen. 1989. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London and New York: Routledge.
- Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth, and Tiffin, Helen, eds. *The Post-Colonial Studies Reader*. 1995. London and New York: Routledge.
- Ágústsdóttir, Ingibjörg. 1999. "A Truthful Scot." Interview with Robin Jenkins. *In Scotland* 1, pp. 13–22. Print.
- Ágústsdóttir, Ingibjörg. 2001. "Pilgrims of Conscience: Quests for Morality and Self-Knowledge in the Fiction of Robin Jenkins." Ph.D. Thesis. University of Glasgow.
- Ágústsdóttir, Ingibjörg. 2006. "Ethics of War in the Fiction of Robin Jenkins." *Ethically Speaking: Voice and Values in Modern Scottish Writing* (pp. 87–98). Eds. James McGonigal and Kirsten Stirling. New York: Rodopi.
- Baker, Timothy C. 2010. "Scottish Utopian Fiction and the Invocation of God." *Utopian Studies* 21(1), pp. 91–117.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Fanon, Frantz. 1967. *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Weidenfeld.
- Finlay, Richard J. 1998. "National Identity: From British Empire to European Union." *Modern Scottish History 1707 to the Present* (pp. 25–46). Vol. 2. Eds. Anthony Cooke et al. Phantassie: Tuckwell.
- Gorra, Michael. 1997. *After Empire: Scott, Naipaul, Rushdie*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Hechter, Michael. 1975. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Jenkins, Robin. 1955. "Novelist in Scotland." *Saltire Review* 5, pp. 7–10.
- Jenkins, Robin. 1969. *The Holy Tree*. London: Victor Gollancz.
- Jenkins, Robin. 1971. *The Expatriates*. London: Victor Gollancz.
- Jenkins, Robin. 1973. "Imelda and the Miserly Scot." *A Far Cry From Bowmore & Other Stories* (pp. 26–64). London: Victor Gollancz.
- Jenkins, Robin. 1973. *A Far Cry From Bowmore & Other Stories*. London: Victor Gollancz.
- Jenkins, Robin. 1982. "Why I Decided Scotland Must Be Seen through Fresh and Truthful Eyes." *Glasgow Herald* 12 October, p. 11.
- Jenkins, Robin. 1996. Foreword. *Lunderston Tales*, (pp. ix–x) Edinburgh: Polygon.
- Jenkins, Robin. 2000. Letter to Ingibjörg Ágústsdóttir. 14 Dec. MS. N.p.
- Kanneh, Kadiatu. 1995. "Feminism and the Colonial Body." *The Post-Colonial Studies Reader* (pp. 346–348). Eds. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. London and New York: Routledge.
- Lloyd, T. O. 1996. *The British Empire 1558–1995*. Oxford: Oxford UP.
- Loomba, Ania. 1998. *Colonialism/Postcolonialism*. London: Routledge.

- Mack, Douglas S. 2006. *Scottish Fiction and the British Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Miller, Gavin. 2008. "Sympathy as Cognitive Impairment in Robin Jenkins's *The Cone-Gatherers*: The Limits of Homo Sacer." *Journal of Literary Disability* 2(1), pp. 22–31.
- Norquay, Glenda. 1985. "Moral Absolutism in the Novels of Robert Louis Stevenson, Robin Jenkins and Muriel Spark." Ph.D. Thesis. University of Edinburgh.
- Norquay, Glenda. 1986. "Against Compromise: The Fiction of Robin Jenkins." *Cencrastus* 24, pp. 3–6.
- Norquay, Glenda. 1987. "Four Novelists of the 1950s and 1960s." *The History of Scottish Literature* (pp. 259–275). Vol. 4. Ed. Cairns Craig. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- "Sabah." *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopaedia Britannica Inc. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/514907/Sabah> [accessed 21 September 2013].
- Said, Edward W. 1993. *Culture and Imperialism*. London: Chatto & Windus.
- Said, Edward W. 1995. *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. London: Penguin.
- Schoene, Berthold. 1995. "A Passage to Scotland: Scottish Literature and the British Postcolonial Condition." *Scotlands* 2(1), pp. 107–122.
- Sellin, Bernard. 2010. "Exile and Expatriates in Robin Jenkins' Novels." *Études Écossaises* 13, pp. 129–138. <http://etudesecossaises.revues.org/index231.html#text> [accessed 8 June 2012].
- Suleri, Sara. 1995. "Woman Skin Deep: Feminism and the Postcolonial Condition." *The Post-Colonial Studies Reader* (pp. 273–280). Eds. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. London and New York: Routledge..
- Thompson, Alistair R. 1963. "Faith and Love: An Examination of Some Themes in the Novels of Robin Jenkins." *New Saltire* 3, pp. 57–64.

STEFANO ROSATTI
UNIVERSITY OF ICELAND

Strangers in Their Own Fatherland A Study of Emigrants in Italian History and Literature (1860–1920)

1. Introduction

This article will outline the mainstream ideological, political and intellectual discourse on Italian emigration and emigrants from the first decades after the unification of Italy (1861) until the first years of the twentieth century. The reason for choosing this period is that mass emigration due to the high percentage of people who left the country during that time impacted not only on Italian society, but also had a great influence on the collective imagination of successive generations with respect to emigration in general. Furthermore, this essay will consider some novels of the Italian literature of emigration¹ related to the mass movement of Italians to North and South America in the aforementioned period of the so-called “great emigration”. The works accounted for in this article were published between 1870 and 1914. Their reception among readers was generally positive, but apart from a very few cases, critics today tend to consider these works as minor literary productions. Nevertheless, the authors of this kind of fiction remain the most representative Italian writers on emigration. The aim is to show that, by corrobora-

1 In this paper I adhere to the distinction made by Emilio Franzina, who differentiates between Italian emigrant literature (*It. letteratura italiana dell'emigrazione*) and Italian literature of emigration (*It. letteratura italiana di emigrazione*). The former is the product of the literary activity of emigrants and their descendants, while the latter is the corpus of literary works written in Italy or abroad whose topic is emigration (Franzina 1996: 2).

rating – even unintentionally – the policies and propaganda of the state and governments, these authors displayed a unilateral image of the phenomenon. This image was fundamentally negative, since it represented and described emigration as an act which would lead to pain and affliction both for the migrant himself, and those who, for various reasons, decided to stay behind and not to follow the migratory stream.

During the second half of the twentieth century, a number of Italian works were published in which emigration was considered and represented as a complex question.² Nevertheless, even in recent years, emigration is very often portrayed as if only belonging to the post-unification period (Franzina 1996: 29–30). The dominant image of Italian emigration is still partly connected to this first period, although in later times Italian emigration took on a different character and moved in different directions.

2. Italian Emigration: the Origin of Prejudice

Any historical analysis of Italian emigration must begin with the impressive raw statistics from the post-unification years, 1876–1915. In a time span of forty-five years, the number of Italian emigrants surpassed 14 million (Favero and Tassello 1978: 19).³ Studies of Italian emigration have generally focused on this period (at least until the 1990s) because of the pure weight of numbers. During the nineteenth and twentieth centuries a wide range of political tracts, mainly of Catholic and liberal tendency, focused on the issue. These portrayed emigration as negative and discreditable, bringing disgrace and ruin to those who left and to those who stayed behind. But dominant anti-emigration propaganda and stereotypes originated in the constant but temporary migration of people within the Italian peninsula, which dated back centuries before the unification

2 See, for instance, Cesare Pavese, 1950, *La luna e i falò* (The Moon and the Bonfires), Torino: Einaudi; Giosè Rimanelli, 1958, *Peccato originale* (Original Sin), Milano: Mondadori; Mario Rigoni Stern, 1962, *Il bosco degli Urogalli* (The Forrest of the Grouses), Torino: Einaudi, and others.

3 For comprehensive data on Italian emigration between 1876 and 1976, see Favero and Tassello (1976: 9–64).

of Italy. Migratory currents followed traditional itineraries and were well-known in every part of Italy. Internal migration (as well as later emigration to the Americas) was mainly due to conditions of overpopulation and rural poverty⁴, and meant that rural workers frequently had to acquire new skills and adapt to new work situations and places. For instance, people from the Tuscan Apennines did not only go to the Maremma for land reclamation, or to Corsica to work in the charcoal mines; they even went to southern France. Along the migratory line from Lunigiana (situated between Tuscany and Liguria) to the area around Brescia, seasonal agricultural labourers converted themselves from specialised workers in floriculture into small merchants, mostly trading in books (Pizzorusso 2001: 14–15). Certainly, most of the people who periodically moved from place to place belonged to mountain communities (shepherds or fruit-pickers/harvesters) or rural communities (peasants). In order to look at the probable origins of certain post-unification prejudices concerning emigrants, it is worth noting that in a strictly-graduated hierarchy of scorn, Italian society considered these two very categories of citizens as being at the bottom of the scale. In Italian, the offence implicit in the epithet “peasant” (It. *contadino*) was slightly less derogatory than that implied in “mountain man” (It. *montanaro*) – corresponding to “villain”, “pagan”, “unsociable”, “rough”, in contrast with “civilised”, “courteous”, “urban”.⁵ Before the great migration of the last two decades of the nineteenth century, the increasing pressure on the rural classes forced Italian peasants and mountain men to abandon the country and to move abroad (mainly to other European countries, but also to the United States), where some of them engaged in so-called nomadic work in the grey area between vagrancy and mendicancy. Organ grinders, figurine makers and beggars, as well as homeless children were undoubtedly the advance guard of the great rural Italian migration to Europe and to North America (Porcella 2001:

4 As late as the late nineteenth century, according to a mercantilist point of view, population growth and well-being were coincident factors. In peace, under a good government, the population would increase indefinitely. There were no reasons for emigration. The Malthusian model (war-famine-plague) was interpreted by statisticians as a divine punishment brought on by human mistakes, not as an inescapable consequence of demographic growth (Porcella 2001: 19).

5 Barberis 1997, quoted in Porcella (2001: 38, footnote 38).

36). They were relatively few, but they settled in all the major urban centres of Europe (Paris, London and, generally speaking, most of the capital cities of the Old Continent) and in the United States. Those were places where influential newspapers were published, where heads of state met, and therefore the presence of these people, the poorest representatives of the Italian emigrants, did not pass unnoticed but produced a deep impression on the public and the media during that period.⁶ In the early 1880s, the Italian Ambassador in London, Emanuele D'Azeglio, was informed by the Italian Charity Society (It. *Società Italiana di Beneficenza*) that Italy was the only country to have “an organized unit of beggars, like those little children who bring monkeys around, or those street organ grinders who annoy everybody in the streets.”⁷ Other Italian migrant workers, ordinary, hard-working framers, glaziers, carpenters, even confectioners and ice-cream makers did not tarnish the national image; but the others were much more visible and became the dominant image of the Italian emigrant abroad.

That image contributed to the widespread scorn that the Italian ruling classes felt towards emigrants and emigration. During the first decades after unification, when the Italian ruling class was constructing its own political image, the question of the external image became linked to historical memory. Emigration became a clear index of the failure of the development policies of the new

6 An element which contributed to the creation of the stereotype of the Italian emigrant as illiterate was the gap between “expected image and effective reality” (Vedovelli 2011: 57), that is the gap between the ideal image which the ruling classes in countries like the United States had of “Italianness”, an image strongly connected with the noble and ancient intellectual culture of Italy, and the reality of the Italian migrants arriving in huge masses who were ignorant of the existence of that noble and ancient culture.

Nevertheless, the analysis of data indicates that from the 1920s the situation had changed radically. According to the U.S. population census of 1920, among the 16.5 millions of Italians born in the US, just 8 per cent were illiterate; between 1921–1922, on the basis of the evaluation of the Bureau of Immigration, illiteracy rates among Italians decreased even further, or down to 6 per cent. In the course of less than three generations the standards of education among Italian-American became similar to those of other Americans (Rosoli 1999: 130). Still, stereotypes of the illiteracy and ignorance of Italian immigrants in America persist today, particularly in literature and films.

7 Porcella 2001: 39. “Un corpo organizzato di accattoni, come sono quei piccoli ragazzi che portano scimmie e quegli organari che annoiano il pubblico sulle strade”. These young boys and girls were bought or taken from their families and put on the streets of the main European cities as beggars. One of the aims of the Lanza law of 1873 (see footnote 17) was to try to stop this shameful trade. All translations from Italian, both literary and scholarly excerpts, are my own.

state and its governments.⁸ In addition, emigration, which involved the rural classes in particular, caused progressive depopulation of farmlands both in northern and southern Italy. Therefore, landholders faced a shortage of the very labour force they had been exploiting for centuries. Because so many had left, those who stayed behind had greater bargaining power and could demand better pay and better working conditions. Since property owners had significant influence within the political and administrative class in Italy, one can assume that they added considerably to the level of hostility against emigrants and emigration.

3. Emigration Policy

One of the consequences of the prejudice of the ruling class against emigration was the development of what might be called informal state censorship with regards to the issue. In fact, this censorship had as much to do with scant and unreliable information as it did with the elite's intention to change statistics. An extremely inefficient and widespread bureaucratic system was responsible for collecting data. The central offices in charge of the processing of statistical data did not have adequate or reliable links to the regional offices for several reasons, one being the fact that the reassignment of state employees and officers occurred on a regular basis. The national statistics system for emigration, created in 1876, was assigned to an institute, the Directorate of Statistics (It. *Direzione di statistica*), which was neither subordinated to the Ministry of Foreign Affairs nor to the Ministry of the Interior, but was a subsidiary of the Ministry of Agriculture, Industry and Commerce (It. *Ministero dell'Agricoltura, Industria e Commercio*). This was significant, demonstrating how the emigration issue was regarded as an economic-labour problem rather than a social one. In 1882, the

8 Among the most unpopular and incompetent governmental actions of the post-unification period can be mentioned the so-called tax on bread (It. *tassa sul macinato*). Enacted in 1868, it had devastating consequences on the already disastrous conditions of the Italian peasants especially in the South. The tax was abolished only in 1884. But what testified to both the corruption and the financial ineptitude of the political authorities on a large scale was the bankruptcy of the Banca Romana, a scandal which came to light in January 1893 and caused the collapse of Giolitti's government in November of the same year.

Directorate of Statistics was renamed the General Directorate on Statistics (It. *Direzione generale sulla statistica*), but the methods of collecting data remained vague. In addition, its structure meant that the system was not able to detect the so called “improper emigration”. Grandi claims that improper emigration has too often been overlooked (even by recent studies), while a better knowledge of it is crucial to a social understanding of the phenomenon (Grandi 2007: 34–35). But it is precisely the essential lack of documentation that makes research into this particular aspect of the emigration phenomenon fraught with practical difficulties.⁹ Nonetheless, it is worth noting that in bureaucratic parlance, “improper emigration” really meant “illegal emigration”. The presence of that particular kind of crime in the Italian penal code is emblematic of the general policy regarding emigration at that time.

Since the statistics were unable to state which individuals and even how many Italians emigrated, or where they emigrated to, the entire statistical process amounted to little more than guesswork at least until the first years of the twentieth century and despite an increasingly substantial mass of emigrants (Grandi 2007: 35).

The suppression of any discussion on migration, as well as the inefficiency of the system, coincided with marked indifference to the condition of the emigrants and moreover with the absence of competent authority. Between 1876 and 1900, total expatriations from Italy already amounted to more than five million (Favero and Tassello 1976: 21), but the first framework legislation on emigration, the Pantano, Luzzatti and Lampertico law, was promulgated and thus came into force only in 1901, while the so-called Commissariat of Emigration (It. *Commissariato dell'Emigrazione*) and the Council for Emigration (It. *Consiglio dell'Emigrazione*) were established as late as 1902. In the preceding years the Italian state had relied on prohibitive laws (i.e. the Lanza law¹⁰ against free emigra-

9 In order to grasp a social understanding of the phenomenon, scholars tend rather to focus on sources like letters and other handwritten material that emigrants exchanged with their families or friends in Italy. In particular, see Franzina 2000.

10 The Lanza law was intended to stop the shameful employment of young Italian boys and girls in migratory labour (see above), the so-called child trade, which dated back to the early eighteenth century. Nevertheless, the law was applied to emigration in general (Porcella 2001: 36–37). Prefects were instructed to dissuade citizens from emigrating by informing them of the risk of being caught in a trap set by sly opportunists (Sacchetti 1978: 254).

tion, 1873) (Grandi 2007: 27) and what were essentially police laws.¹¹ These included a law that came into force in 1878, when the government was headed by the left-wing Prime Minister Agostino Depretis, and the Crispi law of 1888, which was designed to regulate the relationship between emigrants and emigration agents but which ignored, for instance, assistance to emigrants in their place of destination (Grandi 2007: 29). At least until the first decade of the twentieth century, Italian governments carried out a general policy of persecution of emigrants rather than protection, even where the infrastructures related to migration were concerned. While other major European ports of emigration adjusted to the latest requirements of emigration and emigrants,¹² in 1890, the port of Genoa, the largest Italian emigration port, still offered just one embarkation place for passengers. In Genoa, Naples and Palermo, once the health treatments were completed, the prospective emigrants could linger on the docks for days waiting for embarkation. In 1916, fifteen years after the first framework legislation on emigration, an article published in “*Illustrazione italiana*” (Italy Illustrated) described the situation in the Port of Genoa as follows: “The emigrants come to town by trains or by ferries and they camp out along the docks, or along the streets which surround the port. They stay put, rain or shine, waiting their turn. The picture is always the same.”¹³ In addition, in spite of state aid which benefitted them, the ship owners, relying on government indifference, generally employed rusty and obsolete vessels for emigration

- 11 In 1805, during the French occupation of Italy, population censuses – ordered by the imperial government – identified incongruities in the section regarding required compulsory military service within the Italian municipalities. It was discovered that those incongruities were due to the fact that part of the male population (4000–5000 people) had deserted from military service. The Italian prefects were entrusted with the identification of this mass of runaway men. The results which the Italian prefectures sent to Paris between 1810 and 1813 can be considered the first extended recognition of Italian seasonal and internal migration. Since then, modern passports, which came into force in the same period, represented the main, if not the only, means to control emigration. Since the issuing of passports was delegated to police authorities, emigration itself became (and remained for a long time) a police matter. Theoretically, it could be regulated, directed and, if necessary, even prohibited (Porcella 2001: 18–19).
- 12 In Marseille, a new quay had been built in 1844; since 1875, seven new quays had been connected to the railway in Rotterdam; while in 1866, Bremen had been provided with one of the most up-to-date quays in Europe (Molinari 2001: 248).
- 13 Molinari 2001: 249. “Gli emigranti giungono in città in treni speciali o in piroscafi costieri e si accampano lungo la calata, lungo le vie che circondano il porto. Stanno immobili sotto il sole e la pioggia ad attendere il proprio turno. Il quadro è sempre lo stesso”.

routes. In 1895, Giovanni Cantù, responsible for health services in the Port of Genoa, reported to his superiors: "The Italian [merchant] navy is not lacking in good ships. The thing is that a despicable monopoly is created out of our emigration, and in order to profit as much as possible from that business, lousy means of transport are provided, as though the emigrants were commodities of the lowest value."¹⁴ Still in 1907, a lieutenant colonel navy doctor reported how "the distribution and the modality of consuming meals is particularly humiliating and unhygienic; the meals were consumed in the cabins or on the deck, since the procedures did not make provisions for refectories or any other place equipped for food service."¹⁵

Politicians erected legislative barriers against emigration, to the point of creating serious problems for jurists in the field of individual rights. Moreover, the aforementioned statements reveal not only a deep-rooted disregard for the emigrants on the part of government authorities, but also their collusion with the powerful lobby of ship owners. Although legislative decrees were in fact promulgated in order to confront the problem of emigration (i.e. the 1901 framework legislation), the success of those decrees often foundered on the unwillingness of the ruling class to put them into effect.

4. Literature of emigration

The repressive stance of the Italian institutions strengthened the perception of emigration as a tragic event, linked to disgrace, sickness, insanity and death. A large part of the anti-migratory scientific publications described emigration as a particularly traumatic and detrimental issue. Cesare Lombroso (1835–1909), a leading representative of positivist anthropology and sociology at that time,

14 Molinari 2001: 240. "La Marina italiana non è priva di buoni piroscafi. Il guaio è che della nostra emigrazione si fa un ignobile monopolio, per trarre dal quale il maggior profitto possibile si adibisce pel trasporto materiale scadente, quasicché gli emigranti fossero merce infima".

15 Surdich 2006: 329. "Particolarmente umilianti ed antigieniche la distribuzione e le modalità della consumazione del cibo perché i pasti venivano consumati nelle cuccette o sul ponte, dal momento che i regolamenti non prevedevano l'allestimento di refettori o di locali attrezzati per la ristorazione".

declared that “emigrants produce crimes in a maximum proportion”¹⁶ and, with respect to the United States in particular, “countries that produce a great quantity of immigrants, especially Ireland and Italy, produce great proportions of criminals at the same time”¹⁷. Moreover, “the number of criminal offences due to emigration, is enormous”¹⁸. Probably inspired by Lombroso, Nicolò Riccardo Bonfanti, manager of the department for labour mediation in Trento (It. *Ufficio per la Mediazione del Lavoro di Trento*) and a great expert of mountain migration, reported that “emigrants generally assimilate the bad habits of the foreign populations, not their virtue”¹⁹.

The Italian writers that, in the same period, began to make emigration the central subject of their work used common sources and references, which inevitably influenced their view of the phenomenon. In other words, theories like those of Lombroso had an effect on institutions and academia as well as on the literary environment. The works of fiction were obviously different in terms of style and structure, but what unified the Italian literature of emigration was the fact that the authors considered emigration as a fundamentally negative issue, an act against the natural laws of the community of origin. For this reason emigration could only bring grief and sorrow and was doomed to fail.

4.1 The Italian Novel and Emigration

The Italian bourgeois novel had its inception during the 1870s. It was a literary genre characterised by a combination of post-Risorgimento political ideals and pure adventure. An example of this genre is *Il secolo che muore* (The Dying Century, 1872), a novel by Francesco Domenico Guerrazzi (1804–1873), which only partly deals with emigration. Two young middle class Italians, Curio and Filippo, decide to leave the squalid atmosphere of recently unified Italy and go to America. The representation of the American wil-

16 Lombroso 1897: 45. “Gli emigranti davano una proporzione massima di delitti”.

17 Ibid, p. 45. “Gli Stati che hanno il massimo dell’immigrazione, sopra tutto Irlandese e Italiana, danno il massimo della criminalità”.

18 Ibid, p. 45. “Si hanno grazie all’emigrazione enormi cifre di reati”.

19 Bonfanti 1914: 24. “L’emigrante si appropria in generale di vizi dei popoli fra i quali va a lavorare senza assimilarne le virtù”.

derness of the mid-nineteenth century – with Indians, immense forests and slaves in chains – is central to the novel and similarly to foreign escapist travel literature translated and imported to Italy in this period²⁰. Having experienced all manner of adventures, Curio and Filippo decide to go back to Italy, but when at home, they realize that the Italian political and parliamentary “wilderness” is far worse than the American one. In the end, they leave Italy for good with a group of other young Italians who are ready to risk their lives to make their fortune in Texas. The novel’s innovation consists in the fact that the imported and traditional themes of the wilderness start to mix with the emigration theme – although the latter was treated in a rather marginal way. The protagonists themselves were emigrants, even if they did not belong to the rural class. But the crucial point is that the novel does not display those gloomy and mournful elements which would characterize the majority of later descriptions of emigrants and emigrations in Italian literature. On the contrary, novels like Guerrazzi’s or like *Il Dio ignoto*, (The Unknown God, 1876), by Paolo Mantegazza (1831–1910), underlined the positive aspects of the migratory choice and the benefits that the countries of destination could offer to immigrants. This literary current went hand in hand with several Garibaldian-oriented political writings of the period, which theorised and hoped for the emergence of a sort of rural-colonialist emigration to the Americas and to Oceania and whose aim was to protest against the apathetic and weak rural policy of the Italian ruling class.²¹ However, in Guerrazzi’s and Mantegazza’s works the migratory theme has to be seen as the setting for the plot, rather than its core. That is why neither of the two authors could be considered part of a counter-current as opposed to a general corpus of anti-emigration literature. Moreover, it was slightly too early. Italian writers, as well as Italian politicians, did not have a position on emigration yet,

20 For a comprehensive list of titles on escapist travel literature published in Italy between 1870 and 1880, see Emilio Franzina (1996: 74–75, footnotes 22, 23, 24). According to Franzina, the wide dissemination of this literary genre represented a development of the model launched by Defoe’s *Robinson Crusoe* (1719). Among the numerous translations of foreign authors, Italy also had its own great Italian author of the genre, Emilio Salgari (1862–1911).

21 For a comprehensive list of these political publications, see Emilio Franzina (1996: 76, footnotes 25, 26, 27).

since the emigration phenomenon was still limited and its vastness still unfathomed. When, shortly afterwards, it became clear that the actual expatriation and depopulation of rural areas were issues of national proportions, works like Guerrazzi's or Mantegazza's were quickly forgotten, as Franzina claims (1996: 76), and it was the anti-migratory literature that prevailed.

It was by the beginning of the 1880s that emigrants and emigration became key subjects in Italian literary works. Nonetheless, any discussion of the Italian literature of emigration must begin by considering *Sull'Oceano* (On the Ocean, 1889), by Edmondo De Amicis (1846–1908), not because this is the only Italian novel that deals with emigration, as Folco Portinari rather arbitrarily claims (2009: xv), but because *Sull'Oceano* can be considered a paradigmatic book. The novel deals effectively with most of the arguments which would thereafter characterise the literature of emigration. The writer is also the narrator, a wealthy and educated bourgeois, who takes part in a transatlantic voyage. By adopting an attractively ironic and acute first-person narrator's voice, De Amicis explores the question of emigration from different perspectives, including those of the emigrants themselves. Critics have had difficulty categorizing the book, which could be defined as a (partially) fictional report of an actual journey.²² Life on board becomes a metaphor for a nation:

in the third class there were common people, in the second the bourgeoisie, in the first the aristocracy: captain and officials represented the government, the commissioner was the judiciary and the register for complaints or praises which one could find in the dining hall functioned as the press.²³

At times De Amicis associates emigration with fatalism, silence, pain and suffering, elements which in later fiction became common

22 De Amicis sailed to Buenos Aires in 1884 on the ship "North America", which became "Galileo" in the book.

23 De Amicis 2009: 22. "Nella terza classe c'era il popolo, la borghesia nella seconda, nella prima l'aristocrazia; il comandante e gli ufficiali superiori rappresentavano il Governo; il Commissario, la magistratura; e della stampa poteva fare ufficio il registro dei reclami e dei complimenti aperto nella sala da pranzo."

place in Italian literature of emigration, as did his description of emigrants on the third class deck or in the sleeping quarters, which would become an archetypical, hackneyed depiction:²⁴

Most of the emigrants, seasick, lay in a jumbled mess, sprawling all over the benches, as if infirm or dead, with dirty faces and shaggy hair, in the middle of a turmoil of blankets and rags. One could see entire families with the appearance of abandon and dismay, typical of homeless families: a seated man sleeping, his wife with her head against his shoulders and the children on the deck, sleeping with their heads against parents' knees; no faces appeared from other piles of rags, just a child's arm or a woman's braid here and there.²⁵

Nevertheless, the difference between De Amicis and his followers is that in *Sull'Oceano*, the author's point of view is deliberately problematic, and the approach to the question of emigration is generally dialectical. Therefore, even scornful descriptions like the one above call for an investigation of the possible causes of such miserable conditions. The following excerpt demonstrates a severe condemnation of the Italian state and its indifference to the problem of emigration:

I observed them [the Italian emigrants on board] but I refrained from any word of reproach, since I thought about German emigrants. Before board-

24 Even in the last chapter of *Vita* (*Life*, 2003), one of the most recent popular Italian novels on emigration, the description of the pitiful conditions of the Italian emigrants aboard of the English ship named Republic, seems to owe something to De Amicis: "She happened to be assigned to the worst bunk of the sleeping quarters [...] pressed against the ceiling, no more than eighty centimetres between her nose and the stink of the new wood. For ten hours she was cramped for room, with no air, no light, while her stomach was revolted by the stench of urine vomit sweat acid milk and vaginal discharge that poisoned the dormitory." (Mazzucco 2003: 392). "Le tocca la cuccetta peggiore del dormitorio [...] schiacciata contro il soffitto, con neanche ottanta centimetri fra il suo naso e il puzzo del legno nuovo. Dieci ore prive di spazio, di aria, di luce, mentre nel tanfo di piscio vomito sudore latte acido e succo di donna che appesta il dormitorio lo stomaco si rivolta."

25 Ibid.: 11. "La maggior parte degli emigranti, presi dal mal di mare, giacevano alla rinfusa, buttati a traverso le panche, in atteggiamenti di malati o di morti, coi visi sudici e i capelli rabuffati, in mezzo a un grande arruffio di coperte e di stracci. Si vedevano delle famiglie strette in gruppi compassionevoli, con quell'aria d'abbandono e di smarrimento, che è propria della famiglia senza tetto: il marito seduto e addormentato, la moglie col capo appoggiato sulle spalle di lui, e i bimbi sul tavolato, che dormivano col capo sulle ginocchia di tutti e due: dei mucchi di cenci, dove non si vedeva nessun viso, e non n'usciva che un braccio di bimbo o una treccia di donna."

ing in Bremen, they find board and lodging and a bath to recover from their long journeys to reach the city, while our emigrants sleep on the pavements.²⁶

On the one hand, the novel often indulges in racist representations of emigrants as oafish and illiterate (another frequent stereotype which characterises the emigrant genre). For the third class passengers standing before the magnificence of the ocean, even the perception of beauty is denied: "Ignorance does not admire the sea"²⁷; "I remember I never heard an exclamation of admiration for the ocean coming from those emigrants [...] They are not able to feel curiosity or pleasure for any event, either because they do not believe it or because they misunderstand it."²⁸ On the other hand, the mass never ceases to awaken the sentimental paternalism of the author, for example when the protagonist and narrator appeals to a group of wealthy Argentines, whose country is going to receive all those Italian emigrants:

Protect them from dodgy traffickers, do justice to them when they ask for it and do not let these poor people feel like intruders barely tolerated among you. Treat them kindly and lovingly. We will be so grateful to you for this! We love them, we are of the same blood. You are a generous people, we entrust them to you with all our soul!²⁹

The supposed wildness of the motley crew of emigrants alternates with a quite rational and logical characterisation of individual members. In his controversial but complex portrait of the phenomenon, De Amicis is in fact one of the very few Italian authors who expresses what Italian literature of emigration in general funda-

26 Ibid.: 55. "Mi trattenni dentro, osservandoli, ogni parola di rimprovero, poiché pensai agli emigranti tedeschi che trovano a Brema, prima d'imbarcarsi, vitto, ricovero e bagni, per rimettersi dal viaggio di terra; mentre i nostri dormono sui marciapiedi."

27 Ibid.: 126. "L'ignoranza non ammira il mare."

28 Ibid.: 127. "Non ricordo d'aver mai inteso fra quegli emigranti un'esclamazione ammirativa per l'oceano [...] Quanto a provar curiosità e a pigliar piacere d'altre cose, non possono, o perché le ignorano, o perché non ci credono o le fraintendono."

29 Ibid.: 229. "Protegeteli dai trafficanti disonesti, rendete loro giustizia quando la chiedono, e non fate sentir loro, povera gente, che sono intrusi e tollerati in mezzo a voi. Trattateli con bontà e con amorevolezza. Ve ne saremo tanto grati! Sono nostro sangue, li amiamo, siete una razza generosa, ve li raccomandiamo con tutta l'anima nostra!"

mentally lacks: that is, emigration as an act of will and rebellion rather than of mere fatalism. A Venetian peasant says to the narrator – partially in dialect – at a certain point in the crossing:

In my opinion, if I may, landowners make a mistake. They spread a lot of lies about America, they say everybody is starving there, everybody comes back home more desperate than before, they say plague is everywhere there, governments are all tyrannical and disloyal, and so on. What happens then? What happens is that when a letter comes from there and the writer says he's doing well and making money then people don't believe a word of what the landowners say, although what they say could be true. People don't believe them at all, people think the landowners are trying to bend the truth. So thousands of people leave their homes and go to America, for the truth is completely the opposite.³⁰

Again, the author does not hesitate to denounce the deceit behind the dominant discourse on emigration, in this case that of the landowners trying to discourage peasants from abandoning their lands.

4.2 Anti-emigrant literature and the silence of other literary movements

In 1880, Antonio Marazzi (1845–1931), who in previous years had been consul in Buenos Aires, published his most relevant work, *Emigrati* (Emigrants)³¹. It is a long novel in three volumes recounting the adventures and misadventures of Silvestro Piantelli and Agostino Codazzi, two northern Italian farmers who emigrate to South America. Argentina, Brazil and Uruguay provide the setting in which the two young men move deftly among military chiefs, ranchers, cowboys, Indians and settlers in the Pampas. After separations and reunions, fights, struggles, weddings, economic achieve-

30 Ibid.: 177–178. “Per conto mio de mi, mi scusi, un torto che hanno i signori è di sparpagnar tante fandonie sull’America, e che muovo tutti di fame, e che tornan più disparai di prima, e che c’è la peste, e che i governi di là son tutti spotici traditori, e cussì via. Cosa succede allora? Succede che quando poi arriva una lettera d’uno di laggiù che fa saper che sta bene e che el fa bessì allora non si crede più niente di quello che i siori dicono, neanche quello che è vero, e sospettano che sia tutto un inganno, e che anzi sia vero tutto il contrario, e i parte a mile a la volta.”

31 This is the first Italian novel whose title explicitly refers to the question of emigration.

ments and failures, the two men meet in the port of Buenos Aires when both are about to return to Italy, one with a mutilated leg, the other a blind eye. The voyage home provides the author with the opportunity for a moralizing and anti-emigration reflection on the destiny of the losers who return from the New World, defeated and discouraged. Exaltation of the simple rural life in the home country goes hand in hand with a mournful invective against people who unreasonably decide to emigrate to the other side of the world, where nothing but trouble awaits them. Another anti-emigration novel from this period – though not as popular as Marazzi's – is *Quaranta mesi nel grande Oceano Australe* (Forty Months on the Great Southern Ocean, 1880), by Alberto Anselmi (1848–1917). Here, a particularly heterogeneous group of Italian emigrants embarks on a journey to Australia. As a consequence of a mutiny, the group is abandoned on a remote island in the South Pacific. With the help of the discipline and of the practical instruction of Professor Pippo Barosio, who is the actual *deus ex machina* in the story, like so many new Robinson Crusoes, the migrants succeed in taming nature and in transforming a wild environment into a habitable place. The story ends with the group's rescue and its "canonical" return to the country of origin. "When they left Italy to seek their fortune they were strangers to each other, while now, on their way back home, poor but happy, they are like brothers".³² Conveniently revised, escapist travel literature, modelled on, but never emulating, Defoe's masterful satire, *Robinson Crusoe*, thus supported anti-emigration trends in Italian literature for years to come.

As regards Marazzi and Anselmi, their novels were published in the same year and dealt with a very similar subject. The success of Marazzi's *Emigranti* was probably due to the popularity of the author. In 1866, Marazzi took part in the battle of Bezzecca as a Garibaldian soldier and subsequently undertook a diplomatic career and was nominated as Consul in Buenos Aires precisely during the years of the great Italian emigration (in *Emigranti* he often quotes diplomatic documents without revealing his sources). Anselmi was one of the authors published by the prestigious Agnelli publishing

32 Anselmi 1880: 90. "Estranei gli uni agli altri per andare in cerca di splendida fortuna, vi tornano poveri, ma felici e a guisa di fratelli".

house. *Quaranta mesi nel grande Oceano Australe* was initially conceived as a novel for teenagers, but later on the explicit intention of the writer was to provide a lighter and more fluent work, compared to the monumental novel by Marazzi. Although Anselmi's book achieved considerable success, the three volumes of *Emigranti* did not seem to discourage the readers of the time, who preferred Marazzi.

Politicians such as Giustino Fortunato (1848–1932) and Francesco Saverio Nitti (1868–1953) took pro-emigration positions in the Italian parliament. Both were socio-political thinkers and “meridionalists” (It. *meridionalisti*), specialists who worked to solve the economic problems of Southern Italy after unification.³³ In the literary field, the authors who belonged to the *Verismo* movement were considered meridionalists. This literary movement originated around 1880 in Milan, which at that time was already a major cultural point of convergence and attracted writers of different backgrounds. The most representative writers of the movement were the Sicilians Giovanni Verga (1840–1922) and Luigi Capuana (1839–1915) and the Neapolitan Federico de Roberto (1861–1927). The “veristi” writers are important in both a literary technical sense (i.e. they introduced innovations in narrative style) and as social critics (i.e. the denunciation of the exploitation of the lower classes in Southern Italy was at the core of their works). Nonetheless, when it comes to the matter of Italian emigration, *Verismo* is largely silent. Apart from Luigi Capuana's novel *Gli americani di Ràbbato* (The Americans from Ràbbato, 1909), the movement did not offer any substantial comment on emigration. On the contrary, its most representative author, Giovanni Verga, distinguished himself in avoiding the question.³⁴ In Capuana's novel the usual equation of emigration with disgrace or death is partly subverted. In America, two

33 In 1888 Francesco Saverio Nitti wrote *L'emigrazione italiana e i suoi avversari* (Italian emigration and its enemies), a work he dedicated to Giustino Fortunato. According to Nitti, all the harmful effects attributed to emigration were false, due to wrong analysis of the phenomenon, but also to deliberately altered analytical results, carried out in the interests of property owners. The essay was written in opposition to Prime Minister Crispi's law of 1887 and against the opinion of several anti-migratory members of the parliament.

34 Pasquino Crupi underlined Verga's silence on emigration (Crupi 1979: 51–71), while Mario B. Mignone showed his innate conservatism (Mignone 1993: 13–14). Both scholars are quoted by Franzina (Franzina 1996: 30, footnote 47).

young Sicilian immigrants, Santi and Menu, find emancipation: “during his year and a half, spent in the busy life of New York, that boy [Menu] seemed to have become a mature man”.³⁵ However, they both come back to stay, since “the fatherland is always the better place”³⁶; “I want to be Sicilian, Italian, not a bastard American!”³⁷ is the emphatic cry that crowns Menu’s, ultimately “conservative”, decision never to leave Ràbbato again.

Among the different and predominantly negative political-ideological views of emigration within Italian society in the late nineteenth century, the Catholic establishment occupied a singular position. Since the occupation and annexation of Rome by the kingdom of Italy in 1870, the Popes considered themselves prisoners within the Vatican. The Church therefore opposed any policy of the Italian state, but it also maintained an anti-emigration stance in conjunction with the landholding class, traditionally close to the Church. On the one hand, parish priests and nuns were proactive in anti-emigration propaganda all over rural Italy. On the other, as the flow of emigration became more and more uncontrollable, the Church began to organise its activity in the countries of destination. That said, for much of the great emigration period, Catholic organisations were the only institutions that dedicated themselves to effective and practical assistance to emigrants. Catholic congregations were particularly active in providing information about and advice on schools and in educational planning in the Americas. In 1875, ten years before Argentina introduced public education, the Salesians of Don Bosco (1815–1888) were already engaged in assisting Italian emigrants in that country, while, in 1889, Sister Francesca Saverio Cabrini (1850–1917) started her teaching activity in New York City, where she subsequently organised an efficient school system for Italian immigrants. In 1909 the Catholic confederation *Italica Gens* was established in Turin, with the aim of coordinating all the Catholic missions, orders and congregations operating on the American continent. According to the Official Catholic Directory,

35 Capuana 2007: 72. “In un anno e mezzo di vita nel fervido affaccendamento di New York quel ragazzo sembrava diventato uomo maturo”.

36 Ibid.: 72. “La patria è sempre la patria”.

37 Ibid.: 72. “Voglio essere siciliano, italiano, non americano bastardo!”

Catholic parish schools in the U.S.A. numbered 4845 in 1910 and in 1919 they increased to 5788 (Rosoli 1999: 119–144). Echoes of this practical assistance to emigrants are found in literature, particularly in the work of one of the prominent Catholic authors of the period, the Jesuit Francesco Saverio Rondina (1827–1897), whose novel *L'emigrante italiano* (the Italian Emigrant, 1891–1892) was published in instalments in the *Civiltà cattolica*, the most influential Catholic review at the time³⁸.

4.3 The nationalist break with tradition: Enrico Corradini (1865–1931)

The break with the traditional literature of emigration is marked by Enrico Corradini's novel *La patria lontana* (The Faraway Fatherland, 1910). Migrants who sail in third class are still depicted as wretched semi-human creatures: "men and women with their sacks full of rags, with their children, with their hearts burdened with thousand-year old superstitions"³⁹; uneducated and miserable "with all their barbarous brutality, all their humiliated humanity"⁴⁰, when "at night they went down to the holds, where they formed a purulent, fermenting horde."⁴¹ These descriptions are no different from those in De Amicis' *Sull'Oceano* or in several other Italian novels of emigration. But Corradini's position on emigration develops in a different direction and his conclusion is totally distinct. The wealthy and educated protagonist of the novel, the fervent nationalist Piero Buondelmonti travels on an emigrant ship where, by regularly mixing with the crowds and paternalistically talking to them, he starts his campaign of imperialist persuasion that he will continue in the new country. Buondelmonti's voyage to South America is due to a woman, but once he gets in contact with the Italians who

38 After a long and complicated sequence of journeys (from the United States to Brazil and to the United States again), romance, revenge, suicides, the novel ends with the usual homecoming. The explicit moral of the story is that emigration to a strange and hostile country always implies uncertain outcomes, against the certainty of solace that the homeland always offers.

39 Corradini 2010: 16. "Uomini e donne col sacco de' loro cenci, con i loro figliuoli, con i loro cuori carichi di superstizioni millenarie".

40 Ibid.: 16. "Con tutta la loro ferocissima bestialità e tutta la loro umiliata umanità."

41 Ibid.: 16. "La notte scendevano giù nelle stive e facevano tutt'un carnaio fermentante e suppurante."

live there, his political conscience prevails over his purpose of seeking a romantic relationship. Buondelmonti meets old entrepreneurs like Lorenzo Berènga, leader of the Italian community in Rio de Janeiro and a model of the successful Italian self-made man:

I am not unhappy, believe me – Berènga confesses to Buondelmonti – but, as an Italian, with all my strength, even after fifty years of work in this country, what will I add to that great thing Italy should be? Italy is not here at all! This is another noble country, which probably will become one of the leading nations of the world, but it is not Italy. I would even live among the Eskimos, if I could say: Here my homeland rules! Oh, how completely different it would be!⁴²

The protagonist of the novel also meets other symbolic characters, who are gradually losing their sense of being Italian:

[the teacher] was a handsome and strong twenty-year old man of Italian origin but he was born in Brazil. When Buondelmonti observed him, it was like he was observing a metamorphosis. The young man's features, his build and nice complexion were still Italian, but a slowness, a sort of indolence already had taken him [...] Buondelmonti seemed to be watching the transformation of the Italian into a man of different latitudes, just like a colour which turns into another. The Italianness was still there but, at the same time, it already was fading away.⁴³

On the one hand, Lorenzo Berènga testifies to the total neglect of the Italian state ("Italy is not here at all!"), which forces its sons and daughters to leave against their will and then, just like a bad parent, abandons them to their own destiny, as strangers in the

42 Ibid.: 55–56. "Io come io, Lei può crederlo, non sono scontento di me stesso. Ma come italiano, che avrò aggiunto con la mia forza, col mio mezzo secolo di lavoro, a quella grande cosa che dovrebbe essere l'Italia? Qui l'Italia non c'è in nessuna maniera! Qui c'è un altro paese, nobilissimo anche questo, che prenderà uno de' primi posti nel mondo, ma non è l'Italia. Io vorrei stare fra gli eschimesi, ma poter dire: - Qui la mia patria domina! – Oh, sarebbe altra cosa!"

43 Ibid.: 43. "Era un giovanotto sui vent'anni, bello e forte, oriundo d'Italia e nato nel Brasile. Il Buondelmonti rimase con gli occhi stupefatti a guardarlo, perché gli parve d'assistere ad una metamorfosi. Il giovanotto aveva tutte le fattezze e la struttura e i bei colori ancora dell'italiano, ma già una lentezza simile a quando prende il sonno, l'aveva occupato [...] Al Buondelmonti parve di assistere al trasformarsi dell'italiano in uomo d'altro clima. Proprio come quando un colore si muta in un altro, l'italianità era ancora e già mancava."

country of destination but also strangers to their indifferent and beloved fatherland. On the other hand, the teacher (in Corradini's racist tone) represents the consequence of a progressive loss of Italian identity – including certain presumed Italian behavioural and physical characteristics – which occurs among the younger generation.

As a solution, Buondelmonti launches a campaign to make the emigrants aware of the risks of complete de-nationalization. The only way to prevent this from happening is to resort to war. When a providential war involving Italy breaks out, Buondelmonti makes a crucial speech to the crowd of Italian immigrant workers in Rio de Janeiro and he finally succeeds in rousing them and convincing them to take an active part in helping their fatherland. The speech rises to a stylistic crescendo of rhetorical patriotic pathos that is close to invoking mystical inspiration:

The immensity of the nation's soul and the stream of the past generations' river flew into his [Buondelmonti's] heart, which was about to explode. Suddenly, a voice inside him cried out: - You can show them what Italy must do for its best! You can transform tens, hundreds of these migrants into fighters! [...] So, he shouted: - Who is going to leave with me? – Everywhere in the theatre, voices rose up: - Me, me! – And they began to gesticulate to Buondelmonti, each of them was ready to offer his life for the fatherland.⁴⁴

When the ship with four hundred migrants aboard comes in sight of the Ligurian coast, Buondelmonti decides to give his final speech:

All the future Italian generations must be grateful to you. If Italy wins this war [...], your descendants won't need to do what you did, not anymore. They won't emigrate to a strange land, armed just with their arms

44 Ibid.: 151. "L'immensa anima nazionale con tutti i torrenti delle generazioni s'era precipitata nel suo petto, sforzava le pareti del suo petto. Quando incontinentemente una gran voce dentro di lui gli gridò: - Tu puoi creare un segno di ciò che dovrà fare l'Italia per la sua salute! Tu puoi trasformare cento, dieci di questi emigranti in combattenti! [...] Così disse e gridò: - Chi di voi partirà con me? - Da tutte le parti del teatro si levarono voci: - Io, io! – E gesticolavano verso il Buondelmonti offrendo ciascuno la sua vita alla patria."

and their patience, they will emigrate to those countries which the fatherland will be able to conquer.⁴⁵

This is the redemption of the emigrants. From then on, a new kind of emigration opens up: not the degrading, humiliating emigration to the Americas, where Italians had always been living like slaves, but emigration to other countries that have to be conquered as the promised land and by fighting a holy war. The model of a triumphant fatherland and the concept of war as a resurrection of national identity now became a prevalent theme in Italian literature of emigration at least until the end of the 1930s. Corradini's novel, which also influenced Italian cinema and theatre of the period, was adopted by the fascists as a propaganda vehicle, since its message of ethnic pride and a new mystique of sacrifice and heroism were particularly useful to the regime's imperialist policy.

4.4 Emigrant Women and Literature

If emigrants, in general, deserved blame, female emigrants were utterly condemned. They not only refused to be economically exploited, but also refused their own "natural" role of wives and mothers whose destiny had to be fulfilled at home – surely not something they would do in a foreign country where they could support themselves with their own work and free themselves from their reproductive obligations (Grandi 2007: 11). In the survey *Inchiesta sulla donna*, by Guglielmo Gambarotta, published in 1889, the author collected the statements of intellectuals, scientists and cultural figures on the natural inferiority of women. Most of them not only opposed women's political rights but also expressed negative opinions about extra domestic employments for married women who had children (Grandi 2007: 13–14). According to some scholars, women earning a wage could lead to a "third sex", a kind of new female gender situated at an intermediate stage of evolution and characterised by the joint presence of female and male

45 Ibid.: 169. "Tutte le generazioni avvenire d'Italia vi dovranno essere grate. Perché se l'Italia vincerà questa guerra [...] quelli che verranno non avranno più bisogno di fare quello che avete dovuto far voi, d'emigrare in terra straniera, armati soltanto delle braccia e di pazienza, ma potranno emigrare nelle terre che la patria si sarà conquistate."

features. The increasing number of these masculine women could cause a deep disturbance to the natural order on which social and sexual relations were based. The aim of these theories was obviously to justify the relevant gender difference in the wage system, a difference which functioned to reaffirm male hegemony.

The political tendency was to make female emigration invisible or non-existent. Until at least 1905, statistics on emigrants did not make any gender distinction, and often women were not even mentioned in family or group passports. They only emerge from anonymity as they reached the new country, when they had to appear in documents or administrative records. Their names were often modified when they were adapted to a new language (Grandi 2007: 46).

Still, in 1908, in Lamberto Paoletti's collection of migratory statistics based on twenty works on the subject published between 1876 and 1905, the only reference to gender distinction claimed that "the number of emigrant males is much greater than that of females".⁴⁶ This is a trivial reference which ignored the destiny of hundreds of thousands of women. The quality of their choice to emigrate (in terms of reasons, motivations, achievements, for instance) was ignored as well as their actual numbers.⁴⁷

Perhaps as a reflection of reality, Italian emigration literature during this period did not put emigrant women at the centre of the narration. From Guerrazzi to Corradini, female characters essentially had supporting roles, or figured in the more romantic and adventurous aspects of the plot. In those few cases where women appeared as protagonists they were deeply marked by emigration, but their traumas were due principally to an indirect or passive experience of emigration. Instead of leaving their homes and country, they spent long periods of their lives waiting for the men to return (i.e. husbands or sons). Prevailing attitudes within society, as

46 Grandi 2007: 35. "La massa emigratoria maschile è assai maggiore della femminile".

47 Grandi 2007: 60. It is logical that women migrants' lives left very few traces in national historical documentation, while they were evident in medical case histories or arraignments. Histories of women's ordinary life were missing, but not their exceptional events. In the memory of hospitals, mental institutions and courthouses, the presence of women was recorded in detail. It served to strengthen public opinion that female emigration, with its self-determination, implied a moral decline. Between the nineteenth and twentieth century, the same political articles that criticised emigration stereotyped female migrants as poor devils detached from their own people, women who would face a fatal destiny of isolation and slowly lose contact with the real world.

reflected in Italian literature, held that emigrants endangered not only themselves but also their relatives, both if they took them to the unknown world across the sea and if they left them at home. And it was the case that most of the relatives left at home were women. The risk was that they died in poverty and humiliation. In Pirandello's short story *L'altro figlio* (The Other Son, 1902)⁴⁸, Maragrazia, an old Sicilian peasant, irreparably stricken by her long wait for her two beloved sons who had emigrated to America, represents a tragic model of a woman who lives in wait.

It is in the work of Maria Messina that one finds the most notable examples of this kind of woman. Although Messina (1887–1944) cannot be considered a writer of emigration⁴⁹, her *Nonna Lidda* (Grandmother Lidda, 1911) is one of the most moving stories on the subject. After the death of her daughter-in-law and after being abandoned by her son who decides to emigrate to America, Lidda, living a life of deprivation, raises her baby grandson. Five years later, Lidda's son unexpectedly sends a friend to Italy to take the child to America. Although her heart is breaking Lidda has the strength to walk with her grandson all the way to the end of the village and say goodbye properly. Only then does she give in to her pain, and the following day her dead body is found on a river bank.

For the returning emigrants, the first impact of the community of origin was a sort of moral cleansing performed in order to ward off the dreaded change of mind that had occurred and to re-establish the moral obligations of the social system into which individuals had to reintegrate. This moral cleansing consisted of sermons, confessions and benedictions; with the community's help, the reappropriation of local habits and mores was assured. Every returning emigrant was subjected to this kind of ritual, but the moral cleansing was much more scrupulous when the returned was a woman (Grandi 2007: 67). An extreme literary case of this type can be

48 Pirandello's play of the same name, adapted from a short story, was performed for the first time in 1923.

49 Messina's two collections of short stories, *Piccoli gorgi* (Small Whirlpools, 1911) and *Il guinzaglio* (The Leash, 1921), masterly represent the condition of Sicilian women, whose social framework, despite class distinctions, was restricted to the village (sometimes to the house) where they were born and in which they were destined to spend their entire lives and forced to follow repressive rules against which it was almost impossible to rebel.

found in a disturbing short story by Corrado Alvaro (1895–1956), *La donna di Boston* (The Woman from Boston, 1929), in which even the American widow of an Italian emigrant (who, drawn by curiosity, travels to her husband's Sicilian hometown) is little by little swallowed up by the native women of the village and, in the end, subjected to a sort of surreal ritual of purification and transformed into a Catholic nun.

5. Conclusion

The enormous numbers of Italian emigrants between the unification of Italy and the beginning of the First World War have attracted most of the studies on the Italian emigration. The focus on such a specific period has caused a tendency to study the conservative cultural issues surrounding emigrants rather than the subtler variations of those issues – the first being less complex to analyse (Tirabassi 1990: 142). The consequence is that researchers have paid insufficient attention to relevant individual factors such as personal motivation. Such factors could explain, for instance, why, given the same social and economic context (i.e. same town or village, same job, same “status”), some people decided to emigrate and others did not. In other words, the difficulty in studying the history of emigrations lies in identifying the causal factor of mobility. Yet it is this very factor, in the end, that would enable a completely different approach to the phenomenon. Because of the millions of migrants involved, data analysis has not mentioned the hundreds of thousands of people whose individual reasons for expatriation were *different* from those of the majority. A statistical-based approach to the issue results in an incomplete image, a cliché of emigration. During the nineteenth and twentieth centuries, the Italian literary narrative of emigration seems in the main to have followed the anti-emigration positions supported by influential political factions and the Catholic Church. In some cases (i.e. Marazzi, Rondina, Corradini), writers knowingly disseminated the anti-emigration propaganda of the Church and the political elite. But even proper and legitimate

works of social criticism (i.e. Capuana, Pirandello, Messina, Alvaro), unwittingly ended up having the same function. In other words, what prevailed was an irreparable pessimism concerning emigrants and emigration. This leads above all to a unilateral point of view, as Franzina claims (Franzina 1996: 28), while the nature of emigration is characterised by intrinsic bilateralism (i.e. the point of view of the writer and the point of view of the emigrant). Among the authors examined here, perhaps only Edmondo De Amicis tried to understand the counterpart: that is, the emigrant. In the most recent Italian literature of emigration, what generally prevails, even in the most artistically impressive pages, is a simple depiction of the phenomenon at odds with the exceptional complexity and variability of the reality. In particular, apart from Corradini's extreme spiritualistic nationalism (which is in any case another unilateral point of view), Italian literature has not yet produced a work which considers emigration not only a desperate act but also as a revolutionary one, an act of courage, ambition and initiative.

ÚTDRÁTTUR

Útlendingar í eigin föðurlandi
Um fólksflutninga í ítalskri sögu
og bókmenntum (1860–1920)

Greinin fjallar um hina miklu fólksflutninga frá Ítalíu um aldamótin, þ.e. eftir sameininguna (1861) og til upphafs fyrri heimsstyrjaldarinnar. Á þessu tímabili var umfang brottflutninganna augljós vísbending um að stefna hins nýja ríkis og stjórnvalda í þróunarmálum hafði mistekist. Einnig urðu fólksflutningarnir, sem snertu einkum landsbyggðina, til þess að gífurleg fólksfækkun varð í sveitum Norður- og Suður-Ítalíu. Öldum saman höfðu landeigendur arðrænt vinnufólk sitt en stóðu nú frammi fyrir skorti á vinnuafli. Viðhorf ítalskra stofnana til fólksflutninganna var neikvætt og var litið svo á að brottflutningar tengdust skömm, veikindum, geðbilun og dauða. Þeir ítölsku rithöfundar sem notuðu fólksflutninga sem meginefni í skrifum sínum studdust við almennar skoðanir og skírskotanir sem höfðu greinileg áhrif á viðhorf þeirra og túlkun á flutningunum. Þótt skáldverk þeirra væru ólík að stíl og byggingu mátti heyra sama stefið í þeim öllum: að brottflutningar væru neikvæðir og gengju þvert á lögmál hins upprunalega samfélags. Af þeim sökum gat fólksflutningur ekki haft góðar afleiðingar heldur aðeins leitt af sér sorg og söknuð.

Lykilorð: Ítalía, fólksflutningar, farandverkafólk, bókmenntir, Ameríka

ABSTRACT

Strangers in Their Own Fatherland
A Study of Emigrants in Italian History
and Literature (1860–1920)

This article considers the mass migratory phenomenon which took place in Italy between the decades after unification (1861) and the beginning of the First World War. In this period, the dimensions of the migration were a clear indication of the failure of the development policies of the new state and its governments. In addition, the migration, which involved the rural classes in particular, caused a progressive depopulation of the farmlands both in northern and southern Italy. Landholders faced a shortage of the very labour force they had been exploiting for centuries. The situation originated in a repressive attitude of the Italian institutions which determined the diffusion of the image of emigration as a sad event linked to disgrace, sickness, insanity and death. The Italian writers that started to consider emigration as the central issue of their works at that time used common sources and references, which inevitably influenced their view of the phenomenon. If the works of fiction were obviously different in terms of style and structure, what unified Italian literature of emigration was the fact that the authors considered the emigration as a fundamentally negative issue, an act against the natural laws of the community of origin and for this very reason emigration could only bring grief and sorrow and was doomed to fail.

Keywords: Italian emigration, emigrants, literature, America

WORKS CITED

- Alvaro, Corrado. 1953. *L'amata alla finestra*. Milano: Bompiani.
- Anselmi, Alberto. 1880. *Quaranta mesi nel Grande Oceano Australe. Racconto per popolo*. Milano: Agnelli.
- Barberis, Corrado. 1997. *Le campagne italiane da Roma antica al Settecento*. Bari-Roma: Laterza.
- Bonfanti, Niccolò Riccardo. 1914. *Il costo della nostra emigrazione, appendice in Ufficio per la mediazione del lavoro della Camera di Commercio e industria in Rovereto, protocollo della Commissione direttiva tenuta addì 16 maggio 1914*. Rovereto: Grigoletti.
- Capuana, Luigi. 2007. *Gli Americani di Ràbbato*. E-book. www.liberliber.it [accessed February 14, 2013].
- Corradini, Enrico. 2010. *La patria lontana*. E-book. www.liberliber.it [accessed February 4, 2013].
- Crupi, Pasquino. 1979. *Letteratura ed emigrazione*. Reggio Calabria: Casa del Libro.
- De Amicis, Edmondo. 2009. *Sull'Oceano*. Milano: Garzanti.
- Favero, Luigi, and Tassello, Graziano. 1978. "Premessa. Nota metodologica." *Cent'anni di emigrazione italiana (1876–1976)* (pp. 9–64). Ed. Gianfausto Rosoli. Roma: Centro Studi Emigrazione.
- Franzina, Emilio. 1996. *Dall'Arcadia in America. Attività letteraria ed emigrazione transoceanica in Italia (1850–1940)*. Torino: Fondazione Giovanni Agnelli.
- Franzina, Emilio. 2000. *Merica! Merica! Emigrazione e colonizzazione dei contadini veneti e friulani in America Latina, 1876–1902*. Verona: Cierre.
- Grandi, Casimira. 2007. *Donne fuori posto: l'emigrazione femminile rurale nell'Italia postunitaria*. Roma: Carocci.
- Guerrazzi, Francesco Domenico. 2013. *Il secolo che muore*. E-book. www.liberliber.it [accessed February 20, 2013].
- Lombroso, Cesare. 1897. *L'uomo delinquente in rapporto all'antropologia, alla giurisprudenza ed alla psichiatria (cause e rimedi)*. Torino: Fratelli Bocca.
- Mantegazza, Paolo. 1876. *Il Dio ignoto*. Milano: Brigola.
- Marazzi, Antonio. 1880. *Emigrati. Studio e racconto*. Vol. I, *Dall'Europa in America*. Vol. II, *In America*. Vol. III, *Dall'America in Europa*. Milano: Dumolard.
- Martelli, Sebastiano. 2001. "Dal vecchio mondo al sogno americano. Realtà e immaginario dell'emigrazione nella letteratura italiana." *Storia dell'emigrazione italiana. Partenze* (pp. 433–487). Ed. Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi, Emilio Franzina. Roma: Donzelli.
- Mazzucco, Melania G. 2003. *Vita*. Milano: Rizzoli.
- Messina, Maria. 1997. *Piccoli Gorgbi*. Palermo: Sellerio.
- Mignone, Mario B. 1993. "Emigrazione e letteratura meridionalista". "Immaginario e rappresentazione nella letteratura del Sud". Ed. Sebastiano Martelli. *Forum Italicum*, XXVII(1–2), pp. 9–32.

- Molinari, Augusta. 2001. "Porti, trasporti, compagnie." *Storia dell'emigrazione italiana. Partenze* (pp. 237–255). Ed. Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi, Emilio Franzina. Roma: Donzelli.
- Pizzorusso, Giovanni. 2001. "I movimenti migratori in Italia in antico regime." *Storia dell'emigrazione italiana. Partenze* (pp. 3–16). Ed. Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi, Emilio Franzina. Roma: Donzelli.
- Porcella, Marco. 2001. "Premesse dell'emigrazione di massa in età prestatistica (1800–1850)." *Storia dell'emigrazione italiana. Partenze* (pp. 17–44). Ed. Piero Bevilacqua, Andreina De Clementi, Emilio Franzina. Roma: Donzelli.
- Portinari, Folco. 2009. "Prefazione", in De Amicis, *Sull'Oceano* (pp. XV–XXIV). Milano: Garzanti.
- Rosoli, Gianfausto. 1999. "Alfabetizzazione e iniziative educative per gli emigranti tra Otto e Novecento." *Cattolici, educazione e trasformazioni socio-culturali in Italia tra Otto e Novecento* (pp. 119–144). Ed. Luciano Pazzaglia. Brescia: La Scuola.
- Sacchetti, Gian Battista. 1978. "Cento anni di «politica dell'emigrazione». L'incerta presenza dello Stato di fronte alla realtà migratoria italiana." *Cent'anni di emigrazione italiana (1876–1976)* (pp. 253–271). Ed. Gianfausto Rosoli. Roma: Centro Studi Emigrazione.
- Surdich, Francesco, 2006. "Da Genova alle Americhe: il viaggio dei migranti." *La Liguria, dal mondo mediterraneo ai nuovi mondi. Dall'epoca delle grandi scoperte alle culture attuali* (pp. 323–336). Ed. Nicoletta Varani. Genova: Brigati.
- Tirabassi, Maddalena. 1990. "Gender e ethnicity: lo studio delle immigrate italiane negli Stati Uniti". *Il Veltro*, XXXIV(1–2) pp. 135–146.
- Vedovelli, Massimo. 2011. "Introduzione." *Storia linguistica dell'emigrazione italiana nel mondo* (pp. 17–33). Ed. Massimo Vedovelli. Roma: Carocci.

Sjálfsmynd og villimenn Nýja heimsins í skrifum Michels de Montaigne

[...] cette bonne mere [nature] nous a donne
a tous toute la terre pour demeure, nous a
tous logés aucunement en mesme maison,
nous a tous figurés a mesme patron afin que
chacun se peust mirer et quasi reconnoistre
l'un dans l'autre;¹

1. Inngangur

Þótt hugmyndir okkar og skoðanir á öðrum þjóðum byggist
íðulega á fáfræði, rangtúlkunum og fordómum af ýmsu tagi eru
þær forvitnilegar vegna þess að þær segja okkur heilmikið um við-
horf okkar til samfélagsins sem við búum í og okkur sjálf. Viðhorf
Vesturlandabúa til umheimsins hefur löngum mótast af græðgi, yfir-
læti og menningarlegri heimsvaldastefnu og því hefur gjarnan fylgt
stöðluð ímynd af þeim sem falla í þann stóra flokk „hinna“, þ.e.
þeirra sem eru ekki eins og maður sjálfur.² „Hinn“ hefur tekið á sig
ýmsar myndir og þjónað ólíkum hlutverkum í árána rás. Fundur
Nýja heimsins og kynni kristinna Evrópubúa af indíánunum sem

- 1 La Boétie 1549: 57. „Þessi góða móðir [náttúra] gaf okkur öllum jörðina alla sem dvalarstað, kom okkur öllum fyrir í sama bústað, skapaði okkur öll í sömu mynd til þess að hvert og eitt okkar gæti séð sig og svo að segja þekkt í öðrum;“ (þýð. greinarhöfundar); sjá líka M.A. Schreech, *Montaigne and Melancholy. The Wisdom of the Essays*, Harmondsworth: Penguin, 1983: 111–112.
- 2 Sjá t.d. rit Edwards W. Said, *Orientalism*, New York: Vintage Books, 1979; Edward W. Said, *Culture Imperialism*, London: Vintage Books, 1994; Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London, New York: Routledge, 1994, einkum k. 3, „The Other Question“.

hann byggðu var stór atburður í þessu samhengi.³ Við þann atburð er oft miðað þegar reynt er að tímasetja upphaf nýaldar. Lýsingar á skrælingjum Nýja heimsins höfðu mikil áhrif á Evrópubúa, ekki síst sögur af mannáti og ýmsum grimmdarverkum sem þeir áttu að hafa framið. Þemað er stórt, eins og Tzvetan Todorov bendir á í riti sínu um landvinningana í Nýja heiminum, ekki síst vegna þess að „hinn“ býr líka í okkur sjálfum (Todorov 1992: 11). Einn þeirra endur-reisnarmanna sem skrifuðu um íbúa Nýja heimsins var Frakkinn Michel de Montaigne (1533–1592) sem er þekktastur fyrir rit sit *Essais* eða Tilraunir en þar dregur höfundur upp mynd af sjálfum sér og samtíma sínum með því að beina sjónum að ólíkustu viðfangs-efnum. Hér verður sagt frá því hvernig sjálfsskoðun og viðhorf til „hins“ fléttast saman í umfjöllun hans um mannætur Nýja heimsins.⁴ Fyrst verður þó staldrað við esseyjuna og höfund hennar.

2. Montaigne og esseyjan

Ágengar spurningar um sjálfið og tengsl þess við aðra hafa fylgt mannum um aldir og tekið á sig ólíkar myndir. Listamenn, hugsuðir, rithöfundar og heimspekingar hafa sett fram hugmyndir um þetta margbrotna viðfangsefni í verkum sínum. Trúbadúrar sungu um ást og söknuð í fjarveru hinnar elskuðu; „Hvað er sjálfið?“ spurði Pascal í lok 17. aldar, „Ég er annar“ skrifar Arthur Rimbaud í bréfi frá árinu 1871 og hálfri öld síðar fjallar Albert Camus um einstakling sem samfélagið skilur ekki í skáldsögu sinni *Útlendingnum*. Sjálfið er svo skrifað inn í sjálfsævisöguna á einn eða annan hátt í góðri samvinnu við lesandann eins og Philippe Lejeune hefur bent á í ritum sínum.⁵ Nú á dögum er sjálfstjáningin líklega vinsælli en nokkru sinni fyrr. Einn af upphafsmönnum sjálfssögunnar var

3 Í verki sínu *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre* fjallar Tzvetan Todorov um landafundina út frá spurningunni: Hvernig ber manni að koma fram við aðra? Frásagnir af landafundunum eru eins konar dæmisaga um það; París: Éditions du Seuil, 1982.

4 Þessi grein byggist að hluta til á fyrirlestri sem haldinn var á Hugvísindabingi 5.–6. mars árið 2010 í málstofunni „Sýn Evrópubúa á Nýja heiminn“. Ritrýnum er þakkað fyrir góðar athugasemdir.

5 Philippe Lejeune hefur skrifað mörg rit um sjálfsævisöguna sem bókmenntategund, t.d. *Le Pacte autobiographique*, París: Seuil, 1996 (©1975); *Je est un autre: l'autobiographie de la littérature aux médias*, París: Seuil, 1980; *Autogenèses, Les brouillons de soi* 2, París: Seuil, 2013.

Michel Eyquem eða Michel de Montaigne eins og hann kallaði sig, og er hann gjarnan nefndur þegar þessa forvitnilegu bókmenntagrein ber á góma.

Michel Eyquem fæddist árið 1533 á landareigninni Montaigne nálægt Bordeaux. Hann var af efnuðu fólki kominn, hlaut góða menntun, las lögfræði og starfaði sem ráðgjafi við réttinn í Périgueux og síðan Bordeaux. Hann kynntist starfsbróður sínum og skáldinu Étienne de La Boétie og með þeim tókst mikil vinátta. Þegar faðir Michels dó, árið 1568, erfði sonurinn jörðina og tók upp nafnið Montaigne. Nokkrum árum síðar lét hann af ráðgjafarstörfum, 38 ára gamall, dró sig í hlé og helgaði skrifum og fræðistörfum tíma sinn. Hann kom sér fyrir í turni á setri sínu með bókasafn sitt og blöð og dvaldi þar löngum stundum, las og skrifaði, hugsaði og horfði út um gluggana; þannig gat hann fylgst með lífinu á setrinu og stjórnað búinu (Montaigne III.3, 1962⁶: 806; Hoffmann 1998: 13). Endurreisnin í Frakklandi mótaðist meðal annars af miklu trúarlegu umróti og þar tókust kaþólikkar og mótmælendur á í borgarastríði sem klauf landið í andstæðar fylkingar. Í marga áratugi (1562–1598) var barist af heift. Montaigne var kaþólskur en áhrif mótmælendatrúar voru mikil þar sem hann bjó.⁷ Hann hlýddi þó kalli konungs, Hinriks 3., og tók þátt í samningaviðræðum eins helsta forsprakka mótmælenda, Hinriks af Navarre (seinna Hinrik 4.), sem Montaigne dáðist að, og erkifjanda hans, hins volduga Hinriks af Guise. Árið 1580 fór Montaigne til Parísar þar sem hann færði Hinriki 3. fyrstu tvö bindi rits síns *Essais* sem þá voru nýút-komin. Hann ferðaðist þaðan til Rómar um Sviss, Þýskaland og Ítalíu og leitaði sér lækninga við gallsteinum. Hann hélt dagbók, *Journal de voyage*, á ferðalaginu sem ekki var ætluð til útgáfu en kom þó fyrir almennings sjónir árið 1774. Árið 1581 var hann settur bæjarstjóri Bordeaux þótt hann hafi ekki sóst sérstaklega eftir því embætti og gegndi starfinu til 1585. Sama ár herjaði pestin grimmt á íbúa Bordeaux og nágrennis og fjölmargir lögðu á flóttu. Þegar faraldrinum linnti gat Montaigne snúið sér aftur að ritstörfum.

6 Áður en vísað er í blaðsíðatal þeirrar útgáfu verksins *Essais* sem notuð var við ritun greinarinnar er tilgreint númer bindis og kafla (hér III.3).

7 La Guyenne var stjórnað af Hinrik af Navarre sem var mótmælendatrúar þar til hann snerist til kaþólsku til þess að geta tekið við konungstigninni eftir lát Hinriks 3. Trúarbragðastríðin í Frakklandi stóðu í um fjörutíu ár.

Hann eignaðist sex dætur með eiginkonu sinni, Françoise de la Chaigne, sem hann kvæntist 1565, en aðeins ein þeirra, Léonor, náði fullorðinsaldri. Montaigne lést árið 1592 (Montaigne 1962: xiii–xxiv; Frame 1965; Bakewell 2011).

Í bókmenntasögunni er Montaigne gjarnan fundinn staður milli Rabelais og Shakespeares. Á tímum upplýsingarinnar voru skrif hans vel metin af samlöndum hans en á tímabilinu 1660–1720 sættu þau harðri gagnrýni og síðan var þeim lítill áhugi sýndur um alllangt skeið (Montaigne 1962: xxiii; Boas 1970). Montaigne fæddist á tímum endurreisnarinnar, nokkrum árum eftir andlát Erasmusar frá Rotterdam, og hlaut húmaníska menntun í anda þess tímabils. Hann segir frá því hvernig faðir hans sá til þess að hann lærði latínu strax á unga aldri, án bóka, málfræði og tára, svo að hann þyrfti ekki að eyða löngum stundum í það nám síðar á kostnað annars. Faðir hans réð Þjóðverja sem kunni ekki frönsku til að annast uppeldi sonarins. Þjóðverjinn og tveir aðstoðarmenn hans töluðu einungis latínu við barnið og öllum á heimilinu var bannað að mæla við drenginn á öðru tungumáli. Þannig lærðu foreldrar Montaignes og þjónustufólk hrafl í latínu en hún varð á vissan hátt móðurmál Montaignes sem fékk ekki að læra frönsku fyrr en hann var orðinn sex ára gamall (Montaigne I.26, 1962: 43). Latínan var honum svo töm að hann greip til hennar eins og við slettum ensku; hann sækir mikinn innblástur í höfunda fornaldar og vitnar iðulega í þá máli sínu til stuðnings. Mörgum árum síðar þýddi Montaigne úr latínu verkið *Theologia naturalis* eftir spænska guðfræðinginn Raimond Sebond, að beiðni föður síns sem hafði heyrt að það væri meðal við mótumælandatrú. Ári síðar gaf hann út ljóð vinar síns Étienne de La Boétie sem þá var látinn en einstök vinátta þeirra Montaignes skildi eftir góðar minningar en ekki síður tóm og söknuð.⁸ *Essais* er eina ritverkið sem Montaigne samdi og sendi frá sér.⁹

Þegar Montaigne lét af borgarstjórarstarfinu í Bordeaux fór hann að vinna að því riti sem síðar fékk heitið *Essais*. Tveir fyrstu hlutar verksins komu út árið 1580 en viðtökurnar voru dræmar. Nokkrum árum síðar, 1588, var það gefið út aftur, með ýmsum lagfæringum, og hafði þá þriðja hlutanum verið bætt við. Dagbókin, *Journal de*

8 Montaigne fjallar um samband þeirra í esseyjunni „Um vináttuna“ (I.28).

9 Nokkur bréf Montaignes hafa einnig varðveist (Montaigne 1962: 1347–1400).

voyage, nýttist höfundinum vel við það verk. Viðtökurnar voru betri en í fyrra skiptið og Montaigne hélt áfram að vinna í ritinu allt til dauðadags og enn var verkið gefið út, árið 1595, eftir dauða höfundarins, með viðeigandi viðbótum. Útgáfurnar þrjár gera lesandanum kleift að fylgjast með þróun verksins og er gjarnan talað um þrjú lög þess í því sambandi. Einnig sýna þær hvaða breytingum höfundurinn sjálfur tekur á ritunartíma þess, hvernig viðhorf hans breytast og skoðanir, rétt eins og útlit og heilsa: „Ég hef elst um sjö til átta ár síðan ég byrjaði. Og við það hefur ýmislegt nýtt áunnist. Af örlæti árána hef ég, á þeim tíma, kynnt mér nýrnasteina“ (Montaigne II.37, 1962: 737; Auerbach 2008: 431). Því eins og fram kemur í ávarpi höfundar til lesandans þá er þetta verk fyrst og fremst mynd af Montaigne sjálfum:

Lesandi, þetta er einlæg bók. Strax frá upphafi ert þú upplýstur um það að eina markmið mitt með verkinu er fjölskylda og vinir. Ég hef á engan hátt haft í huga að þjóna þér eða hégómagirnd minni. Kraftar mínir eru þess ekki megnugir. Bókinni er eingöngu ætlað að vera til þæginda fyrir skyldmenni mín og vini þannig að þegar ég kveð þennan heim (sem brátt verður) geti þeir fundið hér nokkur einkenni á venjum mínum og lungundarfari og með því móti gert þekkingu sína á mér heillegri og líflegri. Hefði ég skrifað til þess að vekja aðdáun annarra þá hefði ég haft mig til og sýnt mig hér á mun skipulegri hátt. Ég vil að fólk sjái mig fábrotinn, eðlilegan og hversdagslegan, án þess að ég stilli mér upp eða fegri, vegna þess að það er ég sjálfur sem ég dreg hér upp mynd af. Gallar mínir og náttúrulegt útlit munu blasa við, svo lengi sem það stríðir ekki gegn vel-sæminu. Hefði ég lifað meðal þeirra þjóða sem sagt er að búi enn við hið ljúfa frelsi fyrstu laga náttúrunnar þá fullvissa ég þig um að ég hefði mjög gjarnan dregið upp mynd af mér öllum og það kviknöktum. Þannig er ég, lesandi góður, sjálfur viðfang minnar eigin bókar; það er ástæðulaust að þú eyðir frítíma þínum í svo léttvægt og innantómt efni. Far því vel, frá Montaigne, þennan fyrsta dag marsmánaðar fimmtán hundruð og áttatíu.¹⁰ (Montaigne 1962: 9)

Montaigne skrifaði þó ekki ævisögu í þeim skilningi sem nú er oftast lagður í það orð. Þótt einstaklingurinn fengi meira vægi á tímum

10 Greinarhöfundur þýðir allar tilvitnanir í rit Montaignes í greininni.

endurreisnar en á miðöldum var það nýstárlegt uppátæki á síðari hluta 16. aldar að setjast niður og lýsa því yfir að nú ætli höfundur að skrifa bók um sjálfan sig. Það stangaðist ekki hvað síst á við það líftillæti sem kristnin bauð börnum sínum að sýna. Hugmyndir um einstaklinginn og frelsi hans tóku umtalsverðum breytingum á þessum tíma. Sumar trúarhreyfingar, s.s. jansenistar, sem kenndir eru við Cornelius Jansen, höfund *Augustinus* (1640), gerðu þó lítið úr mannlegu eðli en því meira úr Guði (Delumeau 1984: 334–358). Blaise Pascal, sem var undir áhrifum jansenismans, kunni ekki að meta Montaigne af þessum ástæðum þótt áhrifa Montaignes gæti einnig í skrifum hans (Boase 1970: 359–375). Þrátt fyrir mikla auðmýkt í ávarpi sínu til lesandans þar sem Montaigne gerir lítið úr verki sínu var hann meðvitaður um frumleika þess (Schreech 1983: 6–8). Verkefni hans var vissulega óvenjulegt; hann vildi draga upp mynd af sér en ekki til þess að fjalla um líf sitt, afrek og ævihlaup heldur í þeim tilgangi að kynnast sjálfum sér betur. Til þess finnur hann upp nýja bókmenntagerð, *l'essai*, orð sem er nú notað fyrir ess-eyjuna eða ritgerð. Franska orðið *essai* er dregið af latneska orðinu *exagium* ‘vog’ og á tímum Montaignes var merking þess ‘þraut’, ‘próf’, ‘prófraun’, ‘tilraun’, en það gat einnig þýtt ‘að beita einhverju til þess að ganga úr skugga um kosti þess’ (Glaudes og Louette 2011: 54–55).¹¹ Þannig gat *essai* verið vel heppnuð og borið árangur eða – og það á t.a.m. við um esseyjur Montaignes – birist sem hik og hægagangur. Esseyjurnar eru tilraunir af ýmsum toga og í þeim reynir höfundurinn sjálfan sig, líkama og sál, skynsemi, dómgreind og tilfinningar með því að takast á við ólíkustu viðfangsefni. Leið hans að viðfangsefninu fólst í því að horfa á heiminn, nær og fjær, og mynda sér skoðun á því sem þar bar fyrir augu. Hann rýnir í spegil og sér andlit sitt eldast. Hann fjallar um dauðann, uppeldi barna, ketti, hrukkur, sjúkdóma, elli, einsemd, iðrun, sorg, hégóma, reynslu, óstöðugleika athafna okkar, vináttuna, smáatriði úr daglega lífinu, um margar leiðir að sama marki, Nýja heiminn, landafundina og ýmis önnur málefni sem eru honum hugleikin. Esseyjurnar eru þannig tilraunir Montaignes til að komast nær sjálfum sér með því

11 Sjá einnig orðabækurnar *Dictionnaire de l'Académie Française*, 1. útgáfa (1694), og *Dictionnaire du Moyen Français* sem nær yfir tungumálið frá 1330–1500. Þær eru aðgengilegar á rafrænu formi á heimasíðu Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, <http://www.cnrtl.fr/>.

að takast á við hin ólíkustu viðfangsefni. Í seinasta kafla verksins, sem er eins konar samantekt og niðurstaða, segir Montaigne: „Engin þrá er eðlilegri en þekkingarþráin. Við reynum (fr. *essays*) allar leiðir sem þangað liggja“ (Montaigne III.13, 1962: 1041). Hann gerir líka tilraun með formið og fylgir ekki stöðluðum reglum síns tíma um uppbyggingu texta; *Essais* er tilraunaverk, í sífældri endurritun og endurskoðun.

3. Montaigne um mannlegt eðli

Montaigne er einn af þeim höfundum sem Erich Auerbach fjallar um í verki sínu *Mimesis, framsetning veruleikans í vestrænum bókmenntum*. Í kaflanum „Hlutskipti mannsins“ greinir Auerbach frá því hvernig Montaigne sýnir sjálfan sig sem flöktandi veru á stöðugri hreyfingu, þar sem andi og líkami eru eitt og einstaklingurinn óaðskiljanlegur hluti af umhverfi sínu og samtíma. Í skrifum sínum lýsir hann, betur en aðrir samtímamenn hans, „vanda mannsins við að ná áttum í heiminum; það er, að lifa lífinu án fastra viðmiðana“ (Auerbach 2008: 462). Montaigne var víðlesinn og hans hæglatu, ólgandi skrif veita okkur einstaka innsýn í hugsun manns á síðari hluta 16. aldar. Verk hans er þó ekki síst forvitnilegt fyrir þann áhuga og skilning á mannlegu eðli sem þar er að finna. Í riti sínu *Montaigne and Melancholy* bendir Michael A. Screech á að hvorki Rabelais né Shakespeare hafi haft sama skilning og Montaigne á náttúrulegum takmörkum mannsins (Screech 1983: 2). Í 2. esseyju 3. hluta *Essais* kemur vel í ljós sýn höfundarins á manninn, og sjálfan sig:

Aðrir móta manninn; ég segi frá honum og dreg upp mynd af sérstökum einkar illa gerðum manni sem yrði afar ólíkur því sem hann er ef ég ætti að móta hann á nýjan leik. En nú er það gert. Nú munu drættir málverks míns ekki hvika jafnvel þótt þeir breytist og séu margvíslegir. Heimurinn er einungis vegasalt sem aldrei stöðvast. Allt sveiflast í sífellu: jörðin, klettarnir í Kákasusfjöllum, pýramídarnir í Egyptalandi, bæði í takt við almenna hreyfingu og sína eigin sérstöku hreyfingu. Jafnvel stöðugleikinn er aðeins silaleg hreyfing. Ég get ekki fest niður viðfang mitt, það er

hulið þoku og hrasar af náttúrulegri ölvun. Ég fanga það á þessum tíma-punkti, eins og það er á þeirri stundu þegar ég virði það fyrir mér. Ég sýni ekki hvernig það er. Ég sýni hvernig það breytist, ekki frá einu aldurs-skeiði til annars eða, eins og fólk segir, frá sjö árum til sjö ára, heldur frá degi til dags, mínútu til mínútu. Ég verð að laga sögu mína að líðandi stund. Ég get hæglega breyst núna, ekki aðeins fyrir tilviljun heldur einnig af ásetningi. Þetta er listi yfir ýmsa breytilega atburði, yfir óákveðnar og stundum mótsagnakenndar hugmyndir, annaðhvort vegna þess að ég er annar ég eða þá vegna þess að ég fjalla um viðfangsefnin út frá ólíkum aðstæðum og frá öðru sjónarhorni. Því getur verið að ég sé í mótsögn við sjálfan mig en eins og Demades sagði, þá er ég aldrei í mótsögn við sannleikann. Ef hugur minn gæti fundið tryggja fótfestu þá talaði ég ekki hikandi heldur tæki ég af skarið; hugur minn er alltaf í stöðu lærlings og þarf að sanna sig. (Montaigne 1962: 782; Auerbach 2008: 422–423)

Þegar Montaigne dregur upp sjálfsmyndina þá er það ekki í einu striki heldur óteljandi skissum; hann skoðar viðfangsefnið úr ýmsum áttum, færir sig til, fram og aftur, til hægri og vinstri, til að fá á það betri sýn og þannig tekur verkið sífelldum breytingum. Bæði málari og fyrirsætan eru á stöðugri hreyfingu (Rousset 1954: 139), bæði í huganum og líkamlega. Í kaflanum „Um yfir-lætið“ þar sem Montaigne lýsir útliti sínu – hæð undir meðallagi, loðinn á bringu og fótleggjum, þéttbyggður án þess að vera feitur ... – og áhrifum ellinnar, sem er framundan, segir hann: „Ég legg á flóttu og laumast frá sjálfum mér á hverjum degi“ (Montaigne II.17, 1962: 625). Hugurinn er ekki síður ókyrr; Montaigne hélt, þegar hann dró sig í hlé frá skarkala heimsins til að hvílast og öðlast hugarró, að iðjuleysið yrði honum til góðs. En aðgerðaleysið hafði þveröfug áhrif: Hugurinn hamaðist eins og ólmur hestur sem hefur slitið sig lausan og fæddi af sér svo margvíslega hugaróra og yfir-náttúruleg skrímsli, að Montaigne segist hafa tekið til við að skrifa til þess að geta virt þau betur fyrir sér (Montaigne I.8, 1962: 33–34).

Þessi lýsing á manninum og eðli hans er ekkert einsdæmi á þessum tíma og fellur vel að því sem nú er gjarnan kallað barokk-stefnan í listum og arkitektúr. Eitt af einkennum hennar er einmitt

tilfinning fyrir tímanum og hverfulleikanum, þeim stöðugu breytingum sem allt er undirorpið, maðurinn og heimurinn allur. Vatn, eldur og vindur, í hinum ýmsu myndum, voru vinsæl þemu hjá barokkskáldunum og í augum sumra þeirra var náttúran óumflýjanlegur dauði. Þegar franska skáldið Jean de Sponde (1557–1595) yrkir: „Náttúran er óstöðug og með hreyfingum sínum málur hún ýmsar breytingar á enni sér“ er það til að undirstrika mótsögn efnisins og andans sem er stöðugur í hringiðu óstöðugleikans (Rousset 1954: 119). Jafnvel steinninn, eða marmarinn, lætur undan: „Þegar marmarinn breytist má höggva hann og slípa“ kvað skáldið Pierre Le Moyne (1602–1672) (Rousset 1954: 135). Í umfjöllun sinni um Montaigne bendir Maurice Merleau-Ponty á að leit Montaignes sé í raun ekki leit að neinu sérstöku – líkt og veiði án bráðar – en að það sé eina leiðin til að lýsa manninum.¹² Þess vegna gaumgæfi hann flæði hugsana, í líkingu við Proust síðar, og að það gefi til kynna að „fyrir Montaigne hefði eini sigurinn á tímanum verið sá að tjá tímann“ (Merleau-Ponty 1960: 255). Dauðinn bíður okkar allra og eitt af mikilvægustu viðfangsefnum Montaignes er það hvernig maðurinn, eða að minnsta kosti hann sjálfur, eigi að lifa með þessari vissu.¹³ En með iðkun heimspekinnar lærir maður að deyja (Montaigne I.20, 1962: 79–95). Hann bendir á að það sem skipti mestu máli er ekki hversu lengi maður lifir heldur hvernig og notar seinustu línur verksins til að minna lesanda sinn á nauðsyn þess að þekkja sjálfan sig og lifa í sátt til að geta notið tilverunnar:

Það er alger fullkomnun, og næstum því guðleg, að kunna að njóta tilverunnar [fr. *son estre*] af einlægni. Við leitumst við að breyta eðli okkar vegna þess að við skiljum það ekki og leitum út fyrir okkur sjálf vegna þess að við vitum ekki hvernig við erum að innan. Þess vegna er lítill ávinningur í því fölginn að vera á stultum þar sem við verðum samt að hreyfa fætuna til að geta gengið. Og í hæsta háseti heimsins sitjum við bara á rassinum. (Montaigne III.13, 1962: 1096)

12 Hann tileinkar Montaigne einn kafla (k. IX „Lecture de Montaigne“) í verki sínu *Signes*, París: Gallimard, 1960, bls. 250–266.

13 Lífsheimspeki Montaignes á enn erindi við lesendur, sjá t.d. Antoine Compagnon, *Un été avec Montaigne*, Sainte-Marguerite-sur-mer: Ed. des Equateurs, 2013 og nýlegt rit Söruh Bakewell, *How to live or A Life of Montaigne*.

Sýn Montaignes á manninn og sjálfan sig endurspeglast ekki einungis í fjölbreyttu efnisvali *Essais* heldur einnig í stíl og uppbyggingu verksins. Í „tilraunum“ sínum lætur Montaigne hugann reika úr einu í annað, enda eðli mannsins að vera á sífelldri hreyfingu þar sem heimurinn er aldrei kyrr. Þess vegna er maðurinn líka óstöðuglyndur og flöktandi. Þegar hann spyr: „Hvað veit ég?“ er það vegna þess að hann er meðvitaður um að það sem hann vissi í gær er ekki lengur eins og það var; allt breytist í sífellu. Lesandinn á stundum erfitt með að fylgja höfundinum eftir þar sem tengingar Montaignes eru oft óvæntar og merking þeirra ekki augljós þótt hver esseyja sé í raun – þegar lesandinn er kominn alla leið – langt frá því að vera stefnulaus. Höfundurinn flakkar á milli hugsana, tungumála, menninga, minninga og viðhorfa og gerir umtalsverðar kröfur til lesanda síns sem verður að taka þátt í esseyjunni, þreifa sig áfram, eins og Montaigne sjálfur. Stíll Montaignes á eflaust nokkurn þátt í því. Hann lýsir honum sjálfur í verkinu og segist ekki hafa hæfileikann til þess að krydda frásögn og gera skemmtilega (Montaigne II.17, 1962: 620). Setningar eru oft langar, hann sleppir gjarnan tengiorðum innan málsgreina eða tengingum í röksemdafærslum en um leið er stíll hans sérlega líflegur og eðlilegur. Fyrirmynd skrifanna eru bréfaskriftir og hin sókratíska samræða, en Montaigne getur þess að lát Etienne de La Boétie hafi komið í veg fyrir að hann gæti skrifað til hans, þess vegna hafi hann skrifað *Essais*. Hér eru það Montaigne og lesandinn sem kallast á, ræða saman, og ljóst er að Montaigne ber virðingu fyrir þeim síðarnefnda: „Glöggur lesandi kemur oft auga á, í skrifum annarra, aðra kosti en þá sem höfundur vissi af sjálfur, og gæðir þau dýpri og fjölbreyttari merkingu og túlkun“ (Montaigne I.24, 1962: 126). Montaigne fær lesandann til að hugsa með sér, leita svara og skýringa, eins og til dæmis í óræðum upphafsorðum esseyjunnar um iðrunina (III.2) hér fyrir ofan þar sem höfundurinn greinir sig frá öðrum án þess að skilgreina nánar hverjir það eru. Ef til vill eru það þeir sömu og Montaigne vísar til þegar hann segist draga upp mynd af sjálfum sér fyrir aðra: Myndin verður skýrari eftir því sem hann gerir fleiri tilraunir og þannig er hann sjálfur jafnmikið afsprengi bókarinnar og hún afsprengi hans (Montaigne II.18, 1962: 648). Maðurinn mótast og tekur á sig mynd í snertingu og samskiptum við aðra. Tengslin

við annað fólk eru því nauðsynleg, en Jean Starobinski bendir á að þar eins og víðar sé Montaigne fullur mótsagnar: hann sýnir sig til þess að aðrir sjái hann eins og hann er en kærir sig kollóttan um hvað öðrum finnst (Starobinski 1985: 89–137).

4. Indíanarnir og við

Þótt Montaigne fari um víðan völl í sjálfsskoðun sinni fer hann líklega aldrei eins langt, í landfræðilegum skilningi, og þegar hann fjallar um Nýja heiminn þótt hann hafi aldrei komið þangað. Þegar Montaigne byrjar að skrifa *Essais* eru landafundirnir miklu að baki og margar ferðasögur hafa komið út. Þar má nefna *La Singularitez de la France antarctique* (Sérkenni Frakklands suðurhvelsins) eftir André Thevet sem kom út 1557 og *Histoire d'un voyage faict en la terre du Brésil* (Saga ferðar sem farin var til Brasilíu) eftir Jean de Léry frá árinu 1578, sem báðar fjalla um Brasilíu þótt á ólíkan hátt sé. Einnig eru spænsk verk um Nýja heiminn lesin í Frakklandi í frönskum þýðingum svo sem *Brevísima Relación de la Destrucción de las Indias* (Örstutt frásögn af eyðingu Indíalanda, 1552) eftir Bartolomé de Las Casas þar sem voðaverk Spánverja í Nýja heiminum voru afhjúpuð og *Historia de las Indias* eða *Hispania Victrix* (Saga Indíalanda eða Sigursæli Spánn, 1552) eftir Fransisco López de Gómara.¹⁴ Það er greinilegt að Montaigne hefur lesið sér til um landafundina og víst þykir að hann hafi stuðst við ofangreindar franskar ferðasögur þótt hann nefni ekki heimildir sínar.¹⁵ Hann nefnir einnig munnlegar frásagnir fábrotinna ferðalanga, sem honum falla vel, þar sem þeir skreyta ekki frásagnir sínar, öfugt við marga menntamenn sem túlka og teygja viðfangsefni sín eftir eigin hentugleika og smekk (Montaigne I.31, 1962: 202). Montaigne fjallar einkum um íbúa Nýja heimsins í tveimur ritgerðum í verki sínu: „Af mannætum“ („Des cannibales“ I.31), sem hann helgar þessu

14 Verk Las Casas og Gómara voru þýdd á frönsku: Bartolomé de Las Casas, *Histoire admirable des horribles insolences, cruantez et tyrannies exercées par les Espagnols ès Indes Occidentales*, traduit par Jacques de Migrode, 1579; Francisco López de Gómara, *Histoire generale des Indes occidentales*, Traduite par Martin Fumeé, 1568.

15 *Histoire de Portugal* eftir Hieronymus Osorio er einnig tilgreind sem ein af heimildum Montaignes. Hún kom út í franskri þýðingu 1581 (sjá t.d. Montaigne 1962, bls. 1493–1494).

efni, og í kaflanum „Um ferðamáta“ („Des coches“ III.6) þar sem hann tengir vangaveltur um farartæki, munað og konungstign við hugrekki og reisn indíánakonunga í Mexíkó.¹⁶

Afstaða hans til landafundanna er skýr. Hann fordæmir landvinninga Spánverja og Portúgala, illa meðferð þeirra á indíánunum, útrýmingu þjóða og menningar, græðgi, grimmd og hroka landvinningamannanna sem nýttu sér „fáfræði og reynsluleysi“ indíánanna (Montaigne III.6, 1962: 876–894). Þannig hefst kaflinn „Af mannætum“ á skilgreiningu á orðinu *barbari* sem Montaigne skýrir ekki út frá orðasifjafræðinni heldur því hvernig hver þjóð notar þetta orð um þá sem ekki tilheyra henni; barabarismi er þá einfaldlega það sem ekki fellur undir venjur hennar og siði. Sjónarhornið og viðmiðið er alltaf maður sjálfur, það sem gott þykir og rétt í manns eigin landi. Svo dregur Montaigne upp mynd af þessu fjarlæga fólki og daglegu lífi þess.¹⁷

Íbúar Nýja heimsins eru óspilltir, hjartahreinir og hraustir og heimildamenn Montaignes segjast ekki hafa séð þar nein tannlaus og skjálfandi gamalmenni. Þeir eru blessunarlega lausir við tölur og bókstafi, dómara, stjórnámamenn, vinnu, klæðnað og vín, og svo mætti lengi telja. Þeir eru eins og ein stór fjölskylda, tungumál þeirra er hljómpýtt, einna líkast grísku, og þeir eiga ekki orð yfir ósannindi, svik, fals, nirfilshátt, öfund eða fyrirgefningu. Landið er hlýtt, byggðin meðfram sjónum og sjórinn fullur af fiski. Innfæddir fara á fætur í dagrenningu og neyta þá einu máltíðar dagsins. Þeir drekka hins vegar oft á dag volgan bragðmikinn drykk sem gerður er úr einhverri rót. Svo er deginum eytt í dans. Yngri mennirnir fara á veiðar, konur sjá um að hita drykkinn. Öldungar predika yfir fólkinu fyrir árbítinn og endurtaka ávallt það sama: hugrekki andspænis óvinum og hlýju í garð kvennanna. Þeir trúu því að sálin sé eilíf og að sálir þeirra sem það verðskuldi fái dvalarstað í austri en hinar í vestri. Eins konar spámenn koma af og til niður úr fjöllum

16 Montaigne víkur stuttlega að mannáti í II.11 „Af grimmd“ („De la cruauté“) og fjallar um Nýja heiminn í II.12, „Til varnar Raimond Sebond“ („Apologie de Raimond Sebond“). Íslenska þýðingu á kaflanum „Des cannibales“ er að finna aftar í þessu hefti, bls. 317–330.

17 Indíánarnir sem Montaigne lýsir í verki sínu eru Tupinamba-indíánar á strönd Brasilíu. Þessum indíánum er lýst í ofangreindum ferðasögum. Árið 1550 höfðu svo fimmtíu Tupinamba-indíánar tekið þátt í miklum hátíðahöldum í Rúðuborg til heiðurs Hinriki 2. Öll umfjöllun Montaigne um indíána Ameríku ber keim af lýsingum á Tupinamba-indíánunum, hvort sem hann fjallar um Asteka eða Inka, eins og hann gerir í kafla III.6 „Um ferðamáta“ („Des coches“).

til þeirra og segja þeim hvað er í vændum, en ef spámaðurinn misreiknar sig er hann tekinn af lífi. Fólkið á í stríði við þá sem búa hinum megin við fjöllin; mennirnir berjast naktir, vopnaðir bogum eða trésverðum. Þeir kunna ekki að hræðast og því lýkur bardögnum alltaf með dauða eða blóðsúthellingum. Sigurvegarinn sker höfuðið af föllnum óvini og hengir það upp við dyrnar á húsi sínu. Aðrir eru teknir til fanga. Eftir tveggja til þriggja mánaða vist eru fangarnir rotaðir, steiktir og borðaðir. Allir sameinast í þessari athöfn en hún snýst ekki um að seðja hungur heldur að ná fram hefndum.

Evrópubúum hryllti við sögum af mannáti indíánanna sem Kólobus hafði fyrstur manna haft orð á í bréfum sínum um landa-fundina en var svo fjallað um aftur í skrifum ýmissa sagnaritara. Þrátt fyrir það er sú mynd sem lesandinn fær af indíánunum í frásögn Montaignes jákvæð. Hvað vakti fyrir höfundinum með þessari umfjöllun? Það er áberandi að á tímum blóðugra átaka í heimalandi sínu skuli hann að mestu sneiða hjá umfjöllun um þau viðkvæmu trúarlegu deilumál sem hann fléttaðist inn í. En hér fær hann tækifæri til að spegla atburði úr samtíma sínum í villimennsku indíánanna:

Ég er ekki þjakaður af því að við skulum taka eftir villimannslegum hryllingi þessara gjörða [mannátsins] heldur af því að um leið og við forðæmum réttilega misgjörðir þeirra þá erum við svo blind á okkar eigin. Ég held að það sé meiri villimennska fólgin í því að eta lifandi mann en dauðan, að limlesta hann með pyntingum og á píningarabekk meðan hann finnur enn til, steikja hann smátt og smátt, láta hunda og svín glefsa í hann og meiða (eins og við höfum ekki bara lesið um heldur séð nýlega, ekki meðal fornra fjadvina heldur nágranna og meðborgara, og það sem verra er, undir formerkjum guðrækni og trúar), en að steikja hann og eta þegar hann er dáinn. (Montaigne I.31, 1962: 207–208)

Montaigne skýrir þetta ekki nánar enda vissu allir lesendur hans hvað hann átti við. Mannát er gamalt stef úr bókmenntum, bæði fornþókmenntum og bókmenntum miðalda, þjóðsögum og ævintýrum. En grimmd, ofbeldi og mannát var einnig til umræðu í samtíma Montaignes og sögur bárust af mannáti, ekki aðeins í Nýja

heiminum heldur einnig í þeim gamla. Jean de Léry, höfundur ferða-sögunnar *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*, var mótmælendatrúar og hann tók einnig saman verkið *Histoire mémorable de la ville de Sancerre* (Minnisverð saga Sancerre-bæjar) þar sem hann segir frá atburðum sem hann var vitni að í bænum Sancerre árið 1573. Sancerre var eitt af höfuðvígum mótmælenda í Frakklandi og í umsátrinu um bæinn brast á mikil hungursneyð meðal íbúa hans sem sumir gripu til þess neyðarúrræðis að leggja sér mannakjöt til munns (Rawson 2001: 25–30). Einnig voru frásagnir af sölu og áti á líkamshlutum mótmælenda t.d. í París, Lyon og Auxerre eftir blóðbaðið sem átti sér stað á Bartólómeusarmessu í París 1572 og kom af stað öldu ofbeldis víða um landið. Léry ber mannátið í Brasilíu saman við atburðina í Sancerre og segist aldrei hafa verið hræddur þar ólíkt því þegar hann horfði upp á hryllinginn í Sancerre. Frásögn hans er indíánunum í vil, eins og hjá Montaigne, en sá síðarnefndi virðist einnig hafa í huga refsingarnar sem þeir sem ásakaðir voru um mannát urðu að þola af hálfu trúbræðra sinna sem brenndu þá lifandi á báli (Rawson 2001: 28–29). Í hinu fræga ljóði Agrippa d'Aubigné um trúarbragðastríðin, *Les Tragiques* (Hinir harmrænu), sem kom út í byrjun 17. aldar, er Frakklandi lýst, strax í upphafi kvæðisins, sem móður með tvö börn sín í fanginu; börnin deila og rifast og skeyta engu um sorg og þjáningu móðurinnar. D'Aubigné var mótmælendatrúar og er kvæði hans eitt af minnisvörðum borgarastríðsins í Frakklandi á síðari hluta 16. aldar.¹⁸

Stríð þeirra er göfugt, heldur Montaigne áfram í „Af mannættum“, til að draga enn betur fram yfirburði indíánanna, og snýst um það eitt að sigra. Þeir ræna ekki andstæðinga sína en halda föngunum í góðu yfirlæti, lofa þeim jafnvel að snúa heim ef þeir viðurkenni ósigur sinn en allir vilja fangarnir frekar deyja og vera étnir því að hugrekki er æðsta dyggðin.¹⁹ Fangarnir eru glaðir, ögra vörðum sínum og hvetja þá til að taka sig af lífi og setjast að snæðingi og minna verðina á að um leið muni þeir borða sína eigin feður og forfeður, sem þeir, fangarnir, hafa lagt sér til munns áður. Það er

18 Agrippa d'Aubigné bardist við hlið Hinriks af Navarre áður en sá síðarnefndi snerist til kaþólskrar trúar til að geta tekið við af Hinriki 3. *Les Tragiques* kom fyrst út árið 1616, eftir dauða höfundarins.

19 Í ritgerðinni „Des Coches“ lýsir Montaigne einnig hugrekki indíánanna í bardögum við Spánverja.

furðu langt, segir Montaigne, á milli þeirra síða og okkar: „Við getum svo sem kallað þá skrælingja með hliðsjón af reglum skynseminnar en ekki í samanburði við okkur sem stöndum þeim framar í allri villimennsku“ (Montaigne I.31, 1962: 208).

Að lokum segir höfundur frá því að þrír indíánar hafi stigið á skipsfjöl og komið til Rúðuborgar þar sem þeir hafi hitt Karl 9. (1550–1574) Frakklandskonung og spjallað lengi við hann. Þeir hafi svo skoðað borgina og verið spurðir um hvað þeim hefði nú þótt aðdáunarverðast. Þeir hafi nefnt þrjú atriði en Montaigne segist því miður bara muna eftir tveimur þeirra: Í fyrsta lagi hafi þeim þótt einkennilegt að vopnaðir og skeggjaðir menn skyldu lúta barnungum konungi í stað þess að velja sér stjórnanda úr sínum hópi og í öðru lagi fannst þeim skrítið að hér skyldu sumir menn lifa í vellystingum en aðrir, horaðir og illa til fara, betla við dyr hinna. Montaigne lýkur þannig umfjöllun sinni um mannæturnar með því draga upp mynd af sínu eigin samfélagi, ómannlegu og grimmu.

Lýsingar Montaignes á íbúum Nýja heimsins í ritinu eru þó misfagrar. Í lok esseyjunnar „Um hófsemi“ („De la modération“), rétt á undan ritgerðinni um mannæturnar, er að finna stuttan kafla þar sem mannfórnum indíána og grimmd er lýst og sagt frá því hvernig þeir „brenna fórnarlömb sín lifandi og draga þau hálfbrunnin út úr logunum til þess að rífa úr þeim hjartað og innýflin“ (Montaigne I.30, 1962: 199).²⁰ Í riti sínu um barbarisma og evrópskt ímyndunarafli á tímabilinu 1492–1945 bendir Claude Rawson á hversu tvíræð staðsetning þessa stutta kafla er en honum var bætt inn í aðra útgáfu verksins 1588 (Rawson 2001: 42–55). Rawson telur að með þessari staðsetningu sé höfundurinn vísitandi að draga úr þeirri upphöfn mynd af indíánunum sem bíði lesandans í ritgerðinni „Af mannætum“ því að þar (I.30) séu aðfarir íbúa Nýja heimsins ekki ólíkar þeim sem hann eignar samlöndum sínum í næstu esseyju. Esseyjan um mannæturnar er einmitt þekkt fyrir að vera mótsagna-kennd eins og Claude Lévi-Strauss og fleiri hafa bent á: Þar er hinu Nýja stillt upp andspænis hinu Gamla og einnig sýnt hversu varasamt er að túlka einn menningarheim út frá öðrum því að öll samfélög geta virst villimannsleg þegar síðir þess eru skoðaðir með augum skynseminnar en jafnframt ætti ekkert þeirra að falla í þann

20 Þess má geta að mannfórnir indíána komust á blað eftir fund Mexíkó og Perú.

flokk ef siðir þess eru settir í skynsamlegt samhengi (Lévi-Strauss 1991: 280–281, Marchi 1993: 35–54).

Í riti sínu *Nous et les autres* (Við og hinir) frá árinu 1989 bendir Tzvetan Todorov á að þótt Montaigne dragi upp mjög lofsamlega mynd af indíánum Nýja heimsins í „Af mannætum“, á kostnað samlanda sinna og samfélags, hafi hann í raun ekki vitað neitt um þá; myndin byggist á hans eigin hugmynd um dyggðir og fullkomnun og hún eigi fyrst og fremst rætur að rekja til klassískrar menningar, einkum Forngríkkja (Todorov 1989: 60). Það var kannski ekki við öðru að búast af Montaigne; þótt landafundir 16. aldar væru stórvíðburður þá opnuðust fleiri gáttir á þessum tíma sem höfðu einnig djúpstæð áhrif á menntamenn. Menningararfur fornaldar var heillandi og hann þekktu Montaigne og samferðamenn hans vel. Þar var að finna lýsingar á fjarlægum þjóðum og tegundum og í fyrstu virtust landafundirnir einfaldlega staðfesta tilvist þeirra frekar en að vera uppspretta nýrrar þekkingar (Lévi-Strauss 1991: 291). Það kom þó ekki í veg fyrir að skrif Montaignes um íbúa Nýja heimsins segðu sitthvað um höfundinn og skoðanir hans á samtíma sínum.

5. Lokaorð

Esseyjurnar eru tilraunir Montaignes til að kynnast sjálfum sér betur með því spegla sig í öðrum og heiminum öllum. Eins og Jean Starobinski bendir á þá byggir hugmynd Vesturlandabúa um tilvist einstaklingsins að miklu leyti á skrifum Montaignes og þeirri hugsun að einstaklingur geti ekki áttað sig á sjálfum sér nema hann sjái sig speglast í öðrum (Starobinski 1985: 307). Þannig er esseyjan um mannæturnar og skrælingjana handan hafsins ein af leiðum Montaignes til að fjalla um villimennsku sinnar eigin þjóðar og segir okkur því meira um höfundinn og samlanda hans en íbúa Nýja heimsins. Svona – meðal annars – skrifar heimspekingurinn og húanistinn Montaigne sjálfan sig á nýstárlega hátt inn í þá atburði sem settu svip sinn á samtíma hans. Sem samtímaspeggill einkennist verk hans og hugsun þó ekki af mikilli bjartsýni, þrátt fyrir lífsheimspeki Montaigne, enda ekki við því búast í Frakklandi á seinni hluta 16. aldar þegar hrikki í stoðum trúarinnar og borgarastríð skipti löndum hans í andstæðar fylkingar.

ÚTDRÁTTUR

Sjálfsmynd og villimenn Nýja heimsins í skrifum Michels de Montaigne

Lýsingar á skrælingjum Nýja heimsins höfðu mikil áhrif á Evrópubúa, ekki síst sögur af mannáti. Einn þeirra endurreisnarmanna sem skrifuðu um íbúa Nýja heimsins var Frakkinn Michel de Montaigne (1533–1592) sem er þekktastur fyrir rit sit *Essais* eða Tilraunir. Þar dregur höfundur upp mynd af sjálfum sér með því að beina sjónum sínum og dómgreind að ólíkustu viðfangsefnum. Í esseyjunni „Um mannætur“ („Des cannibales“) gagnrýnir Montaigne grimmd samlanda sinna í þeim trúardeilum, sem settu svip sinn á síðari hluta 16. aldar í Frakklandi og lýsir því yfir að Evrópumenn standi íbúum Nýja heimsins framar í allri villimennsku. Hér er greint frá esseyjuformi Montaignes og sagt frá því hvernig sjálfsmynd og sýn á „hinn“ fléttast saman í umfjöllun hans um mannætur Nýja heimsins.

Lykilorð: Michel de Montaigne, „Um mannætur“, esseyja, Nýi heimurinn, sjálfsmynd

ABSTRACT

Autoportrait and the Savages of the New World in the *Essays* of Michel de Montaigne

Descriptions of the Indians of the New World greatly influenced the European imagination, in particular stories of cannibalism. One of the intellectuals of the Renaissance who wrote about this subject was Michel de Montaigne (1533–1592), known for his work *Essais*. There he draws a picture of himself by considering and testing his judgement on different topics. In his essay “On cannibals” (“Des cannibales”) Montaigne criticises the cruelty of his French contemporaries in the religious wars of the second part of the 16th century and claims that Europeans are far more barbaric than the inhabitants of the New World. In this article, the form of Montaigne’s essays will be presented through a study of his vision of the “other” in his writings on the cannibals of the New World.

Keywords: Michel de Montaigne, “On Cannibals” (“Des cannibales”), essay, New World, autoportrait

HEIMILDIR

- Auerbach, Erich. 2008. *Mimesis. Framsetning veruleikans í vestrænum bókmenntum*. Aðalþýðandi: Gauti Kristmannsson. Reykjavík: Háskólaútgáfan, Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands. (© 1946, *Mimesis: dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literature*, Bern: Francke.)
- Bakewell, Sarah. 2011. *How to live: Or A Life of Montaigne in One Question and Twenty Attempts at an Answer*. New York: Other Press.
- Boase, Alan M. 1970. *The Fortunes of Montaigne. A History of the Essays in France, 1580–1669*. New York: Octagon Books.
- La Boétie, Etienne de. 1549. *Le discours de la servitude volontaire ou le contr'un*. http://classiques.uqac.ca/classiques/la_boetie_etienne_de/discours_de_la_servitude/discours_servitude_volontaire.pdf [sótt 30. september 2013].
- Delumeau, Jean. 1984. *La civilisation de la renaissance*, París: Arthaud.
- Frame, Donald M. 1965. *Montaigne. A Biography*. London: Hamish Hamilton.
- Glaudes, Pierre, og Louette, Jean-Pierre. 2011. *L'Essai*. París: Armand Colin.
- Hoffmann, George. 1998. *Montaigne's Career*. Oxford: Clarendon Press.
- Lévi-Strauss, Claude. 1991. *Histoire de lynx*. París: Plon.
- Marchi, Dudley M. 1993. „Montaigne and the New World: The Cannibalism of Cultural Production.“ *Modern Language Studies* 24(3), bls. 35–54.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1960. *Signes*. París: Gallimard.
- Montaigne, Michel de. 1943. *Selected Essays*. Donald M. Frame þýddi og skrifaði inngang og skýringar. Princeton (New Jersey), Toronto, London, New York: D. Van Nostrand Company.
- Montaigne, Michel de. 1962. *Œuvres complètes*. Albert Thibaudet og Maurice Rat sáu um útgáfuna. Maurice Rat ritaði inngang og skýringar. París: Gallimard.
- Rawson, Claude. 2001. *God, Gulliver and Genocide. Barbarism and the European Imagination 1492–1945*. Oxford: Oxford University Press.
- Rousset, Jean. 1954. *La littérature de l'âge baroque en France. Circé et la paon*. París: José Corti.
- Screech, Michael Andrew. 1983. *Montaigne and Melancholy, The Wisdom of the Essays*. Harmondsworth: Penguin.
- Starobinski, Jean. 1985. *Montaigne in Motion*. Þýð. Arthur Goldhammer. Chicago, London: The University of Chicago Press. (©1982 *Montaigne en Mouvement*, Gallimard.)
- Todorov, Tzvetan. 1989. *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*. París: Édition du Seuil.
- Todorov, Tzvetan. 1992. *Erobringen av Amerika. Forholdet til Den Andre*. Þýð. Arne Kjell Haugen. Osló: Document Forlag. (©1982 *La Conquête de l'Amérique*, Éditions du Seuil.)

Aðrar greinar

Mat á ritun: Stöðupróf og Viðmiðunarrammi Evrópuráðsins (CEFR)

1. Inngangur

Í heimsþorpi nútímans þurfa allir að hafa tök á því að tjá sig á einu eða fleiri erlendum tungumálum. Samskipti eru hröð, hver og einn verður að geta svarað nánast umsvifalaust í síma, í tölvupósti eða öðrum miðlum. Sjaldnast er tími til að leita aðstoðar annarra við tjáskiptin og því mikilvægt að fólk almennt viti hvers þeir eru megnugir, en líka hvar og hvernig hægt er að leita upplýsinga til að fylla í hugsanlegar eyður.

Jafnan er talað um fjóra færniþætti tungumáls, viðtökubættina hlustun og lestur annars vegar og frálagsþættina tal og ritun hins vegar. Ákveðin hefð hefur verið fyrir því að telja talmál óformlegt og jafnvel ófullkomnara en ritmál. Ritmálið er þá hið formlega og málfræðilega fullkomna mál (Møller 1991: 181). Mörk milli talmáls og ritunar eru þó óljósari nú en áður eftir tilkomu tölvupósta, smáskilaboða og bloggs. Á samfélagsmiðlum er ekki gert ráð fyrir því formlega málfari eða orðfæri sem hefur verið helsta einkenni ritmáls. Formlegt ritmál er þó í fullu gildi enn sem fyrr og hlýtur að verða liður í tungumálanámi um ókomna tíð.

Veigamikill þáttur í tungumálakennslu er mat á færni nemenda í markmálinu. Þegar meta skal færni í erlendu tungumáli þarf margs að gæta. Hvaða færni á að meta, í hvaða tilgangi er metið, hver er bakgrunnur nemandans, hve gamall er hann, hve lengi hefur hann

lært tungumálið, hefur hann lært það í skóla eða dvalið í umhverfi þar sem erlenda málið er notað að staðaldri?

Í íslenska skólakerfinu hefur árangur á lokaprófum lengst af verið gefinn upp á prófskírteinum með einni tölu á bilinu 0–10. Í hverjum skóla eru samin próf án samráðs við aðra skóla eða leiðsagnar frá miðlægum sérfróðum aðila. Eina erlenda tungumálið sem prófað er í samræmt er enska í 10. bekk grunnskóla þar sem nemendur og skólar fá sundurliðað mat (Námsmatsstofnun 2012), en það mat kemur ekki sérstaklega fram á prófskírteini. Til að bera saman tungumálafærni nemenda úr íslenskum framhaldsskólum er því ekki nóg að horfa á einkunnir, því þar kemur ekki fram í hvaða færniþáttum hefur verið prófað né heldur hvert innbyrðis vægi þáttanna hefur verið og enn síður þyngdarstig prófanna. Vissulega nota skólar sömu námsbækur í einhverjum mæli en kennurum er í sjálfsvald sett hvaða námsgögn þeir nota og hvernig. Það getur því verið erfitt að átta sig á færni nemenda við lok grunnskóla, t.d. í ensku og dönsku, og hvaða færni er til staðar meðal nýstúdenta í þeim tungumálum sem þeir hafa lagt stund á í framhaldsskóla. Það hlýtur að vera áhugavert fyrir skóla, nemendur, fræðslufirvöld og vinnumarkaðinn að geta gengið að haldgóðum upplýsingum um hver *raunveruleg* tungumálakunnátta t.d. nýstúdenta er og hvernig þeir standa í hverjum færniþætti fyrir sig.

Hér verður ritunarþátturinn í brennidepli og víst er að seint verða allir á einu máli um það hvaða þættir skipta mestu máli við mat á ritun. Síðustu 15–20 árin, eftir að kenningar um tjáskiptamiðaða tungumálakennslu urðu ráðandi, hefur áhersla beinst að því að meta nemendatekta út frá tjáskiptagildi þeirra. Í því felst að nemendur séu færir um að rita texta sem kemur ákveðnum skilaboðum á framfæri. Tungumál er tjáskiptatæki og þar af leiðandi hlýtur það að skipta máli að texti hafi tilgang – að það sem nemendur rita eigi erindi við tiltekinn viðtakanda (t.d. hjá Richards 2006; Willis 2001; Lund 2009).

Til er hugtakið *millimál* (e. *interlanguage*), sem byggist á þeirri hugmynd að þegar einstaklingur lærir erlent tungumál verði til mál sem hvorki er móðurmál né markmál en þegar fram í sækir nálgist málnotkun nemandans æ meira markmálið og sumir ná í álíka færni í því og móðurmáli (Gass og Selinker 1994). En hvernig er hægt að

mæla kunnáttu nemenda á ólíkum stöðum í þessu ferli? Hvað er það sem skiptir máli við slíkt mat – „rétt mál“ eða hæfni til að tjá sig? Hvaða aðferðir eða tæki hafa verið þróuð til að meta það? Eitt þeirra er Viðmiðunarrammi Evrópuráðsins (CEFR¹), en hér verður fjallað um þennan ramma og athugað hvers konar matstæki hann er. Í kjölfar umræðu um tungumálakunnáttu nýnema við Háskóla Íslands voru í fyrsta sinn haustið 2012 haldin leiðbeinandi stöðu-próf í fjórum tungumálum innan Deildar erlendra tungumála, bókmennta og málvísinda (DET) við Háskóla Íslands. Við gerð prófanna og mat á þeim var tekið mið af viðmiðunarrammanum. Hér verður eingöngu rýnt í mat á ritmáli nýnema í dönsku við Háskóla Íslands. Ástæða þess að danskan varð fyrir valinu er einkum sú að danska var eina tungumálið sem prófað var í á færnistigi B-2 og því tiltölulega einfalt að beina sjónum að því. Færnistig B-2 er sett fram sem æskilegt viðmið við inngöngu í dönskunámið. Leitað er svara við því hvort nemendur hafa yfir þeirri færni að ráða þegar þeir hefja nám.

2. CEFR / Viðmiðunarrammi Evrópuráðsins

Viðmiðunarrammi Evrópuráðsins² var upphaflega gefinn út á ensku og frönsku árið 2001 og í kjölfarið þýddur í heild sinni á 39 tungumál. Einungis sjálfsmatsramminn³ hefur verið þýddur á íslensku sem hluti af íslenskri útgáfu á Evrópsku tungumálamöppunni, European Language Portfolio (2006).⁴ Viðmiðunarramminn inniheldur hagnýt námsmarkmið fyrir tungumálanám og hefur breiða skírskotun í tungumálakennslu.⁵ Námskrár hafa víða, meðal annars á Íslandi, verið samdar á grunni viðmiðunarrammans og hann hefur

1 CEFR – hér eftir kallað Viðmiðunarrammi Evrópuráðsins – eða viðmiðunarramminn – er skammstöfun fyrir Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment.

2 http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Cadre1_en.asp [sótt 8. sept. 2013]

3 Í sjálfsmatsrammanum eru skilgreind viðmið í tali, ritun o.s.frv. miðað við færnistig A-2, A-2, B-1, B-2, C-1, C2

4 Sjálfsmatsramminn á íslensku er á bls. 5 í Evrópsku tungumálamöppunni http://www.nams.is/pdf/elp_upper_disa_3.pdf [sótt 29.mars 2013].

5 Evrópsk tungumálamappa, vottun númer 75.2006 http://www.nams.is/pdf/elp_upper_disa_3.pdf [sótt 8. sept. 2013]

verið notaður til vottunar á færni Evrópubúa í erlendum tungumálum.

Þrjátíu ára þróunarvinna á vegum Evrópuráðsins liggur að baki útgáfu viðmiðunarrammans frá 2001.⁶ Vinna að samræmdu matskerfi á nútíma tungumálum hófst 1975 þegar Jan van Ek setti fram hugtakið „Threshold Level“, sem var skilgreining á lágmarkskunnáttu í tilteknu tungumáli fyrir fullorðið fólk sem flytur milli landa eða málsvæða. Þá ber að nefna þróun D. A. Wilkins á „notional-functional“ námskrá árið 1976 þar sem reynt var að skilgreina hvað það væri sem fólk þyrfti að kunna í erlenda málinu til að geta unnið tiltekin störf í viðkomandi landi (Hafdís Ingvarsdóttir 2006; Meister 2005). Í framhaldinu var unnið að frumútgáfum viðmiðunarrammans og frá 2001 hafa komið nýjar og endurbættar verkefnaskýringar til að stuðla að notkun rammans, síðast 2011.

Viðmiðunarramminn greinir og lýsir færni sem tungumálanemi þarf að tileinka sér. Í honum eru settar fram áherslur og staðlar um tungumálanám og kunnáttu á nokkrum stigum tungumálafærni. Markmið með notkun rammans eru margvísleg. Þar má meðal annars tilgreina eftirtalin atriði:

- Að stuðla að og stýra samvinnu menntastofnana í ólíkum löndum ásamt því að skapa traustan grunn að sameiginlegri viðurkenningu á færni í tungumálum.
- Að hjálpa nemendum, kennurum, námsefnishöfundum o.fl. við að skilgreina og samhæfa aðgerðir í tungumálakennslu.
- Að auðvelda þeim sem stunda tungumálanám að fylgjast með framvindu í námi sínu meðan á því stendur.
- Að styðja við og efla fjöltyngi, fjölmenningu og sjálfræði nemenda.
- Að virkja tjáskipti grundvölluð á meðfæddri hæfni hvers mál-nema.

Svo má bæta við að hver málnotandi er einstakur persónuleiki og samfélagsvera, sem getur nýtt sér vitrænt, tilfinningalegt og með-

6 Þar má m.a. nefna Tungumálamiðstöðina í Graz í Austurríki, sem er ein af stofnunum Evrópuráðsins. <http://www.menntamalaraduneyti.is/raduneyti/althjodlegt-samstarf/nr/347> [sótt 14. maí 2013].

vitað val ásamt hæfni til að ná tjáskiptamarkmiðum sínum hverju sinni (Kohonen 2007: 268).

Á þessum þrjátíu árum hefur þróunin leitt til nýbreytni í námskrám, bæði opinberum og staðbundnum. Kennsluefni hefur verið samið fyrir mismunandi stig málþróunar og kunnáttu.⁷ Sjálfsmatsramminn, sem oftast er vitnað til og margir þekkja, er byggður á grunni margra (undir)skala um þróun erlenda tungumálsins í mál-tökuferli málnefna. Hann nær yfir sex skilgreind færnistig, A-1, A-2, B-1, B-2, C-1, C-2, og mælir fimm mismunandi færniþætti: hlustun, lestur, tal, samtöl og ritun (RelEx team 2011).

Með viðmiðunarrammanum er lögð áhersla á tungumál og tungumálanám og er litið á málnotendur sem félagsverur með félagsmálvísindalega nálgun á notkun tungumáls og þróun þess. Segja má að tungumálið hafi bæði lárétta og lóðrétt vídd. Lárétta víddin nær til þeirra verkefna sem málhafinn þarf að fást við, hvort sem um er að ræða í formlegu námi eða í málumhverfinu. Lóðrétt víddin tekur til þess að tjáskiptahæfi og tjáskiptavirkni þróast og eykst, sem og getan til að beita málinu á flóknari og fagaðri hátt (Hulstijn o.fl. 2010: 12).

Viðmiðunarramminn byggir á rannsóknargögnum sem eru mikil að vöxtum og á grunni þeirra hafa verið gerðir margvíslegir (undir)skalar á frönsku, ensku og þýsku og þeir verið þyngdarprófaðir.⁸ Skalarirnir eru meðal annars notaðir til að meta málnotkunarhæfni nema. Mat af slíku tagi gerir öllum jafnt undir höfði (samræmt mat) og er ekki lengur eingöngu bundið við Evrópu því Bandaríkin, Kanada og Ástralía vinna einnig eftir viðmiðum af þessu tagi (Hulstijn o.fl. 2010: 14).

Gagnlegt er að hafa matstæki sem nota má til mats á tungumálakunnáttu í sem víðustum skilningi þar sem allir færniþættir málsins eru jafngildir. Eftirtalin rök má tilgreina sem meðmæli með notkun þess:

- Fólk fer í æ ríkara mæli milli landa til dvalar um styttri eða lengri tíma, góð tungumálakunnátta auðveldar aðgengi að námi og störfum innan Evrópu.

7 Slíkt námsefni í t.d. þýsku, frönsku og spænsku er notað í framhaldsskólum á Íslandi.

8 Þyngdarprófun verkefna fer fram með svokallaðri Rasch-greiningu, forriti sem prófar með stærðfræðilegum hætti þyngdarstig prófa og verkefna.

- Tungumál lærast utan skólakerfis – í sjálfsnámi, af dvöl í landi, – og fólk ætti því að geta fengið mat á færni og kunnáttu án þess að hafa prófskírteini. Ekki má gleyma að fólk lærir eftir að skóla lýkur og prófskírteini er því enginn endapunktur.
- Flestir nota erlend tungumál í hagnýtum tilgangi, þ.e. á ferðum eða við dvöl í landi þar sem málið er talað og þar með er komin krafa um tjáskipti og eðlilega notkun markmálsins.
- Færni í tungumáli er alls staðar metin á sömu forsendum þar sem matsgrunnur og matsþættir eru þeir sömu, matið verður samræmt.
- Eflir tungumálakunnáttu og fjöltyngi í öllum aldurshópum með bættri tungumálakennslu.
- Eykur ábyrgð og sjálfstæði í námi, hvetja til náms og sjálfsnáms í fleiri tungumálum.
- Auðveldar Evrópubúum að fá tungumálakunnáttu sína metna þegar færnin er metin í samræmdu kerfi.
- Atvinnurekendur og skólar geta, bæði við inntöku og útskrift, notað þessi viðmið (Common European Framework 2001: 17).

Víða um lönd gera ráðuneyti menntamála þá kröfu að (samræmd) lokapróf í tungumálum séu metin eftir viðmiðunarrammanum. Margar stofnanir og háskólar hafa lýst því yfir að próf frá þeim séu byggð á einhverju tilteknu færnistigi rammans.⁹ Fáir hafa þó getað stutt það á fræðilegan hátt enn sem komið er. Þótt Evrópuráðið hafi útbúið leiðbeiningar til að tengja próf við viðmiðunarramman og verið sé að þróa sýnidæmi tengd notkun rammans, leikur vafi á að slíkar yfirlýsingar eigi sér stöð í rannsóknatengdum grunni. Svipað má segja um margar námsstofnanir, einkum á háskólastigi, sem lýsa því yfir að námskrá þeirra sé samhæfð stigum viðmiðunarrammans, án þess að rannsóknatengdar niðurstöður séu fyrir hendi (Hulstijn o.fl. 2010: 15).

Dialang (2006) er tungumálapróf sem var þróað við háskólann í Lancaster að frumkvæði J. Charles Alderson prófessors og var eitt af fyrstu verkefnum sem notaði staðla úr viðmiðunarrammanum sem grunn til að prófa í. Staðlarnir voru þýddir úr ensku á 13

9 Sem dæmi má taka að útlendingar (aðrir en Norðurlandabúar) verða að taka *Studieproven*, próf á færnistigi C-1 til að fá inngöngu í háskólanám sem fer fram á dönsku.

önnur evrópsk tungumál, þar á meðal á íslensku. Prófin eru gagnvirk og geta nemendur prófað færni sína í tungumálum og fengið umsögn um færni sína á kvarðanum A-1 til C-2. Gerð var tilraun til að meta einnig færni í málfræði og orðaforða, en ekki þótti takast vel til með að búa til skala til að meta þá þætti.¹⁰

Svokallaður SLATE-hópur, áhugahópur um aukna notkunar- möguleika viðmiðunarrammans með þá Jan H. Hulstijn, J. Charles Alderson og Rob Schoonen í fararbroddi, vinnur að því að gera viðmiðunarrammann viðtækari svo hann nái líka til mats á færni í málfræði, orðaforða, setningafræði og kallar eftir rannsóknum í máltileinkun til að meta þann þátt málfærni (Hulstijn o.fl. 2010).

3. Staðan á Íslandi

European Language Portfolio (ELP) sem byggir á sömu hugmyndafræði og CEFR (viðmiðunarramminn), hefur á íslensku hlotið heitið Evrópska tungumálamappan (ETM) og var löggilt á Íslandi 2006, bæði fyrir grunnskóla- og framhaldsskólastig. Tungumálamappan er þrískipt:

- Tungumálapassinn (e. *passport*) þar sem hver og einn safnar skjalfestum upplýsingum um formlega færni/hæfni/getu/kunnáttu í tilteknu tungumáli.
- Ferillinn (e. *language biography*) er skrá yfir málanám einstaklings, námsferill sem lýsir færni viðkomandi og hvernig hennar er aflagð.
- Mappan (e. *dossier*) inniheldur safn sýnishorna nemanda af verkefnum sem hann hefur unnið á viðkomandi tungumálum.

Nokkrir skólar tóku þátt í að þróa íslensku útgáfuna, bæði á grunn- og framhaldsstigi. Notkun möppunnar hefur ekki farið hátt, en hún hefur þó verið reynd í nokkrum skólum. Erlent námsefni þriðju mála sem er notað í íslenskum framhaldsskólum er byggt á hæfni- viðmiðum rammans og miðast við eitt hinna sex færnistiga sem matsramminn skilgreinir.

10 Nýjasta útgáfan er frá 2006 (dialang.org).

Í aðalnámskrá framhaldsskóla frá 2011 er gert ráð fyrir að allt nám verði metið í hæfniprepum og skipan tungumála taki mið af sjálfsmatsrammanum (Mennta- og menningarmálaráðuneyti, *Aðalnámskrá framhaldsskóla*, viðauki 3, bls. 99–102).¹¹ Sama hugmyndafræði liggur að baki nýrrar námskrár fyrir grunnskóla, enda gert ráð fyrir því að samfella verði á milli þessara skólastiga. Því má búast við að nemendur Háskóla Íslands muni í framtíðinni hafa mat af slíku tagi í farteskinu og þurfa tungumálakennarar þar ekki síður en aðrir að tileinka sér hugmyndafræðina að baki námsmati af þessu tagi. Vitneskja um kunnáttu og færni nemenda felst þá ekki lengur í einni tölu, heldur fást upplýsingar um hvar nemendur standa í hinum ýmsu færniþáttum.

4. Stöðupróf DET haustið 2012, tilgangur, forsendur og niðurstöður

Kennslunefnd DET tók þá ákvörðun að leggja fyrir til reynslu svokallað leiðbeinandi stöðumat (Þórhildur Oddsdóttir o.fl. 2012) í þýsku, dönsku, frönsku og spænsku í september 2012 og fékk til þess styrk úr Kennslumálasjóði Háskóla Íslands. Nauðsynlegt þótti að kortleggja getu nemenda þar sem tungumálakennsla í framhaldsskólum er mismikil. Oft hefur verið rætt um að undirbúningi nemenda í framhaldsskólum fari aftur, en engar kannanir verið gerðar sem sýna fram á það. Því þótti tímabært að skoða þetta nánar meðfram því að taka stöðuna áður en nokkuð róttækar námskrár-breytingar koma til fullra framkvæmda.

Undirbúningsvinnan hófst í maí 2012 og lauk seint í júní sama ár. Að vinnunni komu sex af tungumálakennurum deildarinnar ásamt forstöðumanni Tungumálamiðstöðvar Háskóla Íslands. Talsverðar umræður og heilabrot spunnust um það hvernig stöðumatið skyldi vera, hvaða þætti ætti að meta eða hversu viðamikil þóf hópurinn gæti ráðið við að leggja fyrir. Nokkuð fljótt varð ljóst að Viðmiðunarrámmi Evrópuráðsins hlyti að verða lagður til grundvallar og að miðað yrði við færnistig B-1 í þriðju málum (frönsku,

11 Tungumál í grunnskóla verða metin í hæfnistigum, en hæfniprepum í framhaldsskóla.

spænsku og þýsku) og B-2 í dönsku. Skoðaðir voru möguleikar á að nota stöðluð erlend próf til viðmiðunar og varð að ráði að hafa frönsku DELF-prófin (DELF 2013) til fyrirmyndar, en þau byggja einmitt á viðmiðunarrammanum. Ákveðið var að taka einungis leskilning og ritun fyrir að þessu sinni.

Við mat á ritun var ákveðið að nota matskvarða sem fylgir DELF-prófunum, þótt áherslur hans væru að ýmsu leyti frábrugðnar því sem kalla mætti hefðbundið mat á ritun, sem að verulegu leyti beinist að því sem nemendur kunna ekki eða geta ekki beitt. Í þessum matskvarða er mikil áhersla lögð á að nemendur geti fylgt fyrirætlunum, að textinn uppfylli kröfur um tjáskiptafærni, þ.e. að koma frá sér skilaboðum á skiljanlegan hátt, en minni áhersla lögð á beina málfræði og orðaforða. Þó eykst vægi síðartöldu þáttanna með aukinni færni nemenda, t.d. vega þeir meira í matskvarða fyrir B-2 en B-1. Prófin voru lögð fyrir í annarri viku haustmisseris 2012 og sett fram sem hluti af málnotkunarnámskeiðum á fyrsta ári. Prófið var á pappír og lausnir handskrifaðar. Tímamörk voru klukkutími á hvorn prófþátt og engin hjálpargögn leyfileg. Þorri nýnema tók þátt og reyndust þeir mjög jákvæðir í garð prófanna. Þeir voru ánægðir með að geta gert sér grein fyrir veikleikum sínum og styrkleikum í þessum tveimur færniþáttum.

Aldurssamsetning dönskunema virðist með nokkuð öðru sniði en gengur og gerist í öðrum tungumálagreinum. Nemendur eru á öllum aldri með ólíkan bakgrunn, margir hafa dvalið lengur eða skemur í Danmörku, þó án þess að hafa lært tungumálið með formlegum hætti í skóla og búa því sennilega yfir ágætri færni í hlustun og tali – jafnvel betri en í ritun. Við gerð dönskuprófsins var fyrirmyndinni, DELF-prófinu, fylgt af nákvæmni: Tveir misþungir lestextar voru lagðir fyrir nemendur með sams konar verkefnum og jafnmörgum atriðum og gert er í DELF-prófinu, en þó voru dönsku textarnir nokkrulengri en fyrirmyndin gerði ráð fyrir. Ritunarverkefni voru tvö, annað að skrifa lesendabréf um brýnt málefni og hitt snerist um að semja framhald af öðrum lestextanum í prófinu. Hér getur að líta verkefnin eins og þau voru lögð fyrir:

Du skal skrive en tekst på ca. 250 ord hvor du besvarer opgave A eller opgave B – ikke begge. Brug den sidste blanke side i dette testhæfte til din besvarelse.

A. Novelle

Skriv en fortsættelse eller afslutning på novellen "De samme gener"

- Arbejd ud fra den del af novellen, som du har læst i opgave 1
- Læg mærke til novellens titel – kan den have en betydning? Overvej hvad novellens pointe skal være og lad det fremgå af din besvarelse
- Gør novellen personlig og giv udtryk for betydningen af hændelser og oplevelser i forhold til hovedpersonens valg

B. Læserbrev

Skriv et læserbrev om, hvorfor regeringen skal afsætte flere penge til sprogundervisning på Islands Universitet

- Argumenter for hvorfor islændinge har brug for at kunne kommunikere på højt niveau på andre sprog end islandsk
- Underbyg dine argumenter fx med henvisning til styrkelse af islandsk erhvervsliv og turisme, international samhandel, internordisk kulturforståelse, sportslige relationer eller lignende
- Gør læserbrevet personligt og giv udtryk for betydningen af hændelser og oplevelser i forhold til dit eget valg af studie

Mynd 1. Verkefnislýsing og fyrirmæli ritunarbáttar stöðuprófsins á færnistigi B-2 (Sproptest i dansk (B-2) efterår 2012).

Tveir kennarar fóru yfir prófin, hvor í sínu lagi, einkum vegna þess að nýtt matsblað var notað sem enginn hafði reynslu af að nota. Tólf nemendur tóku danska prófið og stóðust allir.

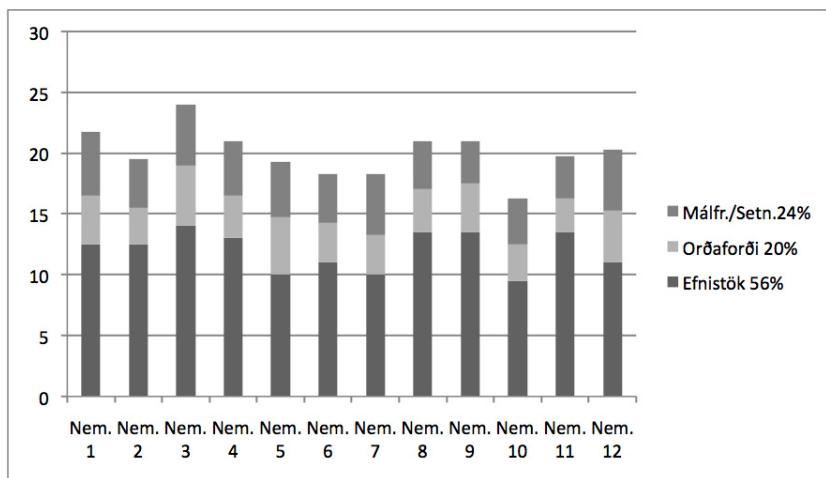
Á matskvarðanum má glögglega sjá hvernig áherslur skiptast. Fjöldi stiga fyrir hvern þátt er mismikill, allt eftir vægi þáttarins. Mest er t.d. hægt að fá tvö stig fyrir að fara eftir fyrirmælum og síðan koll af kolli. Í lokin eru stigin talin, en mest er hægt að ná 25 stigum. Það sem lýtur að efnistöfum og innihaldi vegur 56% (14 stig), orðaforði og stafsetning 20% (5 stig) og málfræði 24% (6 stig).

Ritun - Matsblað fyrir B2										
Farið eftir fyrirmælum Virðir aðstæður og tegund texta sem beðið er um. Virðir fjölda orða.	0	0.5	1	1.5	2					
Næmi á málsnið Getur lagað textann að aðstæðum, viðtakanda og notað viðeigandi málsnið.	0	0.5	1	1.5	2					
Geta til að setja fram staðreyndir Getur sagt frá staðreyndum, atburðum og aðstæðum með skýrum hætti.	0	0.5	1	1.5	2	2.5	3			
Geta til að færa rök fyrir ákveðinni afstöðu Getur byggt upp röksemdafærslu og lagt áherslu á aðalatriði jafnt sem þýðingamikil smáatriði.	0	0.5	1	1.5	2	2.5	3			
Samhengi og samloðun Getur tengt saman hugmyndir í skýrum og læsilegum texta. Virðir viðurkenndar reglur um framsetningu textans. Greinarmerkjasetning er nokkuð rétt en getur orðið fyrir áhrifum frá móðurmáli.	0	0.5	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	
Orðaforði og stafsetning										
Breidd í orðaforða. Getur notað nokkuð víðtækan orðaforða þrátt fyrir nokkrar afmarkaðar gloppur sem kalla á umorðun.	0	0.5	1	1.5	2					
Tök á orðaforða Getur notað orðaforða sem er almennt viðeigandi en misskilningur og ónákvæmt orðaval koma fyrir án þess að trufla tjáninguna.	0	0.5	1	1.5	2					
Réttiritun	0	0.5	1							
Málfræði og beygingar										
Val á orðmyndum Hefur góð tök á málfræði. Gerir enn nokkrar villur sem eru ekki kerfisbundnar og hafa ekki áhrif á skilning.	0	0.5	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	
Setningamyndun Getur notað fjölbreyttar setningamyndir á réttan hátt.	0	0.5	1	1.5	2					
Einkunn af 25										
Alls:										
Nafn:										

Mynd 2. DELF-matskvarði á færnistigi B-2, hámarksstigafjöldi er 25. Íslenskað af Ástu Ingibjartsdóttur og Eyjólfri Sigurðssyni.

Dreifing í ritun var frá 16,5 stigum til 24 stiga (af 25 mögulegum). Fyrirfram hefði mátt ætla að þeir sem völdu að skrifa framhald af öðrum lestextanum hefðu ákveðið forskot varðandi efnisþráð og orðaforða og að sá kostur yrði vinsælli en hinn. Það kemur þó hvorki fram í orðaforða né málnotkun í verkefnum þessa hóps. Þvert á móti valdi meirihluti hópsins að skrifa lesendabréf og reyndust það að jafnaði bitastæðari textar.

Ýmsar ástæður kunna að vera fyrir vali nemenda á ritunarverkefni. Þeir sem völdu að skrifa lesendabréf hafa mögulega verið öruggari með sig og haft ákveðnar skoðanir á málefnum sem í boði var. Þeir sem völdu að semja sögulok hafa hugsanlega ekki verið eins tilbúnir til að tjá eigin skoðanir og talið sögulokin heppilegri kost. Loks skiptir það máli hversu vanir nemendur voru að skrifa. Sumir höfðu kannski ekki skrifað samfelldan texta af þessu tagi árum saman. Beðið var um 250 orða texta, en ekki náðu allir því marki. Það var þó ekki látið ráða úrslitum í mati, heldur gæði textans.

Mynd 3. Einkunnir í ritun sem hlutfall af 25 og vægi matsþátta innbyrðis.

Efnistöð vega mest og þar er einnig greinilegastur munur milli nemenda. Allir náðu þó yfir 50% árangri, en það var lágmarkseinkunn til að standast prófið og ná mati inn á færniþátt B-2.

Bestu verkefni voru býsna nálægt því að standast mat á færni-stigi C-1.

Þótt búið sé að sundurliða matið eins og kvarðinn ber vott um, er ekki þar með sagt að einfalt sé að meta frammistöðu nemenda. Það eru alltaf atriði sem aðeins verða metin á huglægan hátt, t.d. „að fara eftir fyrirmælum“. Hvernig á að meta hvort fullkomlega sé farið að fyrirmælum, aðeins að hálfu leyti, eða næstum alls ekki? En þegar farið er í gegnum allan skalann með þessum hætti er matið kannski komið í 20 stig af 25 mögulegum og undirvitundin hugsar: Svona verkefni myndi ég gefa 7 í einkunn í „venjulegu“ mati. Hvor stærðin á þá meiri rétt á sér: 7 eða 8 (sem samsvarar 20/25) á kvarðanum 1–10? Er „venjulega“ matið of strangt eða er tilhneiging til að gefa herra þegar margir sjálfstæðir matsþættir mynda lokaeinkunn? Er of vægt tekið á matsþáttunum og allir skora of hátt? Þessum spurningum verður sennilega aldrei svarað með fullnægjandi hætti, en þær gefa tilefni til ígrundunar og yfirvegunar.

Ég get skrifað skýran, nákvæman texta um ýmis efni sem tengjast áhugasviði mínu. Ég get skrifað ritgerð eða skýrslu, komið upplýsingum á framfæri eða fært rök fyrir eða gegn ákveðnu sjónarhorni. Ég get skrifað bréf og lagt áherslu á mikilvægi ýmissa atburða og reynslu.	Ég get skrifað skýran, nákvæman texta um ýmis efni, persónuleg, menningarleg, fjölmenningarleg og félagsleg. Ég get greint skriflega frá fréttum, viðhorfum og tilfinningum og tengt skoðunum og tilfinningum annarra. Ég get skrifað útdrátt úr greinum um efni sem vekja almennan áhuga og tekið saman upplýsingar úr mismunandi heimildum og miðlum. Ég get skrifað ritgerð með röksemdafærslu þar sem fram koma rök með og á móti og þau vegin og metin. Ég get skrifað stutta umsögn um kvikmynd eða bók. Ég get skrifað um atburði og raunverulega eða ímyndaða reynslu á nákvæman og læsilegan hátt.
--	---

Mynd 4. Skilgreining á færnistigi B-2 í ritun skv. Viðmiðunarramma Evrópuráðsins (Evrópska tungumálamappan 2006: 6 og 76).

Til vinstri er bein þýðing á texta viðmiðunarrammans, en til hægri er búið að brjóta textann upp í smærri einingar eins og hann er birtur í þeim hluta Evrópsku tungumálamöppunnar sem lýtur að framhaldsskólastiginu. Ef vinna á markvisst með þessa skilgreiningu er hægt að brjóta textann enn frekar upp og beina sjónum að einum og einum þætti í senn.

Þegar verið er að meta frammistöðu nemenda en verkefnið sem lagt er fyrir nær ekki yfir alla þætti sem nefndir eru í rammanum verður að velja úr það sem næst kemst eðli viðfangsefnisins. Annar möguleiki er að orða verkefnið beinlínis eins og eitthvert atriðanna í viðmiðunarrammanum. En þá vaknar spurningin: Ef nemandi ræður vel við eitt verkefni úr rammanum, má þá álykta sem svo að hann ráði við að skrifa um allt það sem lýst er í rammanum? Í stað þess að svara því afdráttarlaust má benda á að hér hefur hlutunum nánast verið snúið á hvolf, þar sem ramminn er fyrst og fremst hugsaður til sjálfs-mats. Við ritþjálfun er nemandanum ætlað að vinna sig í gegnum verkefnalistann og meta svo hvernig til hefur tekist, þá gjarnan í samráði við samnemendur og kennara. Áður en hafist er handa verður nemandinn að spyrja sig: Hvaða orðaforða þarf ég að hafa á valdi mínu til að geta skrifað um áhugasvið mín? Hverjum ætla ég að lesa þennan texta, hversu vel eða nákvæmlega þarf að útskýra efnið?

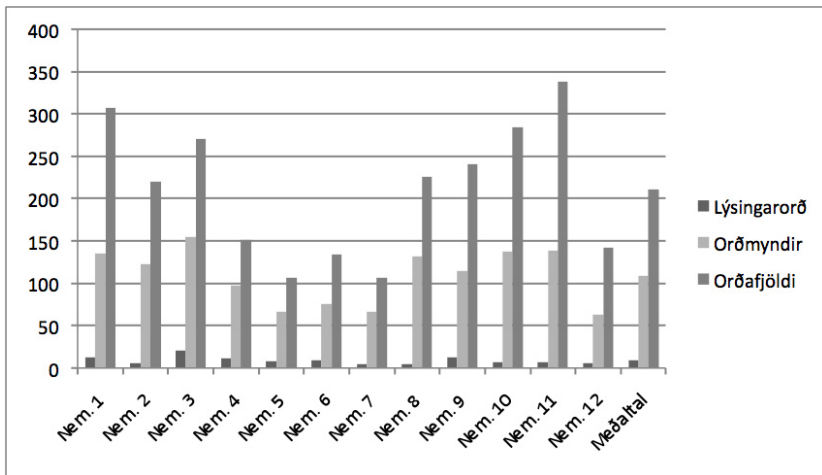
Eitt fyrsta skrefið er að leita að texta sem inniheldur viðeigandi orðaforða og átta sig á því hvaða orðasambönd tengjast efninu og vinna eigin texta í framhaldi af því. Þetta getur hæglega orðið langt og strangt ferli, en er örugg leið til framfara í tjáningu á markmál-inu.

Ein leið til að meta ritun er að skoða orðaforðann sem notaður er. Að meðaltali var lengd verkefna rétt liðlega 200 orð, en sveiflan var frá 100 upp í 340 orð. Að meðaltali notuðu nemendur liðlega 100 mismunandi orðmyndir, en sveiflan var frá 60 og upp í 140 orð-myndir. Vert er að nefna að því styttri sem texti er, því hærra er hlutfall orðmynda (sjá nemendur nr. fimm og sjö á mynd 5).¹² Því lengri sem textinn er og því færri sem orðmyndirnar eru, því minni fjölbreytni er í orðavali (sjá nemanda nr. tólf). Nemandi þrjú er með flestar orðmyndir, án þess að vera með lengsta textann, sem ber fjöl-breyttu orðavali vitni.

Notkun lýsingarorða gefur ákveðna mynd af málfærnistigi nemenda. Flestir nemendur halda sig við örfá lýsingarorð og nota

12 Texti sem er ein sjö orða setning hefur mjög líklega sjö mismunandi orðmyndir – hlutfall orða og orðmynda er því 1. Þegar texti lengist verður óhjákvæmilegt að nota sum orðanna aftur og aftur og verður hlutfallið þeim mun óhagstæðara sem orðaforðinn er minni eða lengd texta eykst. Til að bera saman texta verða þeir að vera jafnlangir, ca. 200–250 orð. Hlutfall orðmynda og orða er gjarnan á bilinu 0,4 – 0,5 og hlutfallið því hærra sem fjölbreytni í orðavali er meiri. Slík mæling er kölluð T/T hlutfall (e. *type/token ratio*) (Golden 2000: 73).

Þau ótæpilega þar til málfærnin er komin á nokkuð hátt stig. Hanne Ruus skilgreindi 1.117 orð sem kjarnaorð í dönsku og þar af vega lýsingarorð um 16% (Ruus 1995). Í stöðuprófinu var notkun lýsingarorða allt frá 3,5% og upp í 13% af orðmyndum nemendatextanna. Ef hægt er að nota hlutfall lýsingarorða í rannsókn Ruus til viðmiðunar er óhætt að fullyrða að enn eiga flestir nemendur langt í land með að ná góðum tókum á notkun lýsingarorða í skrifum sínum.

Mynd 5. Lægsta súlan sýnir hlut lýsingarorða í samanburði við heildarfjölda orðmynda – sem sést á ljósu súlunni. Hæsta súlan sýnir heildarfjölda orða.

Málfærni nemenda má enn fremur meta út frá notkun orðasambanda. Haft er eftir fræðimönnunum A. Pawley og F. H. Syder (1983: 215) að þekkja megi útlendinga á málfari þeirra hafi þeir ekki þessa færni til að bera, sama hversu góður framburður þeirra og málnotkun er að öðru leyti.

Eins og áður hefur komið fram stóðust allir nemendurnir dönskuprófið og hafa þar með færni í ritun sem samsvarar B-2. Engu að síður er verk að vinna við að þróa færni og kunnáttu í tungumálinu. Þess ber og að geta að hér er aðeins fjallað um ritun og annarra þátta að engu getið, þ.e. hlustunar, lesskilnings og talmálsfærni. Eftirtalin atriði er æskilegt að vinna markvisst með í málnotkunarnámskeiðum greinarinnar:

- Uppbygging texta.
- Efling orðaforða og merking.
- Tengingar milli setningahluta – og þar með samhengi.
- Notkun orðasambanda.
- Málfræði og stafsetningu.
- Flæði í texta.
- Málsnið við hæfi hverju sinni.

Einstaka nemi sýndi úrræðahæfni með því að búa til nýyrði þegar orðaforða þraut. Aðrir studdu sig að einhverju leyti við þann texta sem aðgengilegur var í lestextum prófsins og sýndu þar ýmist úrræðahæfni og/eða ósjálfstæði.

Ofangreindar mælingar gefa til kynna að nemendur séu mjög misjafnlega á vegi staddir með tilliti til orðaforða og eigi misauðvelt með að koma frá sér rituðum texta á blaði. Hugsanlega hafa sumir verið í betri æfingu en aðrir við að skrifa og því röskari við að koma hugmyndum sínum á framfæri – um það er þó útilokað að fullyrða. Þessar mælingar kveða heldur ekki á um gæði textanna með tilliti til málnotkunar, málfræði, setningaskipunar, framsetningar og uppbyggingar – en það eru einmitt þeir þættir sem matskvarðinn nær til og einkunn var gefin fyrir (sjá mynd 2).

5. Umræður

Eins og kom fram hér að framan þurfa nemendur sem eru að hefja BA-nám í dönsku að ná færnistigi B-2, en í frönsku, spænsku og þýsku er miðað við færnistig B-1. Hvaða væntingar eru svo gerðar til stöðuprófanna? Í fyrsta lagi að sjá hvar nemendur standa miðað við tiltekið viðmið. Þar sem próf af þessu tagi hefur ekki verið haldið áður er ekki unnt að skera úr um hvort nemendur fyrri ára hafi verið betur eða verr í stakk búnir til að takast á við nám í erlendum tungumálum. Í öðru lagi er ætlunin að ná til nemenda sem standa höllum fæti og benda á úrræði til að bæta undirstöðufærni þeirra svo þeir geti unnið upp það sem á vantar til að standast

kröfur í BA-náminu. Í ljós kom að of langan tíma tók að leggja prófið fyrir, fara yfir það og taka nemendur í viðtöl um niðurstöður hvers og eins til að fullt gagn yrði að slíkum ábendingum strax á haustmisseri. Í þriðja lagi að skoða megi út frá stöðuprófunum hvaða framförum nemendur taka á fyrsta misseri námsins. Þá er ótalið hvernig nýta má upplýsingar úr prófinu til að bæta tungumálakennslu og efla nemendur í málnotkun almennt í skólakerfinu.

Í umræðum um stöðumatið innan DET kom fram að sumum kennurum þótti stöðupróf í þriðju málum (frönsku, spænsku og þýsku) of létt og segir það kannski talsvert um þær væntingar sem gerðar eru til nemenda þegar þeir hefja nám við deildina. Þessar væntingar eiga ekki alltaf við rök að styðjast, ekki er gefið að allir hlutaðeigandi hafi kynnt sér til hlítar hvað felst í því að vera á færnistigi B-1. Verið getur að námsefni og kröfur til nemenda eigi betur við færnistig B-2. Þegar á allt er litið má segja að færni nemenda í dönsku eins og hún mælist í þessu prófi dugi til að hefja akademískt nám. En þá verður líka að horfa til þess að nemendur hafa haft dönsku á námskránni í a.m.k. fjögur ár í grunnskóla áður en þeir byrja á þriðja máli í framhaldsskóla, auk þess sem margir nýnemanna sem þreyttu prófið höfðu búið í Danmörku um lengri eða skemmri tíma.

Á heimasíðu Campus France má sjá þann lágmarksfjölda kennslustunda sem reiknað er með að nemendur þurfi að hafa fengið til að ná hverju hæfniþrepi fyrir sig. Þannig þarf að lágmarki 330 stunda nám í tungumáli til að ná upp á færnistig B-1 (Campus France, án ártals). Sá stundafjöldi í þriðja máli er tæpast í boði í framhaldsskólum landsins, en þó er gert ráð fyrir því í námskrá að nemendur nái færnistigi B-1. Það er því ljóst að gap er á milli þeirrar tungumálakunnáttu sem nemendur í þriðju málum koma með úr framhaldsskóla og þess sem gert er ráð fyrir að nemendur kunni í námskeiðum DET. Að lágmarki þarf 530 stundir til að ná færnistigi B-2. Sá tímafjöldi er ekki í boði í almennum skylduáföngum dönskunnar í íslenskum framhaldsskólum, varla heldur á málabraut nema því aðeins með því að taka fleiri áfanga en skyldan býður – ef þeir eru þá í boði. Nemendur sem standast próf á færnistigi B-1 sýna að framhaldsskólarnir skila sínu, a.m.k. í lesskilningi og ritun,

en nemendur þurfa að taka örum framförum upp á færnistig B-2 – ná 530 stunda markinu – ef þeir eiga að standast þær kröfur sem gera verður í háskólanámi.

Í nýrri námskrá er gert ráð fyrir skerðingu á kennslu tungumála í framhaldsskólum. Þegar hún hefur að fullu tekið gildi má ætla að nemendur muni eiga erfiðara með að standast próf á færnistigi B-1 í þriðja tungumáli þar sem þá mun vanta ríflega 100 stunda kennslu til að ná 330 stunda markinu og þar með verður bilið milli framhaldsskóla og háskóla enn stærra. Þau hæfniviðmið sem sett eru fram í Kennsluskra Háskóla Íslands fyrir BA-próf í frönsku, spænsku og þýsku miða við að nemendur hafi náð færnistigi C-1 (að lágmarki 950 stundir) við lok námsins. Það er því ljóst að það er ærið verk fyrir nemendur að ná því markmiði ef færnistigið er A-2 (að lágmarki 180 stundir) við upphaf náms. Í Viðmiðunarramma Evrópuráðsins er undirstrikað að framfarir í tungumálum verði ekki mældar línulega því líkja megi ferlinu við keilu sem stendur á oddinum og víkkar upp. Færnistig A-1 sé neðsti hluti keilunnar og efsti og víðasti hlutinn sé færnistig C-2. Þá megi reikna með að það taki allt að tvöföldum tíma hvers þreps á undan að ná því næsta (CEFR:18).

Það er ljóst að því fylgja margir kostir að nota viðmiðunarrammann til mats á tungumálafærni. Má þar vísa til upptalninga á kostum hans sem taka til kennslu, náms og mats hér framar í greininni. Einnig má horfa til alþjóðlegrar notkunar rammans og þess samræmis sem í henni felst auk þess sem sú notkun stuðlar að fjöltyngi og fjölmenningu. Hér hefur ekki verið hugað að erlendum prófum af svipuðum toga og fjallað er um í greininni. Ekki er tímabært að sinna slíku fyrr en aflað hefur verið frekari gagna á þessum vettvangi. Verði framhald á þeirri tilraun að halda stöðupróf fyrir nýnema í tungumálum í Háskóla Íslands, fæst drjúgt efni til rannsókna á tungumálakunnáttu og kennsluháttum í íslenska skólakerfinu.¹³

13 Rannsóknasjóður Háskóla Íslands úthlutaði nýjum styrk til að halda stöðupróf haustið 2013 og var hlustunarþætti þá bætt við prófið.

ÚTDRÁTTUR

Mat á ritun:
Stöðupróf og Viðmiðunarramma Evrópuráðsins (CEFR)

Stöðupróf voru haldin í fjórum tungumálagreinum við Háskóla Íslands haustið 2012. Eitt þessara prófa var í dönsku og verður eingöngu rætt um það hér. Prófin og mat á þeim er að franskri fyrirmynd (DELF) út frá CEFR – Viðmiðunarramma Evrópuráðsins. Fjallað er um viðmiðunarrammann og hvaða hlutverki hann gegnir í námi, kennslu og mati á tungumálafærni. Prófin eiga að gefa hugmynd um stöðu nemenda við upphaf náms í dönsku, frönsku, spænsku og þýsku við Háskóla Íslands. Gerð er krafa um að nemendur sem hefja dönskunám við Háskóla Íslands hafi náð færnistigi B-2 og þyngd prófsins miðast við það. Niðurstöðurnar má nota til samanburðar við næstu próf sama hóps, sem og til samanburðar við næsta hóp nýnema. Frekari úrvinnsla á niðurstöðunum er áhugavert viðfangsefni bæði til að tengja við þróun, skipulag og áherslur í kennslu.

Lykilorð: Evrópska tungumálamappan, viðmiðunarramma, mat, ritun, stöðupróf, tungumál

ABSTRACT

**Writing assessment:
Placement testing and the CEFR**

In the fall of 2012 placement tests in four languages for incoming students were held at the University of Iceland. This article focuses on the test for students in Danish. The tests are based on the French DELF-tests, which are developed in accordance with the CEFR. This article describes the CEFR and how it can be used for education, teaching and evaluation. The purpose of the tests is to measure the language proficiency of incoming students in Danish, French, German and Spanish. Since students enrolling into Danish are required to achieve the competence level B-2 the test was designed accordingly. The results can be used for comparison, either to see the progress this group of students will make during the course of their studies or to compare them with next year's incoming students. Further work might provide interesting information on how the structure of teaching and its emphases affect students and their learning capacity.

Keywords: the European Framework, CEFR, assessment, written, placement test, language

HEIMILDIR

- Campus France. Fransk uddannelsesstyrelse for promovering af videregående studier i Frankrig. [Án ártals]. <http://www.danemark.campusfrance.org/da/node/5258> [sótt 10. september 2013].
- Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR). 2001. http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_en.pdf. Language Policy Unit, Strasbourg. www.coe.int/lang [sótt 10. september 2013].
- Delf, diplôme d'études en langue française. 2013. <http://www.ciep.fr/en/delfdalf/DELFP.php> [sótt 21. júní 2013].
- Dialang. 2006. <http://www.lancs.ac.uk/researchenterprise/dialang/about.htm> [sótt 14. maí 2013]. (Hefur verið aðgengilegt í Tungumálamiðstöð Háskóla Íslands í Nýja Garði.)
- Evrópska tungumálamappan, framhaldsskólastig. (ETM). 2006. http://www.nams.is/pdf/elp_upper_disa_3.pdf [sótt 29. mars 2013].
- Evrópska tungumálamappan, grunnskólastig. 2006. http://www.nams.is/pdf/elp_lower_disa_2.pdf [sótt 29. mars 2013].
- Gass, Susan og Selinker, Larry. 1994. *Second Language Acquisition. An Introductory Course*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Golden, Anne. 2000. *Ordforráð, orðbruk og orðlæring í et andrespråksperspektiv*. Oslo: Ad Notam, Gyldendal.
- Hafðís Ingvarsdóttir. 2006. „ETM mappan: Leið til að snúa vörn í sókn.“ *Málfríður. Tímarit samtaka tungumálakennara á Íslandi* 22/1, bls. 5–9. <http://malfridur.ismennt.is/vor2006/vol-22-1-05-09-hi.htm> [sótt 29. mars 2013].
- Hulstijn, Jan H., Alderson, J. Charles og Schoonen, Rob. 2010. „Developmental Stages in Second-Language Acquisition and Levels of Second-Language Proficiency: Are there Links between them?“ *Eurosla Monographs Series 1*, bls. 11–20. <http://eurosla.org/monographs/EM01/EM01home.html> [sótt 29. mars 2013].
- Kohonen, Viljo. 2007. „The European Language Portfolio (ELP): Fostering Student Autonomy, Awareness and Ownership in Foreign Language Education.“ *Teaching and Learning English in Iceland. In honour of Auður Torfadóttir* (bls. 267–298). Ritstj. Birna Arnbjörnsdóttir og Hafðís Ingvarsdóttir. Stofnun Vigdísar Finnbogadóttir í erlendum tungumálum. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Lund, Karen. 2009. „Fokus på sprog.“ *Sprogfag i forandring - pædagogik og praksis* (bls. 85–126). Ritstj. Michael Byram o.fl. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Meister, Miriam Eva. 2005. *The Influence of the Work of the Council of Europe on Language Teaching in Austria*. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades einer Magistra der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz. Graz. <http://www.ecml.at/LinkClick.aspx?fileticket=SYXnsaASKss=&tabid=174&language=en-GB> [sótt 13. maí 2013].

- Mennta- og menningarmálaráðuneyti. 2011. *Aðalnámskrá framhaldsskóla 2011, almennur bluti*. <http://www.menntamalaraduneyti.is/utgefid-efni/namskrar/adalnamskra-framhaldsskola/> [sótt 13. maí 2013].
- Menntamálaráðuneytið. 1999. *Námskrá í erlendum tungumálum*. <http://brunnur.stjr.is/mrn/utgafuskra/utgafa.nsf/SearchResult.xsp?documentId=96EA121A F8F7775D002576F00058D4CB&action=openDocument> [sótt 13. maí 2013].
- Møller, Erik. 1991. „Lad talesproget komme til orde!“ I: *Auditorium X. Dansk før, nu – og i fremtiden?* (bls. 181–203). Ritstj. Erik Hansen, Inge Lise Pedersen og Ib Poulsen. Kaupmannahöfn: Forlaget Amanda.
- Námsmatsstofnun. 2012. *Samræmd könnunarpróf haustið 2012: Framkvæmd og uppbygging*. Útgáfa 1.1 - maí 2012. http://www.namsmat.is/vefur/samr_prof/grunnskolar/framkvamd/framkvamd_47010_2012.pdf [sótt 12. maí 2013].
- Pawley, Andrew og Syder, Frances Hodgetts. 1983. „Two Puzzles for Linguistic Theory: Nativelike Selection and Nativelike Fluency.“ *Language and Communication* (bls.191–226). Ritstj. J. C. Richards & R. W. Schmidt. London: Longman.
- RASCH-greining. http://www.denstoredanske.dk/It,teknik_og_naturvidenskab/Matematik_og_statistik/Teoretisk_statistik/Raschmodel [sótt 18. maí 2013].
- Relating Language Examinations to the Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR)*. 2010. Ritstj. The RelEx team (Noijons, Béresová, Breton og Szabó). European Centre for Modern Languages / Council of Europe. Graz.
- Richards, Jack C. 2006. *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
- Ruus, Hanne. 1995. *Danske kerneord*. Museum Tusculanums Forlag. København: Universitet.
- Sprogttest i dansk (B-2) efterår. 2012. Ritstj. Susanne Elgum og Þórhildur Oddsdóttir. Háskóli Íslands.
- Tungumálamiðstöðin í Graz í Austurríki. http://www.menntamalaraduneyti.is/raduneyti/althjodlegt-samstarf/nr/347_ein_af_stofnunum_Evrópuráðsins [sótt 14. maí 2013].
- Viðmiðunarrámi Evrópuráðsins: Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR) http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_en.pdf. Language Policy Unit, Strasbourg. www.coe.int/lang [sótt 10. september 2013].
- Willis, Jane. 2001. *A Framework for Task-based Learning*. Longman Handbooks for Language Teachers. Addison Wesley Longman Ltd. [Útgáfustað vantar].
- Þórhildur Oddsdóttir, Ásta Ingibjartsdóttir og Eyjólfur Már Sigurðsson. 2012. „Staða nýnema við upphaf náms í erlendum tungumálum við HÍ.“ *Málfríður. Tímarit samtaka tungumálakennara á Íslandi* 28/2, bls. 8–12. http://malfridur.ismennt.is/haust2012/pdf/malfridur-vol_28-2-08-12-tho-ai-ems.pdf [sótt 26. mars 2013].

Terapeuten og vampyren En læsning af Tove Ditlevsens roman *Man gjorde et Barn Fortræd*

1. Indledning

Tove Ditlevsen (1917 –1976) var en af de mest folkekære forfattere i det 20. århundredes danske litteratur. Hendes romaner, noveller og digte fik et stort publikum langt uden for de litterære kredse. Et særligt tag fik hun i de kvindelige læsere, der kom fra de uuddannede samfundslag. I årtier er hendes romaner, noveller og digte blevet læst og analyseret i den danske folkeskole. Da undervisningsministeriet i 2004 offentliggjorde en kanon for litteraturlæsningen i danskundervisningen, stod Tove Ditlevsen på den anbefalede liste for folkeskolen sammen med forfattere som Christian Winther, Jeppe Aakjær, Benny Andersen og Halfdan Rasmussen. Forskningen i Tove Ditlevsens forfatterskab har koncentreret sig om hendes prosa, særligt erindringerne og romanerne. I denne sammenhæng er det bemærkelsesværdigt, at debut- og gennembrudsroman *Man gjorde et Barn Fortræd* fra 1941 har lidt den besynderlige skæbne, at den har status af litterær klassiker og samtidig aldrig rigtigt har fået litteraturkritikernes bevågenhed. Da romanen udkom, blev den pænt modtaget, men siden begrænser behandlingerne af den sig til diverse litteraturhistoriske signalement. En af de mest præcise karakteristikker giver Mette Winge i sin præsentation af Tove Ditlevsens forfatterskab i *Danske digtere i det 20. århundrede* (1982). Hun lægger vægt på, at romanen godt kunne være

”skrevet efter et dybt indblik i Freuds mere populære teorier, for hovedpersonens hele færd er et forsøg på at trænge ned i en begivenhed, som er blevet fortrængt, og som giver hende store problemer i forhold til mænd” (Winge 1982: 248). Anne-Marie Mais og Stig Dalagers kortfattede signalement i *Danske kvindelige forfattere* (1982) peger på, at den ”intellektuelt dannede mand [står] som et attraktivt modstykke til arbejdsmiljøets seksuelle praksis. [...] Han er den forstående, trofaste trøster” (Mai og Dalager 1982: 119). I *Køn og kultur* (2005) følger Anne Birgitte Richard disse spor og hæfter sig særligt ved arbejder(pige-)barnets møde med og oplevelse af seksualiteten.

Egentlig dybdeborende undersøgelser af litteraritet og tematikker i Tove Ditlevsens debutroman lader stadig vente på sig trods indsigtsfulde læsninger af den. Her er det hensigten at give *Man gjorde et Barn Fortræd* den behandling, den fortjener som en af dansk litteraturs klassikere. Min undersøgelse sætter fokus på den strukturelle sammenhæng mellem litteraritet og køn i romanen. Med henblik på at konkretisere denne relation søger jeg at trænge ind i relationen mellem det psykoanalytiske plot og den rolle, manden indtager i det.

Afsættet for undersøgelsen er en karakteristik af romanens litterære modus. Susanne Knudsen siger i *Imellem – skidt og skrift* (1989) om Ditlevsens romaner, at de er ”skrevet i forlængelse af en naturalistisk skrivemåde” (Knudsen 1989: 177). Dette er også tilfældet med *Man gjorde et Barn Fortræd*. Den traditionelle beretning er erstattet af en ”halvdramatisk form med dialog og sceneri, og dermed beslægtede former som den ”indre monolog”” (Kristensen 1968: 30). I opløsningen af beretningen spiller synsvinklen en central rolle. Den alvidende fortæller lader begivenhederne passere gennem skiftende personer. Da fortællerstemmen ofte trænger igennem via en farvning i de berettende passager og direkte kommentarer til begivenhederne, personerne og deres handlinger, må romanens skrivemåde snarere karakteriseres som impressionistisk subjektiv end som naturalistisk objektiv.

De teknikker, som romanen henter fra naturalismen og impressionismen, gestalter en heterogen verden, hvor der ingen samlende orden og sandhed er. Der er kun subjektive ofte modstridende ver-

sioner af virkeligheden, som også kan variere fra begivenhed til begivenhed. Når Ditlevsens debutroman ikke bliver helt kaotisk, er det, fordi hun i kraft af plotmatricer, kønsstereotyper og fortællerposition skaber de rammer, inden for hvilke romanens uorden udfolder sig.

2. Plottet

Man gjorde et Barn Fortræd udspiller sig i mellemkrigstiden. Miljøet er det københavnske Nørrebro. Her møder læseren foruden hovedpersonen, den nittenårige Kirsten, et lille udsnit af bydelens arbejderbefolkning: arbejdsmanden, tjeneren, rengøringskonen, kontordamen og den hjemmegående husmoder. *Man gjorde et Barn Fortræd* kan karakteriseres som en individuationshistorie. I korte træk handler den om, hvordan Kirsten, der er plaget af en stærk angst, ved hjælp af selvanalyse finder årsagen til sin angst og gennemlever den for til sidst at få en ny identitet.

Kirstens helbredelse ledsages af en stigende bevidsthed om samfundet og de betingelser, arbejderbørn lever under. I begyndelsen af romanen identificerer hun sig med arbejderklassen – i slutningen har hun et reflekteret og distanceret forhold til den.

Kirstens højnede bevidsthedsniveau er nøje knyttet til en forandring i hendes personlighed. Hvor hun i begyndelsen karakteriseres som viljesvag eller helt uden selvstændig vilje, er hun ved slutningen en viljestærk person. Forandringen i personligheden slår også igennem i det ydre. Den blege pige forvandles i kølvandet på sin helbredelse til en sund voksen kvinde.

Den forvandling Kirsten gennemgår, ligner heltens i det 20. århundredes dannelsesroman. Som dannelseshelten træder hun i romanens begyndelse ind i verden, idet hun konfronteres med de erotiske forventninger, der stilles til hende. Hun bevæger sig frem imod en tilstand, hvor hun har et afklaret forhold til verden. At hun har det, viser sig ved, at hun efter en periode med psykiske kriser og konflikter med sine omgivelser når frem til den selvindsigt, at hun nu forstår mønstret i sit liv og sin fremtidige rolle i livet (jf. Fjord Jensen 1986: 14). Også på det konkrete gestaltede niveau føl-

ges skematikken fra dannelsesromanen. Læseren møder hende første gang hjemme hos forældrene, før hun træder ind i (erotikkens) verden, og sidste gang hjemme hos dem, hvor de konflikter, der tvang hende ud i verden, er elimineret. Med de stærke affiniteter til dannelsesromanen er det nærliggende at konkludere, at *Man gjorde et Barn Fortræd* blot er en dannelsesroman maskeret som case story, men så enkelt er det ikke. Det psykoanalytiske erindringsarbejde udgør den proces, der fører Kirsten frem til det punkt, hvor hun kan gennemgå en forvandling. I forlængelse heraf er det tesen, at *Man gjorde et Barn Fortræd* struktureres af elementer og matricer fra både den psykoanalytiske fortælling om sygehistorien og om den psykoseksuelle udvikling.¹

3. Psykoanalytiske plotmatricer

Man gjorde et Barn Fortræd følger i generelle træk skemaet og proceduren for den psykoanalytiske sygehistorie,² således som Freud beskriver det i *Dora* (1905) og "Erindren, gentagen og gennemarbejden" (1914) (Freud 1984: 30f.; 1914: 151ff.).³ I *Dora* karakteri-

1 De psykoanalytiske antagelser, der inddrages i det følgende, opfatter jeg som systematiseringer og begrebsliggørelser af udbredte historisk og kulturelt specifikke forestillinger.

Når jeg i det følgende inddrager Jacques Lacan og Julia Kristeva, er det ud fra den holdning, at deres teorier er læsninger, udvidelser og korrektioner af Freud, snarere end egentlige kritiske opgør.

2 Med afsæt hos Schafer og Spence identificerer Lis Møller i *Den psykoanalytiske fortælling* (1994) tre typer fortællinger eller narrative niveauer i psykoanalysen. Hun skriver: "For det første den psykoanalytiske proces som narrativ proces; den terapeutiske fortælling som en genfortælling og omarbejdning af patientens fortælling. For det andet den psykoanalytiske sygehistorie, case story'en, der ikke blot genfortæller patientens historie og analytikerens genfortælling af denne, men tillige – i større eller mindre grad – fortæller om selve analysens forløb. Og for det tredje hvad man kunne kalde den terapeutiske eller fortolkningsmæssige metafortælling: fortællingen om principperne og grundlaget for det psykoanalytiske arbejde. Til denne gruppe hører såvel metapsykologien som skrifterne om teknik: beretningerne om den psykoseksuelle udvikling" (Møller 1994: 162f.).

I det følgende skelner jeg mellem de tre niveauer, dog med de forbehold som også Lis Møller tager. Hun siger: "De tre typer af fortællinger er distinkte, men samtidig viklet ind i hinanden. I praksis kan det således være ganske svært at holde dem ude fra hinanden. (...) frem for alt er det vigtigt at pointere, at de forskellige fortællinger gensidigt betinger hinanden" (Møller 1994: 163).

3 *Dora* og "Erindren, gentagen og gennemarbejden" hører til to forskellige faser i Freuds forfatter-skab. *Dora* er båret af et ideal om en kohærent og afrundet sygehistorie, hvor Freuds senere arbejder, mest indlysende i *Ulvemanden* (1918), går væk fra dette ideal og alene fordrer, at analysanden går ud af det terapeutiske forløb med en hel og meningsfuld livshistorie. Lis Møller diskuterer denne udvikling i Freuds forfatterskab i artiklen "Fortællingen i psykoanalysen" (1994).

seres den psykoanalytiske behandling som en proces, hvorigennem symptomerne ophæves, og de hukommelseskader, der følger sygdommen, udbedres. I "Erindren, gentagen og gennemarbejden" inddeles behandlingsforløbet i tre faser, erindren, gentagen, gennemarbejden, der overlapper og griber ind i hinanden. Før analysen overhovedet kan begynde, skal der ikke blot være symptomer på en psykisk lidelse, der egner sig til behandling, analysanden skal også være stærkt motiveret. Selve analysen indledes med en erindren, der principielt kan tage to former. Dels kan der være tale om, at fortrængte oplevelser afdækkes, og dels om en ageren af fortrængte oplevelser og relationer. Med ageren menes der, at analysanden reagerer som i tidligere men fortrængte situationer. Man kan sige, at hun eller han erindrer med følelserne. På baggrund af det fremkomne materiale (re-) konstrueres de traumebesatte begivenheder og til sidst hele livshistorien i en dialog mellem analysand og analytiker. De konstruktioner og opklaringer analytikeren præsenterer, mødes med en modstand, der giver sig udslag som gentagelser af symptomerne. Ofte er der også tale om en overføring, hvor analytikeren indtager modpartens rolle i forhold til analysanden, f. eks. faderens rolle i den ødipale trekant. Gennemarbejdningen betegner en punktvis overvindelse af modstanden. Denne del af processen er karakteriseret af en gentagende ageren, der fortsætter til analysens mål er nået. Principielt er analysens mål en integration af og bevidstgørelse af de fortrængte forestillinger.⁴

Den psykoseksuelle udvikling for henholdsvis mandens og kvindens vedkommende kan også opfattes som plotmatricer. De er to historier, der handler om, hvordan mennesket bliver til et helstøbt subjekt. I disse to grundfortællinger ligger der potentiale til en række andre, der handler om, hvordan et menneskes udvikling kan slå fejl og ende i en uløselig konflikt eller en konflikt, der løses efterlods.

4 Når jeg i det følgende hævder, at Tove Ditlevsens roman benytter sig af psykoanalytiske plotmatricer eller dele af dem, er det ikke, fordi jeg mener, at det nødvendigvis er bevidst fra forfatterens side. Hun har hævdet, at hun intet kendte til psykoanalysen før efter udgivelsen af *Man gjorde et Barn Fortræd*. Selv om Tove Ditlevsen ikke per definition er noget sandhedsvidne – hun løj f.eks. om sin alder – er det muligvis rigtigt, at hun var uden kendskab til psykoanalysen, og man må derfor antage, at matricerne er kommet til Ditlevsen af andre kanaler f.eks. forskellige varianter af dannelses-, krimi- og detektivromanen – genrer, der arbejder med et afsløringsmotiv.

Anledningen til romanens psykoanalytiske plot ligger gemt i hovedpersonens generelle utilpassethed. Symptomerne er, at hun føler sig omklamret af forældrenes kærlighed, urimelig irritation over faderens passivitet, moderens altid nærværende bekymring for hende og hjemmets mangel på fortrolighed. Modstykket til hjemmets omklamring er det frie liv med vennerne. Men også det er mangelfuldt. Der er kun tale om en erstatning for noget mere ægte og oprindeligt. Dette oprindelige er skjult og umuliggjort af et dunkelt punkt i hendes sjæl.

Hun elskede at sidde i "Cecilien" med Jørgen og Nina og Egon og drikke porter og citronvand. Hun elskede at danse med Jørgen og føle hans magre fingre glide langs sin rygrad. Hun vidste, at der var noget andet, en større glæde, en renere, men hendes hjerte var så uroligt, og over hendes nittenårige sjæl hvilede en skygge, hvis årsag hun ikke kendte. (Ditlevsen 1977: 8)

Den skygge, der hviler over Kirstens sjæl, intensiveres af samværet med og forelskelsen i den unge læge, Jørgen: "det var hans ven, Jørgen, der i det sidste par måneder havde fået Kirstens hjerte til at banke hurtigere, samtidig med at skyggen i hendes sjæl var gledet helt hen over hendes bevidsthed" (Ditlevsen 1977: 12). Til det dunkle punkt er der knyttet en angst for kropslig kontakt i det erotiske samvær. Da Jørgen gør tilnærmelser til hende, efter at de har kendt hinanden i et par måneder, fremprovokeres en angst, der er bundet til en tidligere, men fortrængt oplevelse:

[...] men angsten havde tag i hende. Den lammede hendes tunge og hendes legeme. Først da hans hånd langsomt gled ned over hendes ben, så hun pludselig op, som havde nogen med et råb vækket hende af søvnen. Hans mund stod åben, øjnene var slørede, over hele hans ansigt var der noget fremmed og grufuldt, der som en mindelse om noget forfærdeligt skar gennem hendes bevidsthed. Hun blev kold og stødte ham fra sig. (Ditlevsen 1977: 12f.)

I og med Kirsten skubber Jørgen fra sig i det øjeblik, han mere end blot udsender erotiske signaler, sætter hun sig uden for den voksne erotik. Fortælleren understreger det, og Kirsten er sig det bevidst:

Hun var som et barn, der står med næsen trykket mod ruden til de voksnes land og gerne ville derind, men af usynlige hænder bliver holdt tilbage. Det bag ruden drog og lokkede hende, men ingen fortalte hende hemmeligheden ved de magter, der lukkede hende ude fra lyksalighedens land. Hun var vred på Nina, og hun misundte hende. Tænk ikke at være bange for nogen ting, ikke at være bange for DET. Om man gjorde sig til herre over det eller lod sig beherske af det, var egentlig ligegyldigt, blot man kunne anerkende det og ikke være bange. (Ditlevsen 1977: 14)

Kirstens motiv for at søge årsagen til ubehaget ved og angsten for det erotiske er dobbelt. Angsten fremstår i sig selv som en motive-ring, men det er forholdet til Jørgen, der udgør den egentlige drivkraft. Det er også ønsket om at fastholde Jørgen, der får hende til at udholde den pinefulde selvransagelse: ”Jeg må igennem det hele, tænkte hun, nu ikke være bange. Jeg vil ikke miste Jørgen, og opgiver jeg dette her, vil både han og alt, hvad jeg i fremtiden griber efter, glide ud af mine hænder” (Ditlevsen 1977: 74).

I overensstemmelse med Freud er Kirstens mål at finde ud af, hvad skyggen dækker over og at eliminere angsten, således at hun kan fungere som en normal voksen kvinde. Allerede i forbindelse med Jørgens erotiske tilnærmelser får Kirsten en anelse om, at skyggen dækker over ”noget”, der har gjort hende ondt. Hvem eller hvad, der har påført hende det, ved hun ikke: ”Hun ledte og ledte efter noget, hun ikke selv vidste, hvad var, og allevegne stødte hun mod en mur” (Ditlevsen 1977: 15).

Selv om Kirsten i udgangspunktet er helt uvidende om, hvad eller hvem der bærer ansvaret for hendes angst, får hun hurtigt en fornemmelse af det. At det har med mænd at gøre, går op for hende, da der bliver ansat en ny korrektør på hendes arbejdsplads. Da hun hilser på Schultz første gang, føler hun en smertefuld genkendelse:

Døren blev langsomt åbnet af en meget smal, hvid hånd med overordentlig lange fingre. Det var denne ejendommelige mandshånd, der først trak sig Kirstens opmærksomhed og fik hende til at hæve øjnene og se på hans ansigt, der et eneste nu gav hende en besynderlig og smertefuld følelse af genkendelse. (Ditlevsen 1977: 45)

I et forsøg på at finde årsagen til ubehaget ved Schultz' nærvær og fornemmelsen af genkendelse, bevæger hun sig tilbage i erindringen og konstruerer så at sige sin egen historie om angsten for mænd og erotik. Hun erindrer tre episoder. Den første episode udspiller sig den dag, hun indskrives i skolen. Da skoleinspektøren bøjer sig over hende og smiler, gribes hun af angst. Den anden handler om, hvordan hun skubber sin elskede veninde Ketty fra sig i tiårsalderen, fordi hun fortæller, at hun "har gjort det med en dreng" (Ditlevsen 1977: 75f.). Den tredje erindring er en episode fra Kirstens skoletid. Hun ydmyges af en elsket skolelærerinde, fordi hun har glemt sit lommeørklæde. Oplevelsen af inspektør Marstrand viser en angst for mænd, der genfindes i en lidt anden form i oplevelsen af Kettys bekendelse. Her er det ikke drengene og mændene, men de potentielle seksuelle relationer til dem, der lægges afstand til. Samtidig antydes en erotisk betagelse af Ketty. Med Kirstens optik har hun sanselige kvaliteter og beskrivelsen har klare erotiske undertoner: "Når Kettys hånd tilfældigt strejfer hendes, jager en ildbølge igennem hende, og hun kan næsten høre sit hjerte slå. Så siger hun: "Hvis jeg var en dreng, ville jeg gifte mig med dig. "Og hun har sådan en lyst til at kysse Kettys lille, bevægelige mund, der er så blussende rød" (Ditlevsen 1977: 75). Som helhed indikerer erindringen om Ketty, at Kirsten har vendt sig fra mændene og drengene mod kvinderne og pigerne. Lærerindens ydmygelse af Kirsten afspejler, at relationen til andre kvinder er affektladet. Desuden understreger den, at hendes egen vilje og personlige integritet er fuldstændig undermineret.

Erindringsarbejdet kulminerer med, at hun gennemlever et altid tilbagevendende mareridt og genkender mandens ansigt:

Så faldt mindet over hende [...]: Hun er sytten år. Det er aften, og hun er alene hjemme. Hun er bange for mørket. Hun synes, hun hører en lyd fra køkkenet som af en dør, der sagte bliver åbnet, og stivner af skræk. Sidder ganske stille med den ene hånd klemmt om struben for ligesom at berolige dens vilde hamren. Sveden løber hende ned over panden. Hun stirrer stift på døren. "Hvis den åbner sig," tænker hun, "og en mand træder ind" - og i vågen tilstand dømmer hun drømmen, der altid kommer igen. (Ditlevsen 1977: 80)

Genkendelsen fører til, at hun fejlagtigt indser, at Schultz ikke er den, der har forbrudt sig mod hende.

"Det var hans ansigt" tænkte hun undrende og næsten lettet. "Det var hans øjne, der så på mig". Og det var, ligesom en stor skyld var taget fra hende. Den anden mands ansigt, hun engang havde mødt, og som havde vækket hende til frygtelig bevidsthed, havde hun glemt. Det var altså ikke ham, der havde skyld, tænkte hun, og ikke mig. HAN er på en eller anden måde den eneste skyldige. (Ditlevsen 1977: 82f.)

Da hun har genkendt mandens ansigt, erkender hun sin uskyld. Det er med andre ord ikke hende, der har overtrådt (incest-)forbuddet. Erkendelsen medfører, at hun trækker sig tilbage til et infantilt stadium, hvor den følelsesblokering og selvkontrol, hun hidtil har udøvet, forsvinder.

Noget mærkeligt skete med Kirsten. Hun sank ned til et fuldkommen barnligt standpunkt [...]. En overgang slæbte hun alle sine gamle børnebøger ned fra loftet og kunne sidde en aften lang og læse og finde de steder, hun som barn holdt allermest af, og det mærkelige var, at de påvirkede hende på samme måde nu som for ti år siden, som om de passede i hendes forestillingskreds såvel nu som den gang. (Ditlevsen 1977: 102f.)

Det barnlige stadium Kirsten befinder sig på, antager karakter af en til- og stilstand, hvor hun opbygger en ny identitet. Modsat tidligere isolerer hun sig hjemme hos forældrene. Hun opgiver sit selvransagelsesprojekt, og Jørgen udsættes for de samme idiosynkrasier som andre mænd. Når hun tænker på ham, er det med ubehag, og den angst, der satte projektet i gang, er lagt under låg (jf. Ditlevsen 1977: 104).

Pludseligt og tilsyneladende helt umotiveret bryder Kirsten isolationen og tager imod en fødselsdagsinvitation, der senere viser sig at være adgangsbilletten til hendes livs gåde. Romanen rummer ingen forklaring på bruddet. Hun har skippet Jørgen, og motivet for selvanalysen er væk. Desuden har hun opgivet enhver forestilling om, at der skal være en mand i hendes liv. Hun lever alene for at glæde forældrene (Ditlevsen 1977: 104f.).

Det uforklarede tomrum mellem Kirstens isolation og bruddet med den kan anskues som en tom plads i Wolfgang Iser's forstand.⁵ Der er tale om et sted, som læseren kan fylde med mening. Konsekvensen er, at det bliver op til læseren at konstruere, hvad der sker med Kirsten imellem de gestaltede begivenheder. At Kirsten bryder isolationen og bevæger sig ud i verden igen, er en narrativ nødvendighed, idet romanen kun kan nå til en passende afslutning, hvis analysen føres til ende og hendes angstsymptomer forsvinder.

Selv om Kirstens opbrud er umotiveret, er der en række koder, der binder begivenhederne sammen. På grund af kodernes karakter kan der etableres en psykoanalytisk forklaring på Kirstens nyorientering. Fordi Kirsten reagerer på antydninger af og tale om erotik som et barn, for hvem den erotiske verden er ny og tabubelagt, kan regressionen læses som en genoptagelse af ødipuskomplekset (jf. Ditlevsen 1977: 103f.). Fordi erkendelsen successivt efterfølges af regressionen, får erkendelsen af uskylden karakter af en transformationsproces, der fører hende tilbage til udgangspunktet for objektvalget.

Som følge af regressionen bliver det muligt for Kirsten at foretage et positionsskift. Hvor hun tidligere vendte sig fra manden mod kvinden og dyrkede veninden, som barn Ketty og som voksen Nina, vender hun sig nu mod manden (jf. Ditlevsen 1977: 31). Som følge af regressionen til den ødipale fase er den homoseksuelle position undermineret og modstanden mod det mandlige køn som helhed opgivet, og Kirsten er i stand til at indtage en ægte kvindelig position: "I aften ville hun mere sig. Hun ville lege en leg. Hun ville få dem allesammen til at tro, at hun var som Nina, erfaren, letsindig og troløs" (Ditlevsen 1977: 123f.). Selviscenesættelsen sætter hende i en ægte kvindelig position, hvor mændene begærer hende. Og det er denne position, der gør, at hun er i stand til at genkende Schultz som manden med øjnene og den, der har overtrådt incestforbuddet.

5 Wolfgang Iser skriver: "Mellem de "skematiserede billeder" opstår der en tom plads, fremkommet ved sammenstødet mellem dem. Sådanne tomme pladser åbner da et spillerum for tekstfortolkningen, for, hvordan man kan sætte de forskellige aspekter, som disse repræsenterer, i relation til hinanden. Ud fra teksten selv ville man overhovedet ikke være i stand til at udfylde de tomme pladser" (Iser 1981: 102).

Kirsten vendte sig smilende om - greb så med hånden i struben. Hendes læber bevægede sig, uden at en lyd kom over dem. Hun sad et sekund ubevægelig, uden kræfter, uden tanker, hans øjne sugede dem til sig som en magnet. Sugede al kraft ud af hende. (Ditlevsen 1977: 156)

At Kirsten er i stand til at genkende Schultz, kædes sammen med hendes nye position. Genkendelsen falder sammen med, at hun for første gang aktivt og bevidst indtager rollen som objekt for det mandlige begær. Analogien mellem den første oplevelse af at være erotisk objekt og den anden frivillige oplevelse, står som det, der gør det muligt at genkende den begærende.

Selv om Kirsten skifter position og erkender sin uskyld, lever angsten stadig i hende, ligesom den fortrængte oplevelse endnu ikke er helt afdækket. Hun befinder sig stadig i en fase i det analytiske forløb, hvor gentagelsen dominerer. Hun gribes ikke blot af angst, når hun konfronteres med Schultz, men også når hun er alene f.eks. på gaden om natten (jf. Ditlevsen 1977: 90, 96, 99f.). Da angstsymptomerne bliver for meget for Kirsten, opsøger hun Schultz for endelig at afvriste ham sandheden om den forbrydelse, han begik mod hende. Selve oplevelsen dukker op, da han spørger hende om, hun virkelig ikke ved, hvad der skete den gang.

"Ved De det virkelig ikke?" spurgte han så sagte, at hun mere læste ordene på hans læber end hørte dem. Hun rystede på hovedet, men hans øjne borede sig ind i hendes, sygelige, søgende, til intet i verden eksisterende undtagen de øjne - til erindringen rev hende ind i sin rivende strøm og hans ansigt voksede for hende, til det blev så stort som en mands ansigt er mod et lille barns.

Da sønderreves det forhæng, hun allerede halvt var trængt igennem. Da så hun det og skreg. (Ditlevsen 1977: 199)

Kirstens skrig betegner en sidste gennearbejden. Den sidste modstand ophæves, idet hun genoplever det seksuelle overgreb. Hermed er hendes selvanalyse afsluttet. Hun er både symptomfri og kommet i besiddelse af en hel og sammenhængende livshistorie, således som den kurerede patient er det ifølge Freud. Den tomme plads i hendes livshistorie, som skyggen dækkede over, er fyldt ud med det

seksuelle overgreb. Det eneste, hun mangler, er at glemme. På romanens sidste sider afsluttes Kirstens sygehistorie med, at den glemmes:

Hendes hjerte var endnu en lang tid fuldt af skygger, men de blegnede langsomt, som ukrudt hvis rod er visnet. Også erindringen blegnede. Det var, som om den havde fulgt hende i årevis, kun for at synke i graven i det øjeblik hun havde erkendt den. Ikke sådan at hun glemte - det kunne hun ikke, men det martrede hende ikke mere. Det var, som om det var et fremmed barn, han havde gjort fortræd. Et barn hun havde kendt. Det blev mere og mere fjernet fra hende for hver dag der gik. Hun blev voksen. (Ditlevsen 1977: 215f.)

4. Krimi-gyserhistorien

Det er ikke blot dannelsesromanen og den psykoanalytiske case story, som *Man gjorde et Barn Fortræd* har stærke affiniteter til. Også detektivfortællingen findes der aftryk af. Dette kan forekomme indlysende på baggrund af relationen mellem de to genrer (jf. Brooks 1992, Møller 1994).

Lighederne mellem detektivhistoriens og case storyens narrativitet og plot er blevet behandlet med det formål at karakterisere sandhedsværdien af den psykoanalytiske fortælling om sygehistorien. Hvad der derimod sjældent har været accentueret, er opklarings- og afdækningens funktion i de to genrer. At detektivhistorien afdækker verden og fortæller sandheden om, hvordan den hænger sammen, mens case storyen (re-)konstruerer et livsforløb hos patienten med det formål at kurere ham eller hende for en psykisk lidelse, er ofte blevet overset, selv om det måske netop er her, en af de centrale forskelle mellem de to genrer ligger begravet. En anden markant, men ikke mindre forskel er, at case storyen udspiller sig i sygeværelset og omfatter subjektets indre, mens detektivhistorien udspiller sig i et mere eller mindre offentligt rum og omfatter de intersubjektive relationer. At de to genrer er båret af konventioner om henholdsvis videnskabelighed og fikcionalitet, udgør en væsensforskel, der gør mødet mellem dem interessant.

I *Man gjorde et Barn Fortræd* mødes de to genrer i den centrale gåde, der bærer romanens handling. Skyggen, der ligger over Kirstens sjæl, er gåden. Som et tegn uden afkodelig betydning rejser den spørgsmålet: Hvad dækker skyggen over? Gåden etableres af konteksten. Først knyttes den til Jørgen, fordi den bliver stærkere, da Kirsten møder ham. Idet Jørgen gør erotiske tilnærmelser bindes den til det erotiske og en deraf afledt angst. Skyggen forbindes med det mandlige, idet ubehaget ved det erotiske også opleves ved Schultz' hænder, stemme og ansigt. Hermed synes skyggen at etableres som kode igennem en analogisering.

Senere foregår identifikationen igennem brug af synekdoen. Hænderne, stemmen og ansigtet henviser til en person, og som dele af personen repræsenterer de den hele. Manden viser hen til begivenheden, både før og efter at han er identificeret som Schultz. Omvendt viser begivenheden i dens metaforiske form som angst ved det erotiske hen til manden, Schultz. Herved indtager manden og begivenheden skiftevis rollen som tegn for hinanden.

Målet for både den psykoanalytiske og den detektivistiske opklaring er en afdækning af, hvad der egentlig skete. Dette mål nås, idet det afsløres, at Schultz som ung søndagsskolelærer forgreb sig på Kirsten. Da begivenheden er afsløret for Kirsten og i princippet gennemarbejdet, opstår en ny gåde: Hvorfor gjorde han det? Svaret på denne gåde falder prompte. Seksuelt interesserer han sig kun for små piger og endnu uskyldige voksne kvinder. En forklaring på dette begær kommer der derimod aldrig. Selvom man af psykoanalytisk vej kan konstruere sig frem til et motiv, fremstår begæret forsat som gådefuldt. Det er ubegribeligt og henvises til vanvid:

Der manglede noget i hans forklaring. Han talte heftigt, lidenskabeligt, indtrængende, men det, Kirsten ledte efter, fandt hun ikke. Noget **meneskeligt**.

Noget bag om alt det hæslige menneskeligt. Noget der gjorde det forklarligt, at han dog engang var født af en kvinde og elsket af hende. **Det var der ikke**. Nu, da masken var faldet af ham, så hun det. Han var afholdt på trykkeriet, fordi han var omgængelig, hjælpsom og venlig. Det var fernis, det var løgn. Hun så det nu. I virkeligheden ejede han ingen menneskelige følelser. Kunne ikke græde og ikke le.

Stivnet af gru så hun lige ind i hans abnorme, sindssyge sjæl. (Ditlevsen 1977: 204)

Idet Ditlevsen gør en mand til romanens gåde, drejer hun en af de dominerende figurer i den moderne kultur og litteratur. Peter Brooks siger:

I det patriarkalske samfund fremstår det sådan, at den mandlige krop tilsyneladende er uproblematiseret, fjernet som objekt for nysgerrighed eller repræsentation, og som følge heraf mere gennemgribende skjult. Her er der et åbenlyst paradoks: hvis den mandlige krop i patriarkatet bliver den norm, den standard mod hvilken man måler andethed - og derfor skaber kvindens gåde - ville man forvente at den mandlige krop var mere åbent udstillet og diskuteret. Et øjebliks refleksion tillader os at se, at paradokset er knap så åbenlyst. Præcis fordi den er norm, er den mandlige krop skjult for undersøgelse, taget som agenten og ikke som objekt for viden: Blikket er "fallisk", dets objekt er det ikke. (Brooks 1993: 15)

Hvis Peter Brooks har ret i sin antagelse af, at blikket er fallisk, så indtager Kirsten en fallisk position og manden, dvs. Schultz, bliver objekt. Men her er objektet ikke det traditionelle, begærede objekt, men begærets subjekt. Selv om Schultz udstilles som en kvinde og et ulæseligt tegn, er han ikke en kvinde bag en mands ydre eller en mand, der har indtaget en kvindelig position. Han er en mand, der er sat i en kvindelig position for at blive studeret i sin egenskab af at være mand. Ved at lade en kvinde, Kirsten, placere en mand, Schultz i kvindens traditionelle position som den beskuede, gennembryder Ditlevsen de antiteser, der igennem sproget strukturer verden. Idet modsætningerne mand/kvinde, subjekt/objekt, aktiv/passiv, beskuer/beskuet, kultur/natur, parade/maskerade destabiliseres, undermineres konventionerne om, hvad der er mandligt og hvad der er kvindeligt.

De to genrer er altså fælles om gåden, ligesom de på mindst et punkt er enige om målet: At rekonstruere sandheden om, hvad der skete, hvordan det skete og hvem der var implicerede. Det er derimod forskellige bidrag de yder til gådens opklaring. Deres forskellige roller er bundet til det plan de opererer på; henholdsvis det

indre psykiske og det ydre virkelige. Den psykoanalytiske proces – i dette tilfælde selvanalysen – fremmaner og konstruerer det psykiske billede, erindringen af oplevelsen, mens detektivarbejdet fører frem til den fysiske person og begivenhed. Herved bekræfter detektivarbejdet sandhedsværdien af den psykoanalytiske opklaring, samtidig med at det tilvejebringer den person og situation, der er forudsætningen for, at den fortrængte oplevelse endeligt kan afsløres og gennemarbejdes.

Ifølge Freud og den freudianske psykoanalyses receptionshistorie er case storyen ikke en monologisk fortælling, men dialogisk og principielt aldrig afsluttet (jf. Freud 1992; Brooks 1992; Brooks 1993; Møller 1994). *Man gjorde et Barn Fortræd* rummer dialogiske elementer. Selvanalysen udspiller sig imellem to positioner i Kirstens psyke. En der driver analysen frem ved konfrontation og vilje, og en der yder modstand ved at holde analyseprocessen tilbage med passivitet, angst, fortrængning og fejlanalyse. De to positioner kommer til udtryk som henholdsvis en vilje til frigørelse og passivt forsøg på fastholdelse af status quo. Der synes næsten at blive tale om en kamp mellem Kirstens rationelle jeg og hendes irrationelle og ubevidste overjeg. Når romanen trods de dialogiske elementer ender som en monologisk fortælling, er det blandt andet, fordi de detektivhistoriske elementer bekræfter og fæstner de psykoanalytiske opklaringer i den ydre virkelighed, hvorved der bliver tale om en objektiv sandhed i den forstand, at resultatet kan verificeres.

Selv om de detektiviske elementer får en afgørende betydning for romanens udsagn, bliver case-storyen den overgribende plotmatrice. Den etablerer den transformation af hovedpersonen, der er nødvendig for at dannelsesprojektet kan gennemføres.

For romanens dannelsesprojekt betyder case storyen, at selve dannelsesprocessen trækkes ind i individet. Den konfrontation med den ydre fremmede verden, der i den traditionelle dannelsesroman skaber heltens forvandling, erstattes til en vis grad af en konflikt mellem forskellige psykiske positioner. Konfrontationen med den ydre verden synes at gå igennem en symbolisering i jeget, og dannelsesprocessen forvandles til en indre psykisk proces.

5. Den kvindelige norm

Kønnet er omdrejningspunkt for de afvigelser, der sætter fortællingen i gang og holder den i live. Det kvindelige er utvetydigt romanens centrum og den norm, der sætter udgangspunktet. I slutpositionen besidder Kirsten de egenskaber, der udgør normen: "Hun var ung og fuld af gaver, og en ung mand gik tilfældigt forbi hendes hus og greb de modne frugter, hun rakte ud over vejen. Og hun lukkede ham ind i sit kvindelige hjerte, der var så stort, fordi det havde lidt så meget" (Ditlevsen 1977: 216).

I begyndelsen af romanen formuleres normerne indirekte igennem Kirstens intuitive fornemmelse af, hvad kvindelighed er. Kirsten ønsker sig at blive kvinde: "Hun ville kun så gerne være en sund og naturlig kvinde. Ha lov til at føle sig som kvinde – det var alt, hvad hun ønskede sig" (Ditlevsen 1977: 28). I Nina ser Kirsten den rigtige og ægte kvindelighed: "Kirsten elskede at tale med Nina, fordi hun havde alt det, hun selv manglede: Sundhed, livsglæde, sikkerhed og et vidunderligt kynisk syn på tilværelsen" (Ditlevsen 1977: 28).

Kirsten er selv den afvigelse fra denne kvindelige norm, der er plottets forudsætning. Hun er usund, usikker, grim, uundseelig, ensom og uden erotisk appeal. Og ikke mindst væmmes hun ved mandens begær. Alle mænd har hæslige ansigter, slimede fingre, usunde tilsmudsede drifter (Ditlevsen 1977: 111). Selv Jørgen, som Kirsten er forelsket i, skiller sig ikke ud. Når hun tænker på ham, stiger et *ubehag* op i hende, og hun støder "gysende" hans billede fra sig, fordi der ligger "begær i hans øjne og krav i hans hænder". Kirstens reaktioner på det mandlige kan betegnes som abjektion (jf. Kristeva 1982). Hun oplever manden som et abjekt, det vil sige som et andet, der hverken er menneske eller ikke menneske; subjekt eller objekt, men som noget skræmmende, placeret uden for kulturen. Kirsten oplever ikke blot mænd som væmmelige og ækle, men også som en forskelsløs anden. I en af hendes angstfantasier defilerer tusinde mænd "forbi hendes tørre øjne. De strakte hænderne ud imod hende, sultne og stønnende – og de havde alle HANS ansigt, HANS hænder, og HANS øjne" (Ditlevsen 1977: 178). Når Kirsten således oplever det mandlige som et forskelsløst andet er det, fordi

"alle mænd var i denne ene, hun ikke før havde kendt" (Ditlevsen 1977: 110f.). Årsagen til at alle mænd er denne ene ubekendte, Schultz, ligger lige for. Det seksuelle overgreb har været så angstprovokerende, at det har blokeret for hendes videre udforskning af seksualiteten og som følge heraf spærret for indsigter, der kunne danne et mere facetteret billede af manden. Abjektionsoplevelserne forsvinder, da Kirsten bliver bekendt med ophavsmandens identitet, mens den endimensionale opfattelse af manden først elimineres i og med hendes helbredelse og romanens slutning.

Udviklingen i Kirstens oplevelse af mandens begær modsvares af en ændring i hendes krop. I hovedparten af romanen fremstilles hendes krop som afvigende fra normen om den kvindelige krop. Pikant grimhed er nøgleordet. Mere differentieret er hun en "grå og forfrossen gråspurv", hun har et "trist, magert og blegt ansigt med alt for fremtrædende kindben og en uren teint, hendes hår er glat, stridt og glansløst", og hun har krop som en femtenårig (Ditlevsen 1977: 31f., 57f., 122f., 145f.). I det øjeblik, hvor det mandlige begær ikke længere er genstand for hendes væmmelse, forsvinder tegnene fra hendes krop, og hendes krop gennemgår en forvandling til en mytologisk skønhed: "Og det sås på Kirsten. Alt det ranglede, skræmte og pubertetsprægede gled lidt efter lidt af hende, til hun en dag rødmende steg frem med det tidlige forår, der blæste sin mildhed i alle hjerter" (Ditlevsen 1977: 216). Ændringen af hendes krop synes hermed at stå som et tegn på, at hun placeres i den symbolske orden.

6. Manden som terapeut

Det kvindelige sætter ikke kun normen for, hvad der er kvindeligt, men også for hvad der er mandligt. Det mandlige er repræsenteret i lige så stereotyp en dobbeltheds som det kvindelige. Men de figurer, der repræsenterer henholdsvis normen og afvigelsen, har andre funktioner i plottet. Jørgen, Kirstens kæreste repræsenterer normen. Først og fremmest er han i stand til at kontrollere sit begær. Da Kirsten afviser hans erotiske tilnærmelser, kommer han hende trøstende i møde og gør ikke siden nye tilnærmelser (jf. Ditlevsen

1977: 13f.). Fra Kirstens synsvinkel er det hans force, at den gensidige respekt sættes over tilfredsstillelsen af begæret. Da de første gang rigtigt taler sammen, bemærker hun: "Sådan havde ingen mand talt til hende før. Hun havde ofte været sammen med mænd, men ikke før med en mand, der tændte lyset og talte til hende, som havde hun været en mand eller en klog og forstående kvinde" (Ditlevsen 1977: 17). Senere en dag, hvor Jørgen følger hende hjem, oplever Kirsten ham som den ideelle mand, der igennem sin omsorg giver sit begær et attraktivt udtryk.

Han hjalp hende frakken på og fulgte hende hjem, venligt sludrende, uden at spørge, hvorfor hun var tavs, uden at spørge om noget som helst. Og hun var ham usigeligt taknemmelig for hans venlighed og omsorg. Den fineste gave, en mand kan skænke en kvinde. Ikke en kærlighed, der kræver og fortærer, ikke en lidenskab, der nedbryder og sønderriver, men en god hånds kærtegn over en feberhed pande, et nænsomt hjertes forståelse og tillid. (Ditlevsen 1977: 71)

Paradoksalt nok er det netop ved at bryde Kirstens norm om det kontrollerede begær, at han aktiverer hendes afvigende kvindelighed og hermed sætter fortællingen i gang.

Ikke blot er Jørgen igangsætter af plottet og i kraft af Kirstens forelskelse i ham en væsentlig faktor i drivkraften bag selvanalysen, han har også en central aktantfunktion. Han tilbyder hende en anden position at se verden og sig selv fra. Som lægestuderende og middelklassebarn, er han i stand til at se kritisk, distanceret og rationelt på såvel Kirsten som det miljø, hun kommer fra og færdes i. De unge arbejderes og kontormenneskers natteliv på diverse danserestauranter, anser han for at være overfladisk og i værste fald fordærvende. De unge morer sig ikke, de fordriver blot tiden, indtil de atter skal på arbejde. For Jørgen er denne øden tiden bort irrationel og en spærre for deres udvikling og muligheder. Desuden er den en destruktiv kraft, der truer med at tilintetgøre den sunde del af arbejderklassen. Han siger: "Og det meste af det du ser her, er døde væv, rådne fisk, længst forsvundet liv og bevidsthed om liv." Hans stemme blev ganske sagte: "Det må du gøre dig klart,

Kirsten, de døde væv stinker, og de smitter i al deres værdiløshed” (Ditlevsen 1977: 68). Målet er for Jørgen en næsten kulturradikal oplysning af arbejderklassen. Han taler om den hæderlige og værdifulde del af arbejderklassen, - dem der ”bestræber sig på at erhverve sig den kultur og viden, der alene kan hæve deres niveau” (Ditlevsen 1977: 62).

Efterhånden tilegner Kirsten sig både Jørgens synspunkter og rationelle indstilling til tilværelsen: ”Men siden Jørgen var kommet ind i hendes tilværelse og langsomt havde åbnet hendes øjne for alt det, hun aldrig før havde lånt en tanke, fordi det var hendes liv og hverdag, var alting blevet anderledes” (Ditlevsen 1977: 59). Den adopterede erkendelse af, at nattelivet er forplumret, fordærvet og overfladisk, gør det muligt for hende at se sig selv, ikke som en man skal have ondt af, fordi hun ikke deltager i det erotiske spil, men som et menneske, der selv sætter grænser.

Da hun efter en tid tager beslutningen om at opsøge Schultz, har den rationelle indstilling, som hun har adopteret fra Jørgen, sejret. Jørgen er den position i hendes jeg. Selv siger Kirsten: ”Han har lagt noget i min sjæl, der er hans eget [...]. En mindelse om hver plet af hans legeme. Et pust af hans ånd” (Ditlevsen 1977: 172). I selvanalysen er Jørgen den position og stemme i hendes jeg, der gør det muligt for hende at forholde sig rationelt til angsten. Efter at hun har lært Jørgen at kende, bliver hun i stand til at spørge rationelt til angstens årsag. Kort efter det angstanfald hun får, da hun præsenteres for Schultz, er hun i stand til at spørge sig selv om, hvem han er: ”Men det var sket så lynhurtigt altsammen, at hun først nu bagefter undrende og ængsteligt kunne gøre det klart og spørge sig selv: Hvem er den mand?” (Ditlevsen 1977: 48)

7. Manden som vampyr

Schultz er Jørgens modstykke i et og alt. Han repræsenterer afvigelsen: den uahæmmede lystudfoldelse. Men det er ikke nok med det. Han er også pervers. Det er kun muligt for ham at føle seksuel nydelse ved ikke seksuelt indviede kvinder. De små pigers uviden-

hed om seksualiteten og den angst, de udtrykker, når de konfronteres med den, ægger ham. Den vidende og begærende kvinde interesserer ham ikke. Selv siger han:

"[...] Man kan godt være forelsket i et barn. Ved de, børn er så fine, så æstetiske. Jeg har aldrig holdt af voksne kvinder, de er for voldsomme, for vidende, men et lille barn er uskyldigt. Så uskyldigt" - han ledte efter ordene "at det lægger sine små arme om halsen på en mand, der leger med det. Hvis en kvinde gør det, er det beregnet og villet." (Ditlevsen 1977: 202f.)

Han motiverer sine besøg på danserestauranten "Gibraltar", hvor Kirsten har mødt og genkendt ham, således: "Nå, jeg kommer der, fordi jeg kan lide at se de unge piger, nogle af dem endnu i konfirmationskjolen på, danse sig væk fra deres barndom, danse sig erfarne, skyldige og skuffede" (Ditlevsen 1977: 206). Som konsekvens heraf har han et ufuldbyrdet forhold til hustruen. Han kan kun holde hende ud, fordi han ved, at hun er uskyldig. Den eneste fornøjelse ægteskabet bibringer ham er, at han ved at fortælle løgnehistorier om sine eskapader med andre kvinder kan skræmme hende. Voksne og seksuelt erfarne kvinder pirrer ham kun, når han skuffer dem ved at afvise deres opfordringer.

For at skjule perversionen og delvis som et indslag i den opfører Schultz en maskerade. Den skal ikke forveksles med den kvindelige maskerade i lacaniansk betydning, men den har stærke affiniteter til den. Spillet mellem masken og det den skjuler får form i karakteristikken af ham. Alt efter hvilken position betragteren indtager i forhold til Schultz' hemmelighed, fremstår han som en "pæn" og "forførende" mand eller en "djævel". Det pæne og forførende henviser til hans karakter. Han er galant og opmærksom, en venlig og omgængelig mand. Og lejlighedsvis fører han sig frem som den store Don Juan. Disse egenskaber skjuler på en gang hans perversion og lokker ofrene til. Alle kvinder oplever ham som en damernes ven. Frk. Salomon citeres for at have talt om hans "vidunderlige øjne" og "verdensmandsagtige fremtoning" (Ditlevsen 1977: 41). Og Ruth siger: "Er han ikke smart" (Ditlevsen 1977: 159). Fru Schultz ønsker sig, at Kirsten skal træffe ham, "så han kunne be-

sejre hende med sin charme, som han besejrede alle de kvinder, han mødte på sin vej" (Ditlevsen 1977: 193).

Det djævelske henviser til hans perversion og sammenknyttes med hans krop. For Kirsten og fortælleren, der som de eneste kender hans hemmelighed, er han væmmelig og ulækker. Kirsten oplever ham som dyrisk, ækel, afskyelig og hans stemme som "et ækelt, slimet dyr" (Ditlevsen 1977: 202). Fortælleren giver følgende signalement af Schultz: "Over natskjortens udkæring afsløres den fede hvide hals, der er fugtig af sved, og der udgår fra hans ånde den samme ramme, syrlige lugt, der altid hænger ved et spædbarn, om det så er aldrig så renvasket" (Ditlevsen 1977: 107). Selve maskeraden udstilles af fortælleren, idet der bag hans pæne overflade afsløres noget ubegribeligt andet, der kun kan få sprog gennem væmmelsens metaforer:

Som han sidder her anspændt bøjet over arbejdet, er vel det lune og godmodige udtryk i øjnene forsvundet, men det er dog et åbent og på sin vis ærligt ansigt, der ikke synes at have noget at skjule. Kun rynkerne i øjenkrogene afslører ubarmhjertigt [...]. Bøj dig [Kirsten] ned, se ham ind i ansigtet [...]. Søg ned til bunden af et blik. Og ser du ikke dør noget blødt og ækelt, noget ubeskriveligt smudsigt. Noget, som får dig til at føle det, som så du et hæsligt lemlæstet, nøgent menneske og ynkes over hans nøgenhed, skønt du selv har revet klæderne af ham. Noget defekt, noget forkert, noget grufuldt stinkende. (Ditlevsen 1977: 93f.)

De følelser og billeder, Schultz vækker i Kirsten, og fortælleren anvender til at beskrive ham med, er af den type, som Kristeva mener, er knyttet til det abjekte. Som nævnt er abjektet et ikke objekt. Til abjekter hører f.eks. liget og fordærvet mad. Ifølge Kristeva stammer abjektionsfølelsen fra en prædipal ambivalens overfor moderen. Moderen og symbiosen mellem hende og barnet er en garanti for barnets overlevelse, samtidig oplever barnet symbiosen som kvælende. Under løsrivelsen fra symbiosen med moderen dannes der en række ikke-sproglige billeder, der har den funktion at sætte moderen i positionen som den anden. Det er disse billeder, der aktiveres, når mennesket senere hen oplever analoge situationer.

Hvad Schultz gør ved Kirsten og fortælleren, er at aktivere oplevelsen af en afhængighedsrelation, der blokerer for individets oplevelse af sig selv som subjekt. Når Schultz vækker associationer til det kvindelige og de abjektionsoplevelser, der er knyttet til det, er det, fordi hans rolle i den imaginære orden er problematisk. Som pervers er han ikke indskrevet i den, men spiller derimod, at han er det via sine attituder, ikke mindst dem, der vækker associationer til Don Juan. Med andre ord er han et ustabilt objekt, og det vækker væmmelse.

I romanen er Schultz skaberen af Kirstens afvigende kvindelighed. Han er den instans, der etablerer den spænding, der gør fabulaen til en fortælling, som rekonstrueres igennem selvanalysen. Da han blokerer for Kirstens begær ved at begå det seksuelle overgreb mod hende, skaber han samtidig plottets forudsætning. Han er altså omend indirekte årsagen til plottet, idet det er hendes ønske om at overskride spærringen, der sætter romanen i gang.

Ligesom Jørgen er til stede i Kirsten som en position, er Schultz det også. Hvor Jørgen repræsenterer det rationelle, repræsenterer Schultz det irrationelle. Det er ham, der får hende til at reagere uhensigtsmæssigt ikke blot på andre mænds erotiske tilnærmelser, men også på almindelige dagligdags tildragelser f.eks. frisørbesøg. Hos damefrisøren får hun brændt ørerne, fordi hun ikke tør sige at tørrehjælmen er for varm (Ditlevsen 1977: 119).

Et andet aspekt af relationen mellem Schultz og Kirsten er, at hun (irrationelt) drages mod ham. Hun suges næsten ind i ham:

Og hvilken djævelsk magt på Jorden havde i aften tvunget hende til at bevæge sig herhen i den hensigt at lade hende suge ned i de øjnes grufulde dyb? På tilfældigheden troede hun ikke mere. Hun blev tvunget mod ham som et skib mod det skæbnesvangre skær, og som skibet måtte hun lade sig hugge til splinter eller sejle udenom og resten af sit liv pines ved truslen om påny at blive ført imod det i ly af nattens mørke. (Ditlevsen 1977: 70)

For læseren er det, at Kirsten drages mod Schultz ligeså gådefuldt som for hende selv. At hun skulle tiltrækkes af en mand, der har ødelagt hendes liv og forpester hver dag i det, har tilsyneladende

kun en narrativ forklaring, nemlig at hun skal i kontakt med Schultz, således at hun kan få afdækket sit traume og romanen slutte.

Psykoanalysen kan måske være med til at opklare dette dunkle punkt. Der er to mere eller mindre oplagte indgange til relationen mellem Kirsten og Schultz. Den mest iøjnefaldende er ofrets, og hermed at der er tale om pædofili, der indbefatter en overskridelse af incestforbudet. Kirstens neurotiske symptomer, dvs. at hun er ude af stand til at fungere erotisk i forhold til en mand og lider af angstanfald, bliver herved forståelige.

Den mindre iøjnefaldende indfaldsvinkel, men langt mere givtige, er at betragte relationen ud fra forbryderens synsvinkel, hvorved der fokuseres på perversionen. En sådan vinkel kan i romanen retfærdiggøres af, at Schultz siger om sig selv, at han er pervers, og at han er født sådan (jf. Ditlevsen 1977: 203). Desuden er hans seksualdrift ikke rettet mod den genitale forening, hvilket ifølge Freud kendetegner den perverse (jf. Freud 1984: 242). Lystfølelsen er rettet mod barnets krop og den angstreaktion, den voksnes tilnærmelser udløser hos barnet eller den seksuelt uerfarne kvinde.

Lacan fortsætter og videreudvikler Freuds tanker om perversionerne. Ifølge René Rasmussens udlægning af Lacans teorier i *Lacans psykoanalyse* (1994) er perversionen et forsøg på at undgå den symbolske kastration. Modstanden mod forankringen i det symbolske udtrykkes i fantasmet. Igennem fantasmet søger den perverse at opnå den Andens nydelse via sit offer. Den perverse indtager positionen som begærsobjekt for den Anden, idet fantasmet indtager manglens plads. Ved at udfylde manglen forbinder den perverse sig med den Anden igennem det spærrede subjekt, hvis plads er besat af ofret. Det vil sige at spillet forgår mellem den perverse og den Anden, mens ofret kun er en brik i dette spil.

I relationen mellem Kirsten og Schultz indtager Kirsten det spærrede subjekts rolle. Hun har ikke noget begær, fordi den plads, begæret søger at fylde, allerede er fyldt, dvs. optaget af Schultz. Derimod opnår Schultz en nydelse ved at skræmme Kirsten og andre kvindelige ofre. I kraft af deres angst får han adgang til en væren, der ligger uden for det symbolske. Samtidig får han adgang til den Andens univers. Hvor den Anden almindeligvis er garant for

det symbolske og tegnenes skattekasse, er det for den perverse også stedet for ubegrænset nydelse eller Guds nydelse.

Hvem den Anden er for Schultz og hvori den specielle nydelse består, er ikke prægnant. Den Anden er ikke repræsenteret i kraft af en person. Snarere er den Anden en forestilling – måske (om) Gud. Der kan argumenteres for dette, fordi Schultz har været og måske stadig er religiøs. Antager man, at det er Guds nydelse, Schultz får del i, er det også muligt at specificere nydelsen. Da Gud er garanten for og skaberen af den symbolske orden, kan Schultz' henrykkelse ved at se Kirstens og andre kvinders angst ved den mandlige seksualitet, betragtes som en skaberglæde eller en destruktionstilfredsstillelse. Idet han forgriber sig på de små piger, etablerer han den symbolske orden. Skræmmer eller afviser han de voksne kvinder, omgår han reglerne for relationerne mellem kønnene og hermed indirekte den symbolske orden.

8. Stereotyperne og traditionen

Såvel repræsentationen af det kvindelige som det mandlige vender centrale stereotype forestillinger om kønnet om. Forestillinger om det rene sunde kvindelige og det urene og usunde mandlige er en 180 graders drejning af en dominerende forestilling omkring det moderne gennembrud. Mandlige forfattere som Strindberg og Nietzsche så det mandlige som normen, dvs. det rene, kontrollerede, og det kvindelige som det afvigende, urene, usunde, destruktive og ukontrolleret begærende. Ofte knytttes det destruktive begær til proletariats kvinder – og de forbindes med moderniteten. Per Stounbjerg har i artiklen "Modernitetens ånd er kvindelig – sammentænkningen af smuds, modernitet og kvindelighed omkring år 1900" (1985) påpeget, hvordan kvinden hos blandt andet Strindberg og Hamsun opleves som en trussel mod mandigheden. Med sit begær suger hun potensen ud af manden. I dansk litteratur kan man finde parallelle eksempler hos forfattere som Tom Kristensen og Johannes V. Jensen. Den gode, omsorgsfulde og seksuelt set rene kvinde står hos de samme forfattere som den potentielle befrier.

Ved at vende den dominerende figur og forestilling om fortsæt-

ter Ditlevsen en subtradition, der dannes hos kvindelige forfattere omkring det moderne gennembrud. Hos forfattere som Amalie Skram, Victoria Benedictsson og Selma Lagerlöf er normen det kvindelige kontrollerede begær, og manden en afvigelse fra det i kraft af et ustyrligt begær (jf. Hejlsted 1995). Den dannede mand, ofte i lægens skikkelse, bryder figuren og fremstår som et adækvat objekt for det kvindelige begær. Til forskel fra det moderne gennembruds kvinders forestillinger om det mandlige er begæret hos Ditlevsen klassesdifferentieret. Det er både den mandlige og kvindelige proletar, der er underlagt sit begær. Herved bliver omvendingen af figuren hos Ditlevsen på én gang tydeligere og svagere end hos det moderne gennembruds kvindelige forfattere. Manden bliver en omvendning af modernisternes kvindelige proletariske vampyr. Samtidig er de kvindelige proletarer en pendant til de mandlige modernisters forestillinger om den kvindelige vampyr, om end der er tale om en meget menneskelig vampyr.

Hos Ditlevsen er det ukontrollerede begær altså et proletarfænomen, der ikke bindes til kønnet. Og den uddannede mand bliver proletarkvindens mulighed for at undslippe det ukontrollerede begær.

9. Fortælleren

Romanens fortæller er en klassisk alvidende fortæller, der kommenterer alt og kender sine personers allerhemmeligste tanker. Først og fremmest kontrollerer fortælleren ikke blot sin fortælling, men også sin læsers begær ved at eksplicitere romanens gåder. Før Kirsten stifter bekendtskab med Schultz, siger fortælleren: "En mands navn var nævnet, men havde endnu ikke nået hendes øre" (Ditlevsen 1977: 25). Og hele romanen foregribes:

Ja, måske kunne han [Jørgen] ved sin godhed og nænsomhed have formået at løse de lænker, der engang havde bundet hende [Kirsten] til angsten og ensomhedens mørke, hvis ikke den mand, hvis navn hun endnu ikke kendte, usynligt havde stået bag hende og kun ventede på, at hendes øjne skulle åbne sig og den store skygge over hendes sjæl vokse til

en gabende afgrund og presse skrig på skrig fra hendes strube. (Ditlevsen 1977: 40f.)

I denne foregribende kode tillægger fortælleren Schultz en forventning om, at Kirsten skal genkende ham og gennemleve sin angst. Selv om Schultz senere udtrykker en forundring over Kirstens manglende reaktion på det seksuelle overgreb, er den venten, der tilskrives Schultz snarere fortællerens. Som den eneste kender fortælleren forbindelsen mellem Schultz og Kirsten og ved, hvad der senere vil hænde.

Fortælleren nøjes ikke med at intervenere direkte i de sammenhængsskabende koder. Fortælleren kontrollerer også fortolkningen fra start til slut. Ved gang på gang at belære læseren om, hvad en rigtig kvinde er, hvad et sundt menneske er, hvordan proletarbørn socialiseres, opbygger hun en slags kollektiv viden og erfaring mellem fortæller og læser, der ligger som et lag hinsides alle brudflader. Den kollektive viden medfører, at fortolkningen lukkes. Læseren bliver med andre ord aldrig i tvivl om, hvilken betydning og rolle en enkelt begivenhed eller handling skal tillægges.

Når der bliver tale om en kollektiv viden og ikke blot en kontrakt mellem fortæller og læser, er det, fordi belæringen har aforismens form. Den er "et klart udsagn om en sandhed eller et dogme; en kraftig generalisering [...]. En vellykket aforisme udstiller og sammentrækker under alle omstændigheder sandheden, og er en oversigt eller en indsigt" (Cuddon 1976: 50). Med aforismens nære tilknytning til ordsproget kan den opfattes som et ideogram til en fortælling (jf. Benjamin 1977: 464). I sin folkelige og anonyme udgave er den som ordsproget efterladenskaber, der står på de gamle historiers plads (jf. Benjamin 1977: 464).

Gennem den aforistiske form etableres to typer viden. For det første rehabiliteres en række arkaiske forestillinger om livet, døden, kærligheden, ungdommen, det mandlige og det kvindelige. Om sønnen hedder det f.eks.: "Ingen sorg er så stor, ingen synd så utilgivelig, at den ikke under sønnens kærtegn bliver løftet fra menneskets skuldre. Ingen kan hade et sovende menneske" (Ditlevsen 1977: 106). For det andet artikuleres fortællerens kritiske opfattelse af samfundet som en uomtvistelig sandhed. Om proletarbørn hedder det blandt andet:

Proletarbørn opdrager hinanden og forfører hinanden, flasket op som de er med erotik. Det bor i et eller to små værelser, hvor man skal være meget heldig for at undgå at blive vidne til forældrenes natlige glæder, og i skolen bliver emnet så grundigt fortiet, at de ikke længe kan være i tvivl om, at det er pikant og farligt. (Ditlevsen 1977: 128)

Når den kollektive viden kobles til personerne, forvandles de til eksempler på eller illustrationer af denne på forhånd givne viden. Det er det, der sker her, hvor Kirstens og fortællerens indre stemme glider sammen i aforistiske formuleringer om det evigt kvindelige. Nina bliver et eksempel på, at alle kvinder har noget, som er særegent kvindeligt.

"Du" sagde Nina igen "jeg vil somme tider ønske, jeg kunne blive forelsket i en et ordentligt mandfolk, [...] og blive gift og måske også få børn". [...] Og Kirsten tænkte undrende på, at i drømmen om manden og i længslen efter barnet skal alle kvinder mødes. Den mest fordærvede kvinde, den rigeste, den skønneste og den farligste er aldrig mere fordærvet, rig, skøn eller fattig, end der på bunden af deres hjerte gror det samme lille skælvende håb. (Ditlevsen 1977: 36)

Igennem koblingerne mellem de aforistiske fortællerkommentarer og personerne, konstrueres en myte om det mandlige og det kvindelige. Mænd og kvinder er grundlæggende sunde og deres begær naturligt. Kvinden vil barnet og manden vil kvinden. Manden er aktiv og kvinden er passiv. De aforistiske, men mere udfoldede kritiske kommentarer til den historiske situation danner en modpol til myten. Maksimerne om f.eks. hvordan arbejderbørn vokser op og indvies i det seksuelle, hvordan en kontordames liv forløber, fremstår som en negation af idealet. Igennem denne modstillingsprocedure artikuleres en kritik af moderniteten som ødelæggende for menneskets oprindelige natur. Hvor kvinden er skabt til at være mor, stivner kontordamen:

For hænder, der er skabt til at kærtegne bittesmå barnefingre, bliver så hårde, når de aldrig møder andet end en maskines hårde kolde jern, og øjne, der fra skaberens hånd bestemtes til at drukne sig fortabt og leende

i et elsket øjenpars dyb - ak, de bliver så kolde og lysende, når de aldrig møder andet end en kontorvægs tomme flade. (Ditlevsen 1977: 96)

Den syntese af modsætningerne mellem det mandlige og det kvindelige, det oprindelige menneskelige og det deformerede moderne menneske, som fortællingen opbygger i og med romanens mytificering af Kirstens skæbne, undertrykker modernitetskritikken. Det at hun forvandles til en rigtig kvinde i overensstemmelse med fortællerens idealer, uden at hun som figur er fæstet i tid og rum, medfører, at den kvindelighed, hun repræsenterer, bliver overhistorisk og derfor mytisk. Funktionen af mytificeringen er, at moderniteten blot forvrænger det naturlige, der altid kan fremelskes, hvis viljen er til stede. Syntetiseringen omgår direkte den fatalitet, der producerede romanens spænding, nemlig Schultz. Han er ved romanens slutning dens uløste gåde. Og som figur rummer han materiale til flere fortællinger. Herved er han også en vampyr, der truer med at suge de sidste kræfter ud af romanen.

Den interferens, der er på spil mellem køn og plot i *Man gjorde et Barn Fortræd*, kan genfindes overalt i det efterfølgende forfatterskab. I noveller som "Den fulde Frihed" (1944) og "Dolken" (1963) indtager de mandlige hovedpersoner samme type fatale positioner i forhold til deres kvindelige modparter som Schultz i Ditlevsens debutroman, imens det i romanerne *Barndommens Gade* (1944) og *Ansigtterne* (1968) er det de kvindelige hovedpersoners kommen til bevidsthed om sig selv som kønnede individer, der er omdrejningspunkter. Hos Ditlevsen er køn langt fra en kalkuleret performance. Snarere er det et eksistensvilkår. Måske er køn ligefrem det vilkår, der driver selve forfatterskabet.

Den sindrige plotkonstruktion, som Ditlevsen bygger af fusionen af dannelsesfortællingen, case storyen og detektivhistorien, udgør et kardinalpunkt i romanens litteraritet. Når *Man gjorde et Barn Fortræd* aldrig rigtig har fået litteraturforskningens fulde opmærksomhed, er det måske en effekt af dette. Med den amerikanske litteraturteoretiker Peter Brooks formulering "er vi blevet mistænksomme over for plot" (Brooks 1992: xii) og sandsynligvis er det denne mistænksomhed, der har ramt Ditlevsens debutroman.

ÚTDRÁTTUR

Þerapistinn og vampíran
 Greining á skáldsögu Tove Ditlevsen *Barni gert mein*

Verk danska rithöfundarins Tove Ditlevsen (1917–1976) nutu mikilla vinsælda meðal lesenda sem annars létu bókmenntir sig litlu varða. Í þessari grein er fyrsta skáldsaga hennar *Man gjorde et Barn Fortræd* (Barni gert mein) frá árinu 1941 skoðuð og þá sérstaklega tengsl skáldskaparfræða og birtingarmyndar kynjanna. Fyrst er athugað hvernig höfundur tvinnar saman frásagnaraðferðir sálgreiningar og sakamálasögunnar. Bæði þerapistinn og skúrkurinn eru staðlaðar karlmannsímmyndir en kvenpersónan samþættir hlutverk þerapistans og leynilögreglumannsins í huga sér og það verður henni að vopni til að brjótast út úr skugganum sem hvílir yfir lífi hennar. Með því að beita aðferðum karlanna afhjúpar hún glæpin, þá kynferðislegu misnotkun sem hún var beitt í æsku. Að lokum vísar skugginn og hún verður fær um að lifa innihaldsríku lífi sem kona.

Lykilord: Tove Ditlevsen, söguþráður, kyn, kynferðisglæpur, sálgreining, leynilögreglusaga

ABSTRACT

The Therapist and the Vampire

A Reading of Tove Ditlevsen's Novel *A Child was Harmed*

The literature of Danish author Tove Ditlevsen (1917–1976) was highly loved and appreciated by people otherwise unfamiliar with literature. This article is a study of her first novel, *Man gjorde et Barn Fortræd* [A Child was Harmed] from 1941, focusing on the structural coherence between literariness and the representation of gender. The point of departure is an examination of how the author combines the narrative strategies of the psychoanalytic case story with those of the detective story. The therapist and the villain are male stereotypes. The female protagonist, on the other hand, integrates and internalizes the therapist and the detective as mental positions, which function as her tool and strategy to remove the shadow cast on her life. By using the strategies of the therapist and the detective, she reveals the sexual crime that has been committed against her in her early childhood. Finally, the shadow disappears and she is capable of embracing a rich and meaningful life as a woman.

Keywords: Tove Ditlevsen, plot, gender, sexual crime, psychoanalysis, detective story

HENVISNINGER

- Benjamin, Walter. 1977. "Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nikolai Lesskows." *Gesammelte Schriften*, Bd. II (pp. 438–465). Frankfurt a. Main: Suhrkamp.
- Brooks, Peter. 1992. *Reading for the Plot. Design and Intension in Narrative*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Brooks, Peter. 1993. *Body Work. Objects of Desire in Modern Narrative*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Cuddon, J. A. 1982. *A Dictionary of Literary Terms*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Ditlevsen, Tove. 1977. *Man gjorde et barn fortræd*. København: Gyldendal.
- Fjord Jensen, Johan. 1986. "Sisyfos i labyrinten – Dannelsesromanen og det Postmoderne." *Passage* 2, pp. 7–51.
- Freud, Sigmund. 1983. "Hinsides lystprincippet." *Metapsykologi* bd. 2 (pp. 9–77). Overs. Ole Andkjær Olsen, Børge Kjær og Simo Køppe. København: Hans Reitzel.
- Freud, Sigmund. 1984. *Dora. Brudstykker af en hysterianalyse*. Overs. Lars Arild. København: Hans Reitzel.
- Freud, Sigmund. 1984. *Ulvemanden. Af en infantil neuroses historie*. Overs. Lars Andersen og Hanne Gesang. København: Hans Reitzel.
- Freud, Sigmund. 1992. "Erindren, gentagen og gennemarbejden." *Afhandlinger om behandlingsteknik* (pp. 151–161). Harry Stockholm. København: Hans Reitzel.
- Freud, Sigmund. 1992. "Konstruktioner i analysen." *Afhandlinger om behandlingsteknik* (pp. 225–237). Overs. Harry Stockholm. København: Hans Reitzel.
- Hejlsted, Annemette. 1995. "L'homme fatal." *Ph.d.-Nyt*. Nr.1/95. Odense: Institut for Litteratur, Kultur og Medier. Odense Universitet, pp. 3–24.
- Hejlsted, Annemette. 2000. "Man gjorde et Barn Fortræd." *Dansk forfatterleksikon. Værker* (pp. 189–190). København: Rosinante.
- Iser, Wolfgang. 1981. "Tekstens appelstruktur." *Værk og læser* (pp. 102–132). Ed. Michel Olsen og Gunver Kelstrup. København: Borgens Forlag.
- Knudsen, Susanne. 1989. *Mellem – skidt og skrift*. København: Gyldendal.
- Kristensen, Sven Møller. 1968. *Impressionismen i dansk prosa 1870–1900*. København: Gyldendal.
- Kristeva, Julia. 1982. *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. Leon S. Roudiez. N.Y.: Columbia University Press.
- Mai, Anne-Marie, og Dalager, Stig. 1982. *Danske kvindelige forfattere*, bd. 2. København: Gyldendal.
- Møller, Lis. 1994. "Fortællingen i psykoanalysen." *K & K* nr. 76, pp. 157–171.
- Rasmussen, René. 1994. *Lacans psykoanalyse – en indføring*. København: Munksgaard.
- Richard, Anne Birgitte. 2005. *Køn og kultur*. København: Museum Tusculanum.

- Stounbjerg, Per. 1985. "Modernitetens ånd er kvindelig – sammentænkningen af smuds, modernitet og kvindelighed omkring år 1900." *Profil* 2, pp. 83–93.
- Winge, Mette. 1982. "Tove Ditlevsen." *Danske digtere i det 20. Århundrede* bd. 3 (pp. 241–256). Ed. Torben Brostrøm og Mette Winge. København: Gads Forlag.

Des textes de marine en dialecte normand du XIIe siècle : une source pour l'histoire de la navigation au Moyen Âge dans le nord de la France¹

1. Introduction

L'histoire de la navigation est intimement liée aux techniques du gréement². Longtemps en Europe du Nord, les hommes se sont contentés de ramer, ce qui réduisait inévitablement les distances parcourues en mer ainsi que la durée des voyages. L'adoption de la voile par les peuples germaniques semble tardive, de sorte que Procope affirmait que les Germains de la mer naviguaient encore au VIe siècle « par le seul usage des rames » (Lebecq 2007 : 53). Néanmoins, bien que le navire de Sutton Hoo, découvert en Angleterre et daté du début du VIIe siècle, arbore deux rangées de dames de nage prévues pour accueillir des avirons, les archéologues estiment qu'il pouvait parfaitement marcher à la voile (Gifford 1995). Parmi les populations du Nord, ce sont les Scandinaves qui

1 Cet article est issu d'une communication présentée à la journée de recherche *Les textes vernaculaires, sources d'histoire pour le haut Moyen Âge*, organisée à l'Université du Littoral Côte d'Opale (Boulogne-sur-Mer, 6 mai 2011) sous la direction d'Alban Gautier, maître de conférence d'histoire médiévale. Je remercie vivement Jacques François, professeur émérite de linguistique française à l'Université de Caen, pour sa relecture attentive et ses suggestions.

2 Le mot est à prendre au sens large, à savoir qu'il désigne tout le matériel à bord d'un navire nécessaire à sa propulsion et à sa manœuvre ; ce qui implique : les mâts, vergues, voiles, cordages et poulies, auxquels s'ajoutent les appareils et l'accastillage (gouvernail, treuil, ancre, etc.) sans lesquels le navire ne pourrait appareiller, manœuvrer, réduire sa voilure.

ont été les derniers à adopter les techniques du gréement, sans doute au cours du VIIIe siècle au contact des Frisons et des Anglo-Saxons (Lebecq 2003 : 21). En effet, la voile n'apparaît pas avant cette période dans l'iconographie nordique comme l'attestent les pierres historiées de Gotland (Nylén et Lamm 2007), tandis que d'un point de vue linguistique les Scandinaves ont été jusqu'à emprunter le mot *segel*, 'voile', à leurs voisins germaniques (Thier 2003 : 187–188). En adaptant la morphologie de leur coque à la propulsion à la voile, ces hommes contribueront à faire de leurs navires les plus performants qui soient pendant plus de trois siècles. Avec l'adoption des techniques du gréement, le navire scandinave devient « viking » et entre dans l'histoire.

Les textes vernaculaires norrois, c'est-à-dire des sagas islandaises pour la plupart, racontent avec beaucoup de précisions les navigations du temps des Vikings³. En plus de cette littérature bien connue des historiens et des archéologues, il existe un petit corpus de textes de marine normands et anglo-normands, datés du XIIe siècle, qui apparaissent tout aussi instructifs quant aux techniques de navigation héritées des Vikings (Sayers 1997). Ces textes nous offrent un vocabulaire particulièrement cohérent qui décrit le gréement et les manœuvres à bord. Par une analyse lexicale minutieuse, qui permettra de mettre en valeur les différents héritages linguistiques, nous verrons comment les mots témoignent aussi d'héritages techniques qui se sont superposés au fil des siècles et quel poids accorder aux Vikings dans le domaine de la navigation en Normandie.

2. Des œuvres à caractère maritime

Au sein du domaine littéraire de langue d'oïl, des œuvres rédigées en dialecte normand et anglo-normand contiennent quelques passa-

3 Pour les sagas, on consultera l'ouvrage incontournable de Hjalmar Falk (1912), bien qu'ancien, mais aussi celui de Frédéric Durand (1996), rare référence en langue française sur le sujet. Pour les sources scaldiques, voir Judith Jesh (2001), complété par les travaux de Rikke Malmros (2010) sur la marine de guerre scandinave.

ges qui relatent des scènes de navigation⁴. Elles s'échelonnent en gros entre 1120 et 1180 et présentent une unité linguistique liée à l'emploi d'un dialecte de langue d'oïl caractéristique de la Normandie et de l'Angleterre anglo-normande⁵. D'un point de vue typologique, ces œuvres peuvent se classer en trois grandes catégories : a) les vies de saints (adaptations d'anciennes *Vitae* latines) ; b) les œuvres légendaires (lais, contes, fables) ; c) les essais historiographiques (chroniques, histoires).

Le caractère maritime de l'œuvre est parfois intrinsèque au sujet traité. Ainsi le *Voyage de saint Brandan*, rédigé vers 1120 par un certain Benedeit, est-il l'adaptation de la célèbre *Navigatio sancti Brendani* qui narre le voyage extraordinaire du moine navigateur irlandais Brendan vers des terres inconnues. De même, la *Vie de saint Gilles*, écrite par Guillaume de Berneville, est fondée sur une ancienne *Vita* du xe siècle et relate l'histoire du saint depuis son embarquement à bord d'un navire marchand en Grèce jusqu'à son arrivée en Septimanie. Mais le plus souvent seuls de petits textes ayant trait à la mer ponctuent l'œuvre littéraire, ce sont des scènes d'appareillage, des traversées ou des tempêtes qui nous sont racontées. La première thématique est particulièrement bien représentée. Wace décrit avec une redoutable précision dans son *Roman de Brut*, qu'il rédige vers 1155, le départ de la flotte du roi Arthur de Southampton vers Barfleur ; dans sa seconde œuvre, le *Roman de Rou* écrit vers 1160–1170, il rapporte en quelques vers l'embarquement de Guillaume le Roux en direction de la Normandie. Mais on trouve aussi le détail très précis de scènes d'appareillage dans la *Vie de saint Gilles* et dans la *Vie de seint Edmund* de Denis Piramus, qui narre la vie d'Edmond, roi d'Est-Anglie entre 855 et 870, torturé et tué par les Vikings en 870. Les scènes de tempête sont également à l'honneur dans la littérature anglo-normande. Si elles ont une fonction éminemment poétique, elles font aussi écho à des épisodes bi-

4 Dans un mémoire intitulé « Sur les principaux passages maritimes de quelques poètes français des douzième et treizième siècles », Augustin Jal, historiographe et archiviste de la Marine, avait déjà attiré l'attention sur la valeur archéologique de ces textes (Jal 1840-I : 169–226).

5 La langue littéraire ne reflète qu'une partie des disparités dialectales de la langue d'oïl, néanmoins deux dialectes ont marqué par la qualité de leurs œuvres le français parlé au Moyen Âge au nord de la Loire : l'anglo-normand et le picard. L'anglo-normand, ou normand exporté par la conquête de 1066, est rapidement devenu la langue de culture en Angleterre, la seule admise jusqu'au début du xive siècle (Zink 2000 : 26–27).

bliques. La tempête est une épreuve divine ; on songe à la fuite de Jonas, au voyage de saint Paul, au miracle du Christ sur le lac de Tibériade, à saint Nicolas apaisant la tempête pour laisser un navire rentrer au port. Le *Roman de Brut* fournit à deux reprises une remarquable description de tempête, avec force détails sur l'état du ciel, de la mer et du vent. Wace semble avoir servi de modèle à d'autres auteurs de son temps, au point qu'Augustin Jal écrivait (Jal 1840-I : 192) : « Pour les descriptions de tempête, il y avait chez les poètes de l'époque où vivait le Normand Wace de certaines formes données, une sorte de moule, où des idées, toujours à peu près les mêmes, s'arrangeaient avec les mêmes mots. »

On retrouve en effet des descriptions assez semblables dans le *Roman d'Eneas* et le lai *Guigemar* de Marie de France, œuvres toutes deux rédigées vers 1160, mais aussi chez Thomas, qui a écrit un *Tristan* entre 1172 et 1176. Pour la mise en scène de sa tempête, Marie doit beaucoup à l'auteur de l'*Eneas*, tandis que Thomas semble s'être inspiré d'un passage du *Roman de Brut*. Est-il cependant nécessaire de faire systématiquement appel à la réécriture d'un *topos* à partir d'un modèle original pour expliquer la description de scènes maritimes chez nos auteurs normands et anglo-normands ? Si Thomas réutilise des images qui figurent chez Wace, il a su aussi parfaitement décrire le comportement d'un gréement face à une tempête et la complexité de sa manœuvre par l'emploi de quelques termes techniques. Ne pourrions-nous pas aussi invoquer une familiarité de la mer due à des traversées régulières entre la Grande-Bretagne et le continent ? Car n'oublions pas la particularité géopolitique du royaume anglo-normand, qui s'étendait de part et d'autre de la Manche.

En dehors du *Voyage de saint Brandan* qui suit assez fidèlement le récit latin d'origine et qui narre la navigation, au VIe siècle, d'un grand coracle irlandais (navire construit en peau sur une armature de bois)⁶, toutes les scènes de marine dépeintes dans les œuvres que nous venons de citer sont anachroniques par rapport au temps de la

6 Le *Voyage de saint Brandan* ne comporte quasiment aucun terme technique de marine. Excepté les verbes *beita*, 'diriger, gouverner un navire', et *eschiper*, 'équiper un navire', l'auteur emploie un lexique maritime courant, parfaitement compréhensible de tous. Le vocabulaire du gréement utilisé par Benedeit se résume au substantif *corde*, 'cordage'

fiction. Si la légende de *Tristan et Yseut* est censée se dérouler au VIe siècle, les quelques scènes de marine dépeintes par Thomas, dans sa version écrite en français vers la fin du XIIe siècle, renvoient plus sûrement à sa propre époque. Les navires et les manœuvres décrites à bord semblent bien appartenir au contexte technico-culturel de la fin du XIIe siècle. De telles remarques peuvent également s'appliquer à la flotte du roi Arthur dans le *Roman de Brut*, où Wace décrit en fait les navires de son époque. Le trajet Southampton-Barfleur entrepris par la flotte d'Arthur représentait une liaison maritime régulière du temps de Wace. C'était l'une des routes les plus suivies par l'esnèque royale (*esnecca regis*)⁷ des ducs de Normandie et rois d'Angleterre au cours de leurs nombreuses traversées de la Manche tout au long du XIIe siècle, en particulier sous le règne d'Henri II Plantagenêt qui était contemporain de Wace. Comme l'a démontré avec pertinence John Le Patourel (1982), qui a remarquablement étudié la question, « la mer servait à maintenir ensemble les pays régis par Henri II plutôt qu'à les séparer » (Le Patourel 1982 : 332). Pour ce faire, le duc-roi utilisait un navire très rapide d'origine scandinave, l'esnèque, qui marchait aussi bien à la voile qu'à la rame (Ridel 2005 : 63 ; 2009 : 77–78). Lorsque Wace narre brièvement l'embarquement de Guillaume le Roux dans une esnèque (*esnege*), il décrit plutôt un navire du XIIe siècle qu'une embarcation du siècle précédent. Il est en effet question de halier à bord des *batels* (c'est-à-dire des bateaux, au sens premier du terme : 'petites embarcations, annexes de navires') et des *anchres*, ce qui suppose que l'esnèque du XIIe siècle était plus importante que celle du XIe siècle⁸. Que ce soit dans son *Roman de Brut* ou dans son *Roman de Rou*, Wace ne fait que transposer les réalités nautiques de son époque à des temps plus anciens.

Un autre axe maritime était utilisé par les esnèques royales au XIIe siècle. Plus court mais paradoxalement moins emprunté, celui-ci allait de Douvres à Wissant ; ce passage par l'est semble avoir été

7 De l'ancien scandinave *snekkja* qui s'appliquait au XIe siècle à un navire de guerre d'environ 20 bancs de nage (Ridel 2009 : 77–78, 200–201).

8 L'esnèque de Richard I comportait 60 hommes d'équipage et un pilote (Le Patourel 1982 : 331). La *Blanche Nef* qui coula au large de Barfleur en 1120 était probablement de type *snekkja*, mais de plus grandes dimensions : Orderic Vital précise qu'elle était propulsée par 50 rameurs, ce qui en fait un navire d'environ 25 bancs (Ridel 2005 : 71–72, 2009 : 77).

davantage employé pour des raisons politiques (relations avec le comte de Flandres) que parce qu'il était moins long (Le Patourel 1982 : 326). Il devait y avoir aussi des navires de transport qui assureraient une liaison Londres-Wissant, comme le suggère la description du voyage d'Yseut et de Brangien par Thomas dans son *Tristan* (Payen 1989 : 233–234) :

[...] elles [Yseut et Brangien] s'en vont dans la nuit, secrètement, sans faire de bruit et, par chance, franchissent une poterne dans le rempart, pour déboucher sur la Tamise : à la marée montante (*flot muntant*), le fleuve s'avance jusque-là. Le canot (*bastel*) les y attend : la reine y monte. On avance à la rame (*nagent*), en profitant du reflux : le vent est favorable et le canot rapide. Il faut faire vite, et l'on ne paresse pas : on ne lâche les rames qu'une fois parvenus à la nef (*grant nef*). On hisse les voiles, on prend le large. Tant que la brise est bonne, on prend de l'avance en longeant les côtes françaises devant Wissant (*Wizant*), Boulogne (*Buluïngnè*) et le Tréport (*Treisporz*). Le vent, assez fort, est propice, et la nef qui les conduit est légère. Ils passent au large de la Normandie : le voyage se déroule bien et l'on se réjouit de naviguer si vite.

Quelles images pouvons-nous fournir de ces navires du milieu et de la fin du XIIe siècle, dont on entrevoit l'importance, en terme de transport et de liaison maritimes, au travers les témoignages de Wace et de Thomas ? Malheureusement, aucune épave de ces « ferries » médiévaux n'a été découverte, que ce soit en Angleterre ou en Normandie. En l'absence de vestiges matériels, les archéologues n'hésitent pas à faire appel aux sceaux à figuration navale datés du début du XIIIe siècle, d'autant que leur matrice est souvent antérieure. Mentionnons surtout le sceau de Dunwich et celui de Sandwich, où le navire est représenté avec son annexe, le *batel*, à son bord.

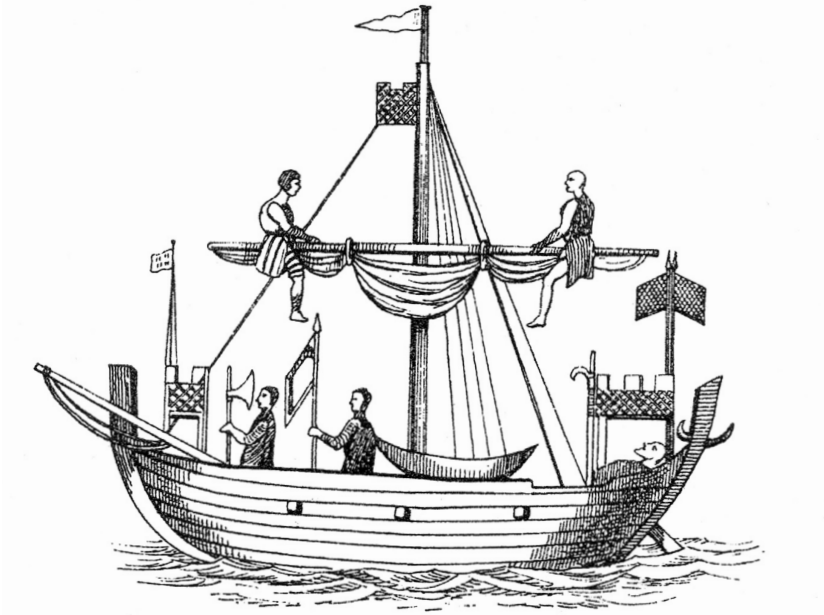

Figure 1: Sceau de Sandwich, XIIIe siècle. Dessin figurant dans A. Anthiaume, *Le Navire. Sa construction en France et principalement chez les Normands*, Paris, Dumont, 1922, p. 105.

À l'image du roi Henri II Plantagenêt, les écrivains normands et anglo-normands devaient sans doute régulièrement prendre la mer pour se déplacer au sein du royaume et suivre la cour. Certains étant proches du roi, comme Wace qui était son historiographe officiel, on peut même supposer qu'ils ont bénéficié lors de leur traversée des navires royaux. L'esnèque royale, notamment, ne servait pas seulement au transport strict du duc-roi et du trésor royal, elle était aussi au service de la cour (Le Patourel 1982). La mer était pour nos écrivains un élément familier, il n'est guère étonnant de la retrouver dans leurs œuvres littéraires. Celles-ci représentent donc de remarquables témoignages des voyages maritimes et des techniques de navigation de leur temps en Manche et mer du Nord. Cependant, au sein de ce corpus, tous les passages à caractère nautique n'ont pas la même valeur informative, certains se distinguent nettement des autres par l'emploi d'un vocabulaire technique propre à la langue des marins, caractérisé par un héritage scandinave remarquable.

3. Des textes de marine à valeur archéologique

Les textes présentés ci-dessous décrivent tous une scène où la manœuvre du gréement est détaillée avec une telle précision et une telle justesse qu'il est légitime de penser que leurs auteurs devaient être familiers du monde des marins. Il s'agit de Wace, Guillaume de Berneville, Denis Piramus et Thomas (les termes qui sont soulignés dans ces textes sont analysés dans le glossaire étymologique figurant en annexe)⁹.

3.1. Wace

Le plus ancien texte figure dans le *Roman de Brut*, qui est l'une des deux compositions majeures de Wace. Dédiée à la reine Aliénor, cette œuvre s'inspire directement de l'*Historia regum Britanniae* de Geoffroy de Monmouth et raconte l'histoire des rois bretons depuis l'arrivée dans le pays d'un descendant d'Énée, Brut, le conquérant de la Grande-Bretagne, jusqu'à la disparition du roi Arthur. La flotte d'Arthur, basée à Southampton, s'apprête à prendre la mer en direction de Barfleur (vers 11205 à 11233) :

*Quant as nés furent tuit entré
E tide orent e bon oré,
Dunc veissiez ancres lever,
Estreus traire, bobens fermer,
Marinier saillir par cez nés,
Deshenechier veilles e trés ;
Li un s'esforcent al windas,
Li altre al lof e al betas ;
Detriés sunt li guverneir,
Li maistre esturman li meillur.
Chescuns de gouverner se peinne
Al gouvernal, ki la nef meine :
Aval le bel si curt senestre*

Quand ils furent tous embarqués
et que la marée et le vent leur furent favorables
vous auriez vu lever les ancres,
tirer les amarres, rider les haubans ;
les marins surgir dans les navires
pour défaire les voiles et les vergues.
Les uns font effort au guindeau,
les autres au lof et au tangon.
À l'arrière se trouvent les maîtres pilotes,
les meilleurs d'entre eux.
Chacun s'applique à diriger
le gouvernail qui mène le navire :
en bas, la barre pour courir à gauche ;

9 Ces textes ont été traduits en anglais par William Sayers (1997, 1999) et en français moderne avec un appareil critique par nous-même (Ridel 2009a : 293–299).

E sus le bel pure cure a destre.
Pur le vent es trés acueillir
Funt les lispriez avant tenir
E bien fermer es raelinges.
Tels i ad traient les gurdinges.
E alquant abaissent le tref
Pur la nef curre plus süef.
Estuins ferment e escotes
E funt tendre les cordes tutes,
Uitages laschent, trés avalent,
Boëlines sachent e halent.
Al vent guardent e as esteilles,
Sulunc l'uré portent lur veilles ;
Les braiols funt lacier al mast
Que li venz par desuz ne past.
A dous ris curent u a treis.
 Éd. J. Weiss.

en haut, la barre pour courir à droite.
 Afin de recueillir le vent dans les voiles,
 ils établissent à l'avant les perches de bordure,
 en les affermissant bien dans les ralingues.
 Certains tirent sur les cargues-fonds
 et abaissent un peu la vergue
 pour laisser courir le navire plus doucement.
 Ils raidissent les bras et les écoutes,
 puis font tendre tous les cordages,
 relâchent les itagues, abaissent les vergues ;
 ils tirent et halent les boulines.
 Ils observent le vent et les étoiles,
 et disposent leurs voiles selon la brise :
 ils enlacent les cargues au mât,
 pour que le vent ne passe pas en dessous.
 Ils courent à deux ou trois ris.
 Trad. É. Ridel.

Un autre passage, plus bref mais tout aussi technique, apparaît dans le *Roman de Rou*. Seconde œuvre majeure de Wace, commencée vers 1160 et inachevée vers 1170, le *Roman de Rou* fut vraisemblablement commandé par le roi Henri II. Il retrace l'histoire des ducs de Normandie depuis l'arrivée des Vikings en Neustrie et la fondation du duché de Normandie jusqu'au début du règne d'Henri Ier. Il constitue une source précieuse pour l'histoire de la conquête de l'Angleterre en 1066. Le duc de Normandie et roi d'Angleterre Guillaume le Roux, fils de Guillaume le Conquérant, se prépare à embarquer. Il s'agit à nouveau d'une scène d'appareillage, où l'auteur a su concentrer les actions en peu de phrases, ce qui donne un rythme extrêmement rapide à la scène (vers 9849 à 9858) :

en l'esnege l'ont fait porter
e cil od lui qu'il volt mener,
batels e anchres ont enz traiz,
la gent firent seoir en paiz,
atornee ont al vent la nef,
bobens ferment, windent le tref ;

[Les marins] font porter [le roi] dans l'esnèque,
 ainsi que ceux qu'il voulait emmener avec lui.
 Ils tirent les bateaux et les ancrs à bord.
 Ils font asseoir les gens dans le calme
 et tournent le navire au vent.
 Ils rident les haubans et hissent la vergue.

*cil qui a governail s'assist
estreintement al vent prist ;
le lof avant e le lispreu
siglant vindrent a Barbefleu.*

Éd. A. J. Holden.

Celui qui est assis au gouvernail
prend aussitôt vent devant.
Naviguant au lof et à la perche,
ils arrivent à Barfleur.

Trad. É. Ridel.

3.2. Guillaume de Berneville

La *Vie de saint Gilles* de Guillaume de Berneville nous fournit également un texte très instructif d'un point de vue nautique. Il s'agit d'un extrait où des marchands provençaux s'appêtent à repartir vers leur pays avec une riche cargaison de tissus orientaux et d'épices, tandis que Gilles leur demande le passage pour aller à Rome (vers 881 à 904)¹⁰ :

*A plein se astent d'eschiper,
Kar mult coveitent le passer.
Bons fud li venz e la mer quieie :
Ne lur estoet muver lur greie,
Ne n'i out la nuit lof cloé,
Estuinc trait ne tref gardé,
Ne n'i out halé bagordinge,
Ne escote ne scolaringe ;
Ne fud mester de boesline ;
Tute fud queie la marine :
Ne lur estut pas estricher,
Ne tendre tref ne belenger.
Fort ert l'estai e li bobent
Ki fermé furent vers le vent,
E d'autre part devers le bort
Sunt li nodras e li bras fort ;
Bones utanges out el tref.
Meillurs n'estot a nule nef ;
Bons fud li tref e la nef fort,*

Ils se hâtent d'appareiller,
car ils désirent ardemment traverser.
Le vent est bon et la mer calme :
nul besoin de toucher aux agrès ;
cette nuit-là, on n'a ni cloué le lof,
ni tiré les bras, ni surveillé la vergue,
ni halé les cargues,
les écoutes et le collier de mât ;
nul besoin de bouline.
La mer est toujours calme :
pas besoin de diminuer la voile,
ni de la tendre, ni de la hisser.
Solides sont l'étau et les haubans
qui sont ridés face au vent
et, par ailleurs, vers le bord,
les extrémités de la vergue et les bras sont solides.
La vergue a de bonnes itagues,
les meilleurs de tous les navires ;
la mâture est bonne et le navire solide.

¹⁰ Jacques Chocheyras (1995 : 44) a proposé une traduction avec laquelle nous ne sommes pas toujours d'accord sur le plan nautique, mais celui-ci convenait que le passage était difficile à interpréter.

*E unt bon vent ki tost les port.
Tute nuit current a la lune
Le tref windé trés k'a la bune :
Ne lur estut muver funain
Trestute nuit ne lendemain.
Éd. G. Paris et A. Bos.*

Un bon vent les emporte vivement.
Ils courent toute la nuit guidés par la lune,
la vergue hissée jusqu'à la hune :
ils n'ont pas touché aux cordages
de toute la nuit ni du lendemain.
Trad. É. Ridel.

3.3. Denis Piramus

Les textes suivants sont assez brefs, mais on y retrouve le même vocabulaire technique que dans les autres. Il s'agit de deux extraits de la *Vie de saint Edmund le roi* (vers 1375 à 1386 et vers 1449 à 1458) :

*Chescun mariner de l'esneke
Forment le sigle desbaneke,
Lur hobens estreinent vers destre,
Hors lancent lur lof vers senestre,
La veile treient jesqu'a la bune
E al vent la firent comune.
La boëline halent al vent,
Ke l'oré recoilt e supprent.
{...}
Un vent surst devers miedi,
Bien aspre, ki les acoilli,
Ki en la veile treient et en lur tref
Fiert, si enpeint avant la niéf.
Les mariners en sunt mult lié ;
Lur lof unt enz mult tost lancié,
E alascent lur boëlines,
E estreinent lur holgurdines.
Aspre est le vent, li sigle legier,
Unc ne les covint hanekeer.
Éd. H. Kjellman.*

Chaque marin de l'esnèque
déroule vigoureusement la voile.
Ils rident leurs haubans à droite,
lancent leur lof à gauche.
Ils hissent la voile jusqu'au sommet du mât
et la livrent tout entière au vent ;
ils halent la bouline vers le vent,
Pour en recevoir et saisir le souffle.
{...}
Un vent du sud se lève,
bien vif, qui les saisit,
alors qu'ils sont en train de tirer sur la voile, et qui,
soufflant sur la vergue, propulse le navire en avant.
Les marins en sont tout heureux :
aussitôt ils lancent leur lof,
lâchent leurs boulines
et raidissent leurs cargues.
Le vent est vif, la voile légère ;
à aucun moment il ne faut la ferler.
Trad. É. Ridel.

3.4. Thomas

Le dernier texte retenu est le passage qui relate dans le *Tristan* de Thomas une scène de tempête (vers 2859 à 2884) :

<i>Curent al lof, le sigle turnent :</i>	On établit la voile pour virer lof pour lof :
<i>Quel talent qu'aient s'en retournent.</i>	on a beau faire, il faut changer de cap.
<i>Li venz s'esforce e leve l'unde,</i>	La tempête monte, l'onde se soulève,
<i>La mer se muet qui est parfunde,</i>	la mer profonde s'ébranle,
<i>Truble li tens, l'air espessist,</i>	le temps se gâte, le ciel se couvre,
<i>Levent wages, la mer nercist,</i>	les vagues grossissent, le flot devient noir,
<i>Pluet e gresille e creist li tenz,</i>	il pleut, il grêle, et l'ouragan se déchaîne,
<i>Rumpent bolines et bobens,</i>	et boulines et haubans se brisent
<i>Abatent tref e vunt ridant,</i>	et la voilure descend, tandis qu'on louvoie
<i>Od l'unde e od le vent wacrant.</i>	en luttant contre les lames et les rafales.
Éd. J.-Ch. Payen.	Trad. J.-Ch. Payen.

Pour traduire le fait de « tourner la voile » (*sigle turnent*), il est intéressant de noter qu'en employant l'expression « virer lof pour lof », propre aux marins, Jean-Charles Payen a fait le choix d'une traduction plus technique. Si Thomas utilise un vocabulaire nautique moins spécialisé que Wace, Guillaume de Berneville et Denis Piramus, il n'empêche que sa description du comportement d'un navire face à une tempête est juste (nécessité de changer de cap en raison de la force du vent, destruction de certaines parties du gréement, dérive du navire dû à l'incapacité à manœuvrer la voilure). Comme eux, il était familier de la mer, sans pour autant être marin.

4. Héritage linguistique et héritage technique

Wace est certainement l'auteur qui a eu le plus conscience qu'il existait à son époque une langue propre aux marins caractérisée par l'emploi d'un vocabulaire technique. Dans un bref passage du *Roman de Rou*, cet auteur oppose nettement un mot usuel à un terme technique (vers 6453 à 6456) :

*Sor li chief de la nef devant
Ke marinier apelent brant,
Out de coivre fait un enfant
Saete et arc tendu portant.
Éd. A. J. Holden*

Sur la tête du navire, à l'avant,
que les marins appellent *brant*,
il y avait un enfant fait de cuivre,
portant une flèche et un arc tendu.
Trad. É. Ridel.

En précisant que *chief* (tête), qui est un mot du quotidien, est appelé *brant* par les marins¹¹, Wace suggère ainsi l'existence de deux niveaux de langue, l'une courante et l'autre de spécialité.

4.1. Vocabulaire courant et vocabulaire technique

Une langue dite de spécialité est complexe. Si elle se caractérise par l'emploi d'un vocabulaire technique spécifique du domaine auquel il se rapporte, elle utilise aussi des mots de la langue courante. Une langue de spécialité n'est, en effet, jamais entièrement technique et ne peut être séparée de la langue vernaculaire à laquelle elle se rattache. Il faut aussi supposer un niveau intermédiaire, où des termes propres au domaine de spécialité sont usuels ou connus du plus grand nombre. À partir de là, il est possible de proposer le classement lexical suivant :

a. Termes de la langue courante :

- le gréement : *corde*.
- les manœuvres à bord : *abaisser*, *abatre* (abaisser), *avalier*, *courir*, *desbaneker* ou *deshenechier* (desharnacher), *destre* (à droite), *estreindre* (serrer), *estricher* (resserrer, diminuer), *fermer* (affermir), *haneker* (harnacher), *lacier* (enlacer), *lancer*, *lascher* ou *alasher* (relâcher), *lever*, *senestre* (à gauche), *tendre*, *traire* (tirer).
- la navigation : *curir*, *-rrir* (courir), *returner* (retourner), *turner* (tourner).

11 Le mot est d'origine scandinave : il vient de *brandr*, 'épée', qui désignait sur les navires vikings un bordage caractéristique en forme d'épée aboutissant vers l'étrave ; le terme, employé à la forme plurielle (*brandar*) parce qu'il y avait deux bordages de chaque côté de la proue, a fini par s'appliquer à celle-ci tout entière (Ridel 2009a : 181–182).

- b. Termes nautiques usuels ou connus :
 - le gréement : *ancree*, *guvernal* (gouvernail), *mast* (mât), *sigle* (voile), *veile* (voile).
 - la navigation : *guverner* (diriger), *sigler* (faire voile).
- c. Termes nautiques techniques (surtout employés par les marins) :
 - le gréement : *bagordinge* (cargue), *betas* (tangon), *boeline* (bouline), *braiol* (cargue), *bras*, *escote* (écoute), *estai* (étai), *estren* (cordage de l'ancre), *estuïn* (bras), *greie* (gréement), *gurdine* (cargue-fond), *hel* (barre du gouvernail), *hoben* (hauban), *holgurdine* (cargue), *hune* (sommets du mât), *lispreu* (perche), *lof*, *nodras* (extrémités de la vergue), *raelinge* (ralingue), *ris*, *scolaringe* (collier de mât), *tref* (vergue), *uitage* (itague), *verge* (vergue), *verne* (vergue), *windas* (guindeau), *wirewire* (girouette).
 - les manœuvres à bord : *agreier* (gréer), *eschiper* (armer, appareiller), *haler*, *winder* (guinder).
 - la navigation : *rider* (voguer, louvoyer), *wacrer* (rouler).

À la lecture de cette classification, on s'aperçoit que la technicité du vocabulaire nautique n'était pas encore bien fixée. Pour décrire diverses manœuvres de cordages, les auteurs employaient des verbes issus de la langue courante tels que *fermer* (affermer), *tendre*, *haneker* (harnacher), *lacier* (enlacer), *estreindre* (serrer) ou *estricher* (resserrer, diminuer), qui seront bien plus tard remplacés par d'autres plus spécifiquement utilisés par les marins : on n'affermit plus les haubans, on les *ride* ; on *raidit* les cordages plutôt qu'on ne les tend ou qu'on ne les serre ; on ne harnache ou désharnache plus une voile (opération qui est maintenant réservée au cheval), on la *ferle*¹². De même que les marins n'utilisent le terme de *corde* que pour la seule corde qui existe à bord des navires, celle de la cloche, lui préférant celui de *cordage* pour désigner l'ensemble des filins textiles servant à la manœuvre ou à l'amarrage d'un bateau ; de même que *senestre* (gauche) et *destre* (droite) seront remplacés au xve siècle par les ter-

12 *Rider* est mentionné au xiie siècle avec le sens de 'plisser, froncer (en parlant d'une chemise)', il est attesté comme terme de marine au xvie siècle avec le sens spécifique de 'tendre une manœuvre dormante à l'aide de ridoirs ou de caps-de-mouton' ; *raidir* signifie précisément dans un contexte nautique 'repandre le mou d'une manœuvre dormante' ; *ferler* (d'origine obscure) est attesté en 1553 (TLFi).

mes nautiques *bâbord* et *tribord*, d'origine néerlandaise. Pour décrire les changements de bord, les marins du XIIe siècle utilisaient également des verbes courants tels que *turner* (tourner) et *retourner* (retourner), jusqu'à ce qu'ils inventent la locution *virer de bord*, plus technique et plus précise. En revanche, le verbe *courir* appliqué à un navire pour dire qu'il navigue, qu'il fait route, est encore employé de nos jours par les marins.

Si des mots apparaissent difficiles à saisir de nos jours, ce n'est pas toujours en raison de leur technicité mais parce qu'ils appartiennent au vocabulaire de l'ancien français et qu'ils sont souvent multiformes. C'est le cas de *estricher* (resserrer, diminuer), employé par Guillaume de Berneville, qui est phonétiquement la variante normande de *estrecier* (Godefroy) ; *haneker* (harnacher) est également une variante dialectale : il s'agit du verbe *barnaschier* qui a admis lui-même de nombreuses formes au cours de l'histoire de la langue française (Godefroy). On citera aussi les verbes *fermir* pour la forme moderne *affermir*, *lacier* pour *lacer*, *alascber* pour *relâcher*. Il convient aussi de prendre en compte des évolutions sémantiques. En ancien français, le verbe *traire*, qui signifiait 'tirer' et qui était usuel au sens général, s'est spécialisé en français moderne au sens de 'extraire un liquide (en particulier le lait)'. Au XIIe siècle, il n'était donc pas incongru de traire un cordage !

Par ailleurs, des substantifs de la langue courante ont été utilisés par analogie sémantique pour désigner des pièces du gréement. Ainsi les *bras* du corps humain sont-ils employés dans un contexte nautique pour désigner les cordages qui servent à orienter la vergue, tandis que *braiol* qui signifiait à l'origine 'ceinture (d'un pantalon)' s'applique aux cordages qui permettent de relever ou de serrer la voile. Quant à *tref* et *verge*, ils ont acquis leur acception maritime à l'intérieur de la langue d'oïl. *Tref* désignait en ancien français toute sorte de poutre et de solive et a pris dans un contexte nautique le sens précis de 'vergue' ; quant à *verge*, c'était à l'origine une petite baguette avant qu'elle ne s'applique à l'espar sur lequel est tendue la bordure supérieure d'une voile carrée. *Tref* et *verge* étaient donc

synonymes dans la langue des marins au XIIe siècle¹³. Même si tous ces mots proviennent de la langue courante, leur fonctionnement par analogie n'était pas forcément accessible à des non-spécialistes et seule une bonne connaissance du contexte en permettait la compréhension. On songe au verbe *rider* qui signifie à l'origine 'galoper' et qui, appliqué à un navire, a pris le sens particulier de 'voguer, louvoyer'. Nul doute que ces extensions sémantiques ont été créées par des marins. Mais la formation d'un vocabulaire de spécialité ne s'effectue pas seulement par analogie sémantique, elle passe aussi par de véritables créations lexicales. Si l'on accepte la proposition étymologique de Pierre Guiraud, le terme de marine *ralingue* (variantes *realingue* et *relingue* attestées dans Wace) a été formé à partir du substantif d'ancien français *eslingue*, au sens de 'cordage', car « ralinguer une voile, c'est proprement la border d'une élingue » (DHF)¹⁴. Ces phénomènes d'analogie sémantique et de dérivation lexicale ne cesseront de s'amplifier au cours des siècles suivants pour combler les lacunes du vocabulaire nautique régulièrement confronté aux changements techniques. Ils montrent qu'au XIIe siècle la langue des marins était déjà capable d'innovations et qu'elle ne fonctionnait pas seulement à partir de ses héritages étymologiques.

Dans bien des cas, cependant, nous avons à faire non seulement à un vocabulaire purement technique mais aussi ancien, ce qui ne rend pas aisée la lecture des textes que nous présentons. Il faut savoir que sur les 27 termes techniques se rapportant au gréement inventoriés dans les textes d'ancien normand du XIIe siècle, seule une douzaine a traversé les âges et continue d'être employée de nos jours par les marins (*agrès*, *bouline*, *bras*, *écoute*, *étai*, *hauban*, *hune*, *lof*, *ris*, *itague*, *guindeau*, *ralingue*, *vergue*), les autres ayant disparu après le

13 La forme moderne *vergue* a sans doute été empruntée, par l'intermédiaire des marins, au dialecte normand qui a conservé la prononciation latine du [g] (TLFi). La synonymie est un phénomène assez courant dans la terminologie maritime, même quand deux termes sont issus d'un fond commun ; pour d'autres exemples voir le très complet *Nouveau glossaire nautique d'Augustin Jal* (NGN).

14 Face à l'étymologie scandinave **rár-lík*, 'bordure (*lík*) de vergue (*rár*)', généralement proposée par les dictionnaires, qui n'a aucun sens d'un point de vue technique, l'hypothèse de Pierre Guiraud a l'avantage de concilier morphologie (la proposition scandinave ne tient pas compte des formes médiévales *raelingue* et *relingue*), phonétique (nasalisation du *i* et assourdissement du *k* non justifiés dans le cas d'un étymon scandinave) et sémantique (il faut supposer un minimum de logique sémantique entre un étymon et son produit).

xiie siècle. Pour connaître leur sens, force est de se livrer à une analyse étymologique approfondie (dont les résultats sont fournis dans le glossaire en annexe)¹⁵. Nous verrons alors combien la technicité des termes de marine est liée à l'emprunt lexical, qui représente « le phénomène socio-linguistique le plus important dans tous les contacts de langues » (Dubois *et al.* 1973 : 188).

La langue des marins est probablement la langue de spécialité qui a le plus emprunté au fil du temps. En général, les termes techniques passent directement dans la langue emprunteuse avec leur acception nautique. Ce passage lexical, qui s'est effectué de marins à marins, rend de ce fait totalement opaque leur compréhension à des personnes qui n'évoluent pas dans le monde maritime. Un seul exemple suffira pour illustrer ce phénomène. Le terme de gréement *boben* (forme moderne *hauban*), qui désigne les forts cordages servant à maintenir le mât latéralement, est issu d'un étymon d'ancien scandinave *böfuðbenda* composé de deux mots, *böfuð*, 'tête', et *benda*, 'lien', et qui signifie donc 'lien du sommet (sous-entendu du mât)'. Il est évident que le sens primitif de ce substantif n'était compréhensible que pour des locuteurs de langue scandinave et qu'en passant en langue d'oïl, il a directement été intégré comme terme technique de marine. Aussi, afin de comprendre comment s'est progressivement constituée une langue propre aux marins au xiie siècle, il faut analyser le vocabulaire maritime par couche lexicale de manière à refléter les différentes langues des peuples qui se sont succédé sur le territoire de l'ancienne Gaule, mais aussi les différents apports techniques de chacun d'entre eux.

4.2. Une « stratigraphie lexicale »

Le lexique de l'ancien français est essentiellement issu du latin qui s'est imposé en Gaule après la conquête romaine au milieu du i^{er} siècle avant J.-C. Les Gaulois n'ont laissé qu'un maigre héritage au point que l'on compte moins de 200 mots qui ont survécu jusqu'à

15 Il était impossible dans le cadre d'un article de revue, forcément limité en nombre de mot, d'offrir un glossaire complet comportant les discussions morphologiques, phonétiques et sémantiques qui ont permis de déterminer l'étymologie des termes de marine normands médiévaux, aussi nous renvoyons à nos travaux précédents traitant de la question : Ridel (2007) et Ridel (2009a).

nos jours (Delamarre 2003 : 389–390) ; les linguistes le qualifient de « substrat gaulois ». En revanche, les migrations germaniques des ve et vi^e siècles, et en particulier celles des Francs, ont laissé des traces perceptibles dans les parlers gallo-romans du nord de la Loire : sur le lexique, la prononciation et l'ordre des adjectifs. Une telle influence a conduit les linguistes à parler de « superstrat germanique ». Environ 400 à 500 mots issus des langues germaniques ont pénétré les parlers gallo-romans, au point que l'ancien français serait inconcevable sans cet héritage (Guinet 1982 ; Musset 1994 : 198). En revanche, l'apport des Vikings aux parlers locaux de Normandie est faible : on ne relève que 150 mots environ, même si l'ancien scandinave est loin d'avoir influencé de manière égale tous les champs sémantiques du lexique. Le vocabulaire maritime représente un peu plus de 61 % du volume lexical total, c'est dire que les autres champs lexico-sémantiques ont été peu touchés : les 39 % restant englobent à la fois le vocabulaire rural (presque 20 %), le vocabulaire personnel et domestique (environ 11 %), le vocabulaire institutionnel et militaire (presque 6 %) et un vocabulaire de nature générique (environ 2 %) (Ridel 2009a : 110–111). Au sein même du vocabulaire maritime, les termes techniques relatifs au navire (ses types, sa construction, son armement, sa manœuvre) sont nettement dominants puisqu'ils représentent plus de la moitié du corpus (Ridel 2009a : 112).

Le vocabulaire du gréement étant lié à l'histoire des techniques, il ne suit pas forcément l'histoire de la langue, et l'on obtient alors un ordre stratigraphique différent (*cf.* Glossaire). Nous n'avons retenu que les mots issus des niveaux de langue b. et c., selon le classement lexical que nous avons établi plus haut (*cf.* 4.1) :

Gaulois	Latin (I ^{er} s. av. J.-C.–V ^e s.)	Germanique (V ^e –VI ^e s.)	Scandinave (fin IX ^e –début XI ^e s.)	Formation romane (XII ^e s.)
verne	ancre, guvernal, guverner, veile.	estai, estiere, haler, hel, lispreu, lof, mast, rider, sigle, wacrer.	agreier, bagordinge, betas, boline, eschiper, escote, estren, estuïn, greie, gurdinge, hoben, holgurdine, hune, nodra, ris, scolaringe, sigler, uitage, winder, wirewire.	braiol, bras, raelingue, tref, verge.

Les termes nautiques d'origine gauloise sont quasi inexistants, tandis que le latin qui formait le cœur lexical de l'ancien français n'est plus qu'un substrat : seuls quatre mots se rapportant au gréement et à la navigation ont survécu dans le dialecte normand. Les Celtes ont pourtant bien pratiqué une navigation maritime au cours de la période dite gallo-romaine, dont témoignent des vestiges de cargos de mer découverts dans les ports de Londres (épave de Blackfriars 1), Bruges et Saint Peter à Guernesey (Marsden 1976, 1994 ; Rule et Monaghan 1993). Datés entre le IIe et le IIIe siècle, ces vestiges navals comportent des caractéristiques communes qui en font un ensemble architectural homogène (MacGrail 2004). Mais la culture nautique des Celtes ne semble pas avoir survécu après la chute de l'Empire romain, même si l'on perçoit des continuités architecturales comme le suggère l'épave de Port Berteau (c. 600) mise au jour en Charente, qui montre que la tradition navale celtique s'est peut-être poursuivie localement (Rieth *et al.* 2001). D'autres raisons peuvent aussi être invoquées : l'éloignement chronologique et la faible présence de sources écrites, suffisamment étoffées, qui auraient pu nous transmettre un vocabulaire nautique spécifique à la langue gauloise.

Cette méthode de « stratigraphie lexicale » permet de retrouver, en revanche, un héritage souvent ignoré, celui des Germains (Ridel 2009b : 214–215 ; 2010 : 12–15)¹⁶. La langue d'oïl a conservé quelques termes de gréement et d'accastillage légués par des bateliers et des marins germaniques. Les uns se réfèrent à l'appareil de gouverne (*estiere*, *hel*), tandis que les autres se rapportent au gréement dormant (*mast*, *estai*) et courant (*sigle*, *lof*, *lispreu*), aux manœuvres (*haler*) et à la navigation (*wacrer*). Malgré l'absence de gréement mentionné par les auteurs anciens sur les navires utilisés par les Germains (Lebecq 2007 : 53), ces derniers n'ignoraient probablement pas les pratiques de navigation sous voile qu'ils avaient expé-

16 À notre avis, William Sayers (1997) ne tient pas suffisamment compte de cet héritage germanique : des termes tels que *étai*, *estiere*, *haler*, *lispreu*, *lof*, *wacrer* sont incompatibles d'un point de vue phonétique, sémantique et chronologique avec une étymologie scandinave. En général, Sayers a excessivement « scandinavisé » le vocabulaire nautique de l'ancien normand ; il prend pour scandinaves des formes ou des dérivés internes à la langue d'oïl : par exemple *beneker*, l'une des nombreuses variantes de *barnacher* (lui-même dérivé de *barnais*), n'a rien à voir avec le verbe scandinave *bnekkja*, de même qu'*estreindre* (du latin *stringere*, 'serrer') avec *strengrja*. Si ressemblances il y a, elles sont dues au fonds commun indo-européen.

rimentées et acquises très tôt au contact des Gaulois et des Romains (Thier 2003 : 187 ; Haywood 2006 : 34–35). Lorsque les Vikings débarquent en Neustrie, il y a donc bien longtemps que les Francs pratiquaient la navigation et savaient construire des navires aptes à la mer. Beaucoup plus tard, au IXe siècle, ils employaient une grande embarcation de type frison, dont des pièces de monnaie à figuration navale, frappées à Quentovic, se font un formidable écho. Stéphane Lebecq (1983-I : 166–176 ; 1989 : 436–438) a bien mis en évidence l'utilisation des deux côtés de la Manche, dès le VIIIe siècle, d'un navire de forme très arquée, bordé à clin à partir d'une sole sculptée. À partir d'un prototype fluvial se seraient apparemment développés en Grande-Bretagne et en Gaule des modèles plus adaptés à la mer. Si les Francs savaient naviguer (et en conséquence avaient développé leur propre vocabulaire nautique), ils exerçaient essentiellement une navigation côtière et traversière, comme bien d'autres navigateurs à cette époque. En introduisant en Normandie de nouveaux types de coque fondés sur un concept longitudinal, les Vikings vont révolutionner les performances hydrostatiques des navires de haute mer et développer les techniques du gréement.

Face aux embarcations des Francs montées sur sole, les Vikings pratiquaient, en effet, un mode de construction à quille et à clin. C'est une manière différente de « penser » une embarcation, où les pièces longitudinales (quille, virures, lignes de rivets) deviennent les éléments architecturaux prépondérants de la coque. La quille, qui est attestée en Scandinavie sur le navire de Kvalsund daté vers 700 et qui constitue la colonne vertébrale du navire, a une fonction antidérive permettant de mieux affronter la houle et les courants. Plus stables et plus souples, les coques scandinaves étaient mieux adaptées à la haute mer. Mais les essais sous voile n'ont pas été immédiatement concluants : les performances nautiques du premier navire viking muni d'une voile et connu à ce jour, le navire d'Oseberg (c. 820), étaient encore médiocres. Adapter une voile à une coque nécessitait aussi d'adapter la coque à la voile. Avec le navire de Gokstad (c. 895), les charpentiers scandinaves ont trouvé des solutions plus rationnelles afin d'augmenter les capacités nautiques de la coque : quille en T plus développée, franc-bord plus important, abaissement du bau transversal qui perd sa fonction de banc de

nage pour devenir un élément de renfort (Rieth 1978 : 55). Sur une telle coque, qui était parfaitement capable d'affronter la haute mer et d'effectuer des voyages au long cours (une réplique a traversé l'Atlantique par ses propres moyens en 1893), nul doute qu'il fallait un gréement performant. Or, William Sayers (1999) a bien montré que les Vikings avaient innové tout un système de cordages, les cargues (*spilling lines*), qui permettaient de mieux contrôler la voile. Nous irions plus loin en affirmant que les Vikings ont perfectionné le gréement courant, comme le suggèrent les termes de langue d'oïl d'origine scandinave qui s'y rapportent.

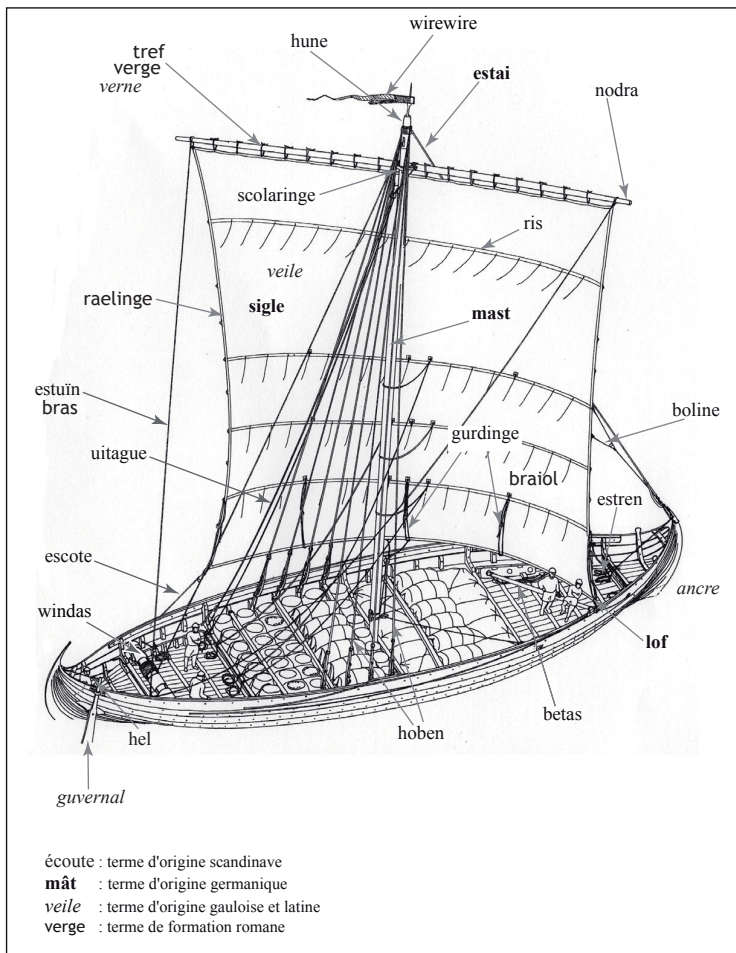

Figure 2: L'influence des Vikings sur le gréement, d'après les textes du xiie siècle. Dessin S. Villum-Nielsen ; terminologie É. Ridel.

Cet apport technique correspond au développement d'un ensemble de cordages (*estuîn, escote, uitage, gurdinge, bagordinge, bolgurdine, ris*) et d'appareux (*hel, windas, betas*) plus complexes, afin d'adapter les manœuvres de la voile aux besoins de la navigation hauturière (Ridel 2009a : 87–88 ; 2010 : 43–44).

5. Conclusion

Les extraits d'œuvres médiévales que nous avons présentés et analysés constituent les plus anciens textes écrits en langue d'oïl à offrir des caractères techniques propres au monde des marins. L'emploi d'un vocabulaire nautique et sa mise en situation concrète procurent à ces textes une valeur archéologique indéniable. Leurs auteurs n'ont pas écrit des scènes fantaisistes en utilisant des termes techniques à des fins ornementales. Ils comprenaient ce qu'ils décrivaient, ils connaissaient la mer et devaient fréquenter des marins, voire être issus de familles de marins (on songe surtout à Wace et Guillaume de Berneville), pour si bien connaître la navigation et les manœuvres à bord d'un navire.

Outre cet apport à l'archéologie nautique, ces textes nous livrent aussi, pour la première fois au cours de l'histoire de l'ancien français, un vocabulaire du gréement. C'est dire l'écart chronologique considérable qu'il existe depuis les premières attestations d'une langue de marin dans les textes de latin classique et les nôtres. Surtout, ces textes du XIIe siècle rédigés en langue vernaculaire permettent de voir comment s'est constituée progressivement une langue de marins au fil des siècles, des hommes et des techniques. Les mots sont porteurs d'histoire... En effectuant des analyses étymologiques fines, il est possible de reconstituer à travers les termes de marine des pans obscurs de l'histoire de la navigation. Les éléments qui composent un gréement sont pour beaucoup de nature putrescible. Or, à défaut de vestiges archéologiques, il nous reste les mots. Et au-delà des mots, ce sont les gestes des anciens marins que nous retrouvons.

ÚTDRÁTTUR

Normannskir og engilnormannskir „siglingatextar“ frá 12. öld og saga siglinga í Norður-Frakklandi á miðöldum

Í norrænum miðaldatextum á þjóðtungum, þ.e. einkum Íslendinga-sögum, eru margar nákvæmar frásagnir af siglingum á víkingaöld. Auk þessara verka, sem sagnfræðingar og fornleifafræðingar þekkja vel, má finna nokkra normannska og engilnormannska texta frá 12. öld með miklum upplýsingum um siglingatækni víkinga. Þessir textar geyma orðaforða sem lýsir reiðabúnaði og vinnubrögðum um borð. Með því að styðjast við nákvæma orðagreiningu sem varpar ljósi á ólíkan uppruna orðanna (gallíska, germanska, latneska, skandinavíska) verður sýnt hvernig orð geta borið vitni um forna tækni sem notast var við öldum saman og hversu mikil áhrif víkingar höfðu á siglingahætti í Normandí. Áhrifa norrænna manna virðist einkum gæta í þróun reiða og flóknari reiðabúnaðar, sem auðveldaði siglingar á rúmsjó. Auk þessa tæknilega þáttar eru þessir 12. aldar „siglingatextar“ fyrstu fornfrönsku heimildirnar um sérstakt sjómannamál.

Lykilorð: fornnormannska, orðaforði, siglingar, reiði/reiðabúnaður, víkingar

ABSTRACT

**Norman and Anglo-Norman “nautical texts”
from the 12th Century: a Source for the
History of Navigation in the North of France
in the Middle Ages**

The Old Norse vernacular texts, i.e. mostly Icelandic sagas, tell us in great detail about navigations during the Viking Age. Besides this literature, which is well-known to historians and archaeologists, there is a small corpus of Norman and Anglo-Norman “nautical texts”, dating from the 12th century, that seem equally informative about navigation techniques inherited from the Vikings. These texts offer us a particularly coherent vocabulary describing rigging and maneuvers on board. Using detailed lexical analysis highlighting the different linguistic heritages (Gaulish, Germanic, Latin, Scandinavian), it will be shown how words also give evidence of earlier technical legacies which were built upon over the centuries, and how much influence the Vikings actually had on navigation in Normandy. The influence of the Norsemen seems mainly to reside in the development of a running rigging using a more complex set of ropes and gears, which made sailing easier on the high seas. Apart from this technical aspect, these 12th-century “nautical writings” also provide the earliest evidence in Old French of a language specific to seamen.

Keywords: Old Norman, vocabulary, sailing, rigging, Viking

BIBLIOGRAPHIE GÉNÉRALE (Y COMPRIS POUR L'ANNEXE)

SOURCES

- Benedeit. c. 1170. *Saint Brandan : The Anglo-Norman Voyage of St Brendan by Benedeit*. 1928. Éd. Waters, Edwin George R. Oxford : Clarendon Press ; *Le Voyage de saint Brandan par Benedeit*. 1984. Éd. et trad. en fr. mod. Short, Ian. Paris : Union Général d'Éditions.
- Denis Piramus. c. 1170. *Seint Edmund : La Vie de seint Edmund le rei*. 1935. Éd. Kjellman, Hilding. Göteborg : Elanders Boktryckeri.
- Eneas, roman du XIIe siècle*. 1925–1929. Éd. Salverda de Grave, Jacques. Paris : Champion, 2 t.
- Guillaume de Berneville. c. 1170. *Saint Gilles : La Vie de saint Gilles*. 1881. Éd. Paris, Gaston et Bos, Alphonse. Paris : SATF.
- Marie de France. c. 1160. *Guigemar : Les Lais de Marie de France* (pp. 1–32). 1983. Éd. Rychnen, Jean. Paris : Champion.
- Roland*. 1086–1100 : *La Chanson de Roland*. 1989 (3e éd.). Éd. et trad. en fr. mod. Moignet, Gérard. Paris : Bordas.
- Saint Alexis*. c. 1040 : *La Vie de saint Alexis*. 1968. Éd. Storey, Charles. Genève : Droz.
- Thomas. c. 1172–1176. *Tristan : Tristant et Yseut* (pp. 142–244). 1989. Éd. et trad. en fr. mod. Payen, Jean-Charles. Paris : Bordas..
- Wace. c. 1155. *Brut : Wace's Roman de Brut. A History of the British*. 2002 (2e éd.). Éd. et trad. en angl. Weiss, Judith. Exeter : University of Exeter Press.
- Wace. c. 1160–1170. *Rou : Le Roman de Rou de Wace*. 1970–1973. Éd. Holden, Anthony J. Paris : Picard, 3 t. ; *The Roman of Rou*. 2002. Trad. en angl. Burgess, Glyn S. Jersey : Société jersiaise.

OUVRAGES ET ARTICLES

- Chocheyras, Jacques. 1995. « Guillaume de Berneville et le vocabulaire maritime à l'époque du *Tristan* de Béroul ». *De la chrétienté à l'Europe* (pp. 37–45). Ed. Ribémont, Bernard. Orléans : Paradigme.
- Durand, Frédéric. 1996. *Les Vikings et la mer*. Paris : Errance.
- Falk, Hjalmar. 1912. *Altnordisches Seewesen*. Heidelberg : Carl Winter (Wörter und Sachen, 4).
- Gifford, Edwin et Joyce. 1995. « The Sailing Characteristics of Saxon Ships as Derived from Half-scale Working Models with Special Reference to the Sutton Hoo Ship ». *The International Journal of Nautical Archaeology* 24(2), pp. 121–131.

- Guinet, Louis. 1982. *Les emprunts gallo-romans au germanique (du 1er à la fin du Ve siècle)*. Paris : Klincksieck.
- Haywood, John. 2006 (2e éd.). *Dark Age Naval Power. A Reassessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity*. Hockwold-cum-Wilton : Anglo-Saxon Books.
- Jal, Augustin. 1840. *Archéologie navale*. Paris : Arthus Bertrand, 2 vol.
- Jesch, Judith. 2001. *Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. Woodbridge : The Boydell Press.
- Lebecq, Stéphane. 1983. *Marchands et navigateurs frisons du haut Moyen Âge*. Lille : Presses universitaires de Lille, 2 vol.
- Lebecq, Stéphane. 1989. « La Neustrie et la mer ». *La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de 650 à 850* (pp. 405–440). Éd. Atsma, Hartmut. Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag.
- Lebecq, Stéphane. 2003. « Aux origines du phénomène viking. Quelques réflexions sur la part de responsabilité des Occidentaux (VIIIe-début IXe siècle) ». *La Progression des Vikings, des raids à la colonisation* (pp. 15–25). Éd. Flambard Héricher, Anne-Marie. Rouen : Publications de l'Université de Rouen.
- Lebecq, Stéphane. 2007. « Des origines au XIe siècle : le temps des fondations ». *Histoire des îles Britanniques* (pp. 7–70). Éd. Lebecq, Stéphane. Paris : Presses Universitaires de France.
- Le Patourel, John. 1982. « Le gouvernement de Henri II Plantagenêt et la mer de la Manche ». *Recueil d'études offert en hommage au doyen Michel de Boüiard. Annales de Normandie n° spécial*, pp. 323–333.
- MacGrail, Seán. 2004. « La construction navale celtique ». *Le Chasse-Marée* 167, pp. 40–53.
- Malmros, Rikke. 2010. *Vikingerne syn på militær og samfund. Belyst gennem skjaldenes fyrstedigtning*. Aarhus : Aarhus Universitetsforlag.
- Marsden, Peter. 1976. « A Boat of the Roman Period Found at Bruges, Belgium, in 1899, and Related Types », *The International Journal of Nautical Archaeology* 5(1), pp. 23–55.
- Marsden, Peter. 1994. *Ships of the Port of London. First to Eleventh Centuries AD*. Londres : English Heritage.
- Musset, Lucien. 1994 (3e éd.). *Les Invasions. Les vagues germaniques*. Paris : PUF.
- Nylén, Erik et Lamm, Jan Peder. 2007. *Le Mystère des pierres de Gotland. Aux sources de la sacralité viking*. Paris : Michel de Maule.
- Ridel, Élisabeth. 2005. « La *snekkja* ou les pérégrinations d'un navire de guerre viking à travers l'Europe ». *Les Vikings, premiers Européens VIIIe-XIe siècle* (pp. 52–93). Éd. Boyer, Régis. Paris : Autrement (Mémoires/Histoire, 119).
- Ridel, Élisabeth. 2007. *Des Vikings et des mots. L'apport des Vikings au lexique de la langue d'oïl* (Thèse de doctorat en sciences du langage, Université de Caen). Lille : Atelier National de Reproduction des Thèses.
- Ridel, Élisabeth. 2009a. *Les Vikings et les mots. L'apport de l'ancien scandinave à la langue française*. Paris : Errance.
- Ridel, Élisabeth. 2009b. « Les navires de la Tapisserie de Bayeux à la lumière du

- vocabulaire nautique normand ». *La Tapisserie de Bayeux : une chronique des temps vikings ?* (pp. 209–227). Éd. Lemagnen, Sylvette. Bonsecours : Point de vue.
- Ridel, Élisabeth. 2010. *Les navires de la conquête. Construction navale et navigation en Normandie à l'époque de Guillaume le Conquérant*. Cully : OREP Éditions (Héritages vikings, 1).
- Rieth, Éric. 1978. « La construction navale chez les Vikings ». *Archéologia* 115, pp. 47–61.
- Rieth, Éric, Desbois, Catherine et Serna, Virginie. 2001. *L'épave de Port Berteau II (Charente maritime), un caboteur fluvio-maritime et son contexte nautique*. Paris : Maison des Sciences de l'Homme.
- Rule, Margaret et Monaghan, Jason. 1993. *A Gallo-Roman Trading Vessel from Guernsey*. Guernsey : Guernsey Museum and Galleries (Guernsey Museum Monograph, 5).
- Sandahl, Bertil. 1982. *Middle English Sea Terms III. Standing and Running Rigging*. Uppsala : University of Uppsala.
- Sayers, William. 1997. « Norse Nautical Terminology in Twelfth-Century Anglo-Norman Verse ». *Romanische Forschungen* 109(3–4), pp. 383–426.
- Sayers, William. 1999. « Textual Evidence for Spilling Lines in the Riggings of Medieval Scandinavian Keels ». *The International Journal of Nautical Archaeology* 28(4), pp. 343–354.
- Thier, Katrin. 2003. « Sails in the North – New Perspectives on an Old Problem ». *The International Journal of Nautical Archaeology* 32(2), pp. 182–190.
- Zink, Gaston. 2000 (5e éd.). *L'ancien français (XIe-XIIIe siècle)*. Paris : PUF (Que-sais-je ?, 1056).

DICIONNAIRES

- Dubois, Jean *et al.* 1973. *Dictionnaire de linguistique*. Paris : Larousse.
- Delamarre, Xavier. 2003 (2e éd.). *Dictionnaire de la langue gauloise*. Paris : Errance.
- FEW : *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Depuis 1925. Von Wartburg, Walther (dir.), 25 vol.
- Godefroy, Frédéric. 1881–1902. *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*. Paris : Champion, 10 vol.
- URL < <http://micmap.org/dicfro/search/dictionnaire-godefroy> >.
- Greimas, Algirdas Julien. 1992. *Dictionnaire de l'ancien français*. Paris : Larousse.
- DHF : *Dictionnaire historique de la langue française*. Rey, Alain (dir.). Paris : Le Robert, 2 vol.
- NGN : *Nouveau glossaire nautique d'Augustin Jal. Dictionnaire des termes de la marine à voile : révision de l'édition de 1848*. 1970–2011. Paris : Mouton – Éditions du CNRS, 10 vol. (A–P).
- TlFi : *Trésor de la langue française informatisé* < <http://atilf.atilf.fr> >.

ANNEXE

GLOSSAIRE NAUTIQUE DU XIIe SIÈCLE

Afin de ne pas alourdir le glossaire et conformément à notre sujet d'étude, nous n'avons retenu que les termes relatifs au gréement et aux manœuvres à bord qui sont usuels et techniques, correspondant aux niveaux de langue b. et c. (cf. 4.1.). Les références bibliographiques figurent dans la bibliographie générale.

Abréviations et signes conventionnels

all. : allemand.	Shetland).
anal. : analogie.	pl. : pluriel, forme plurielle.
anc. fr. : ancien français.	<i>Roland</i> : <i>La Chanson de Roland</i> .
anc. scand. : ancien scandinave (=	<i>Rou</i> : Wace, <i>Roman de Rou</i> .
scandinave commun).	sax. : saxon.
angl. : anglais.	s. f. : substantif féminin.
anglo-fris. : anglo-frison.	s. m. : substantif masculin.
<i>Brut</i> : Wace, <i>Roman de Brut</i> .	<i>St Alexis</i> : <i>La Vie de saint Alexis</i> .
dan. : danois.	<i>St Brandan</i> : <i>Le Voyage de saint</i>
dér. : dérivé.	<i>Brandan</i> .
fér. : féroïen.	<i>St Edmund</i> : <i>La Vie de seint Edmund</i>
FM : français moderne.	<i>le rei</i> .
fris. : frison.	<i>St Gilles</i> : <i>La Vie de saint Gilles</i> .
frq. : (ancien bas) francique.	suéd. : suédois.
Gaim. : Gaimar, <i>L'Estoire de</i>	s. v. : <i>sub verbo</i> (sous le mot).
<i>Engleis</i> .	syn. : synonyme.
gaul. : gaulois.	<i>Tristan</i> : Thomas, <i>Tristan</i> .
irl. : irlandais.	v. : verbe.
isl. : islandais.	west. : westique (= germanique
lat. : latin.	occidental).
M. de Fr. : Marie de France	
mod. : moderne.	* : devant un étymon, indique que
moy. : moyen.	celui-ci est reconstitué ou con-
néerl. : néerlandais.	jectural.
nor. : norrois (= anc. scand. de	→ indique que le mot se poursuit
l'Ouest).	jusqu'à nos jours.
norn des Shet. : norn des Shetland	
(= dialecte nordique des îles	

GLOSSAIRE

agreier, v. ♦ Mettre en place le matériel nécessaire à la manœuvre d'un navire (c. 1170, *St Gilles*) ; cf. *greie*. || De l'anc. scand. *greiða*, 'équiper, arranger' (TLFi, s. v. *gréer*).

→ FM *gréer*.

ancre, s. f., forme : anchre (1160–70, *Rou*). ♦ Instrument de mouillage, en général pièce de fer qu'on laisse tomber à l'aide d'une chaîne ou d'une corde au fond de l'eau, où elle s'accroche de manière à retenir l'embarcation (c. 1155, *Brut*). || Du lat. *ancora*, 'ancre' (TLFi, s. v.).

→ FM *ancre*.

bagordinge, s. f. ♦ Cordage destiné à relever une voile le long du mât, afin d'en diminuer la surface (c. 1170, *St Gilles*), syn. de *cargue* ; cf. *gurdine*, *bolgurdine*. || De l'anc. scand. *gyrðingr*, 'sangle', précédé d'un élément indéterminé qui précise probablement la position du cordage (Ridel 2009 : 173).

beiter, v., forme : beitrer. ♦ Diriger, gouverner un navire (c. 1120, *St Brandan*). || De l'anc. scand. *beita*, 'louvoyer' (Ridel 2009 : 174).

betas, s. m., ♦ Perche à l'extrémité bifide, fixée au coin inférieur d'une voile, servant à raidir et à mieux faire porter sa chute (c. 1155, *Brut*). || De l'anc. scand. *beitiáss*, 'tangan' (Ridel 2009 : 177–178) ; cf. l'isl. *beitiás* et le vieux suéd. *bēð*.

boline, s. f., formes : boëline, boesline (c. 1170, *St Gilles*). ♦ Cordage fixé

par des pattes au milieu d'une voile carrée, pour la tenir de biais et lui faire prendre le vent de côté (c. 1155, *Brut*). || De l'anc. scand. *bóglína*, 'boulène' (Sayers 1997 : 419 ; Ridel 2009 : 179–180) ; cf. l'isl. et le fér. *bóglína*, le suéd. *bolin* (vieux suéd. *bogblina*) et le dan. *baugline*, *boline*, *bovlin*, *bugline*.

→ FM *boulène*.

braiol, s. m., forme : breuil (17e s.). ♦ Cordage qui sert à diminuer la surface d'une voile (c. 1155, *Brut*), syn. de *cargue*. || Par anal. sémantique de l'anc. fr. *braiel*, 'ceinture' (NGN, s. v.), lui-même dér. de *braie*, 'panta-lon'.

bras, s. m. pl. ♦ Bras d'une voile, cordages fixés à chaque extrémité de la vergue permettant de l'orienter (c. 1170, *St Gilles*), syn. de *estuin*. || Par anal. sémantique de l'anc. fr. *bras*, 'membres supérieurs du corps humain', lui-même issu du lat. *bracchium*, 'bras (du corps humain)' (NGN, s. v.).

→ FM *bras*.

eschiper, v., forme : équiper. ♦ 1. Pourvoir un navire en hommes et en matériel (c. 1120, *St Brandan*) ; ♦ 2. Appareiller, d'où embarquer, prendre la mer (c. 1170, *St Gilles*). || De l'anc. scand. *skipa*, 'mettre en ordre, arranger, organiser' (TLFi, s. v. *équiper*) ; cf. le norn des Shet. *skip*, 'diriger un bateau' (Ridel 2009 : 198).

→ FM *équiper*.

escote, s. f. ♦ Cordage fixé à l'angle inférieur d'une voile permettant de l'orienter (c. 1155, *Brut*). || De l'anc. scand. *skaut*, 'angle, coin ; angle inférieur d'une voile' (TLFi, s. v. *écoute* 2) ; cf. l'isl. *skaut*, le suéd. *skot* et le dan. *skøde*.

→ FM *écoute*.

estai, s. m. ♦ Cordage qui soutient le mât vers l'avant (c. 1170, *St Gilles*). || De l'anglo-fris. **stæg*, 'étai' (Ridel 2010 : 59) ; cf. le vieil angl. *stæg* et le fris. *stæch*.

→ FM *étai*.

estiere, s. m. ou f. ♦ Gouvernail (c. 1160, M. de Fr.). || Du west. **stēura*, 'gouvernail' (Guinet 1982 : 76 ; Ridel 2007 : 214–215) ; cf. le vieil angl. *stēor*, l'all. *Steuer*, 'barre du gouvernail'.

estren, s. m. ♦ Amarre (c. 1155, *Brut*). || De l'anc. scand. *streng*, 'cordage de l'ancre, amarre' (FEW 17 : 252a) ; cf. l'isl. *strengur*.

estuîn, s. m., forme : estuinc (c. 1170, *St Gilles*). ♦ Cordage fixé à chaque extrémité de la vergue permettant de l'orienter (c. 1155, *Brut*), syn. de *bras*. || De l'anc. scand. *stæðingr*, 'bras d'une vergue' (Sayers 1997 : 420 ; Ridel 2009 : 201–202).

greie, s. m. ♦ Agrès, matériel nécessaire à la manœuvre d'un navire, qui comprend le gréement dormant, le gréement courant et les appareils (c. 1170, *St Gilles*) ; cf. *agreier*. || De l'anc. scand. *greiði*, 'attirail, équipement' (TLFi, s. v. *agrès*).

→ FM *agrès*.

gurdinge, s. f. ♦ Cordage destiné à relever une voile le long du mât, afin d'en diminuer la surface (c. 1115, *Brut*), syn. de *cargue* ; cf. *bagordinge*, *holgurdine*. || De l'anc. scand. *gyrðingr*, 'sangle' (Sayers 1997 : 420 ; Ridel 2009 : 218–219).

guvernal, s. m., forme : gouvernail.

♦ Appareil fixé à l'arrière d'un navire et permettant de le gouverner ; au 12e s., le gouvernail était latéral, monté sur le côté droit du navire et muni d'une barre pour l'orienter (c. 1155, *Brut*) ; cf. *bel*. || Du lat. *gubernaculum*, 'gouvernail' (TLFi, s. v. *gouvernail*).

→ FM *gouvernail*.

guverner, v. ♦ Gouverner un navire, c'est-à-dire le diriger (c. 1155, *Brut*). || Du lat. *gubernare*, 'diriger un navire' (TLFi, s. v. *gouverner*).

→ FM *gouverner*.

haler, v., forme : aler. ♦ Tirer sur un cordage pour le raidir (c. 1120, *St Brandan*). || Du west. **halōn*, 'tirer hors de' (TLFi, s. v.) ; cf. le vieux haut all. *halōn* (all. mod. *holen*), le moy. néerl. *halen*.

→ FM *haler*.

hel, s. m., forme : helm (c. 1155, *Brut*).

♦ Barre du gouvernail (*ibid.*) ; cf. *guvernal*. || Du west. **helma*, 'poignée du gouvernail', sans doute influencé sémantiquement par l'anc. scand. *hjálm*, 'barre du gouvernail' (Ridel 2009 : 88–90, 228).

hoben, s. m., formes : hauben (1382–84, Rouen), hoben (1160–70, *Rou*), hobenc (c. 1170, *St Gilles*), hobent

(c. 1170, *ibid.*). ♦ Fort cordage disposé de chaque côté du mât et destiné à le tenir latéralement (c. 1155, *Brut*). || De l'anc. scand. *höfuðbenda*, 'lien du sommet (du mât)' (TLFi, s. v. *hauban* ; Ridel 2009 : 224–225) ; cf. l'isl. *höfuðbenda*, *-bendur* (pl.).

→ FM *hauban*.

holgurdine, s. m. ou f. ♦ Cordage destiné à relever une voile le long du mât, afin d'en diminuer la surface, syn. de *cargue* (c. 1170, *St Edmund*) ; cf. *bagordinge*, *gurdinge*. || De l'anc. scand. *gyrðingr*, 'sangle', précédé d'un élément indéterminé qui précise probablement la position du cordage (Ridel 2009 : 229).

hune, s. f. ♦ Tête de mât (c. 1170, *St Gilles*). || De l'anc. scand. *húnn*, 'tête de mât' (Ridel 2009 : 233–235) ; cf. le norn des Shet. *hun* et le viel angl. *hun-* (attesté dans le composé *hunþyrlu*, 11e s.).

→ FM *hune*, 'petite plate-forme établie dans la partie supérieure du bas-mât' (17e s.).

lispreu, s. m., forme : *lispriez* (c. 1155, *Brut*). ♦ Perche de bordure de voile (c. 1160–70, *Rou*), qui avait la même fonction que la bouline. || Du frq. **lîk-sprēut*, 'perche de bordure' (Ridel 2007 : 214–215, 2009 : 88) ; cf. le moy. néerl. *lîk*, 'bordure d'une voile', et *sprēt*, 'perche'.

lof, s. m. ♦ Coin inférieur d'une voile qui est du côté du vent (c. 1155, *Brut*). || Du frq. **lōf*, 'côté du vent' (Ridel 2009 : 87) ; cf. le moy. bas all. *lōf*.

→ FM *lof*.

mast, s. m. ♦ Fort espar, planté à peu près au milieu d'une embarcation, qui supporte la vergue et la voile (1086–1100, *Roland*). || Du frq. **mast*, 'mât' (TLFi, s. v. *mât*) ; cf. le néerl., l'angl. et l'all. *mast*.

→ FM *mât*.

nodra, s. m. ♦ Vergue, en particulier chaque extrémité de la vergue (c. 1170, *St Gilles*). || De l'anc. scand. **naudr-rá*, 'vergue de secours', composé de *rá*, 'vergue', et de *naudr*, 'secours' (Sandahl 1982 : 164 ; Ridel 2009 : 250–251).

raelingue, s. f., forme : *relingue*. ♦ Cordage cousu sur les bords d'une voile afin de les renforcer (c. 1155, *Brut*). || Dér. de l'anc. fr. *eslingue* au sens de 'cordage' (DHF, s. v. *ralingue* ; Ridel 2009 : 310) ; cf. l'all. *Schlinge*, 'lien, corde'.

→ FM *ralingue*.

rider, v. ♦ Voguer, louvoyer (1172–76, *Tristan*). || Par anal. sémantique de l'anc. fr. *rider*, 'aller à cheval', lui-même issu d'un verbe d'origine germanique (Greimas, s. v.) ; cf. l'all. *reiten*, 'chevaucher'.

ris, s. m. ♦ Rangée de petits cordages permettant de diminuer la surface d'une voile et de l'adapter à la force du vent ; on dispose d'une ou plusieurs bandes de ris (c. 1155, *Brut*). || De l'anc. scand. *rif*, 'ris' (TLFi, s. v.) ; cf. l'isl. *rif*, le norv. *rev*, le suéd. *ref* et le dan. *reb*.

→ FM *ris*.

scolaringe, s. m. ♦ collier de mât composé de boules (c. 1170, *St Gilles*). || De l'anc. scand. **skála-bringr*, 'cer-

cle de boule', composé de *bringr*, 'cercle', et de *skál*, 'boule' (Sandahl 1982 : 164).

sigle, s. m. ou f. ♦ Voile d'un bateau (c. 1040, *St Alexis*, puis 12e-13e s.). || Du west. **segel*, 'voile d'un bateau', probablement influencé par l'anc. scand. *sigla*, 'faire voile' (Ridel 2009 : 261–262) ; cf. le vieil angl. *segelgerd* (8e s.), le vieux haut all. *segel* (8e s.), le vieux sax. *segel* (c. 830) et le vieux fris. *seil* (Thier 2003 : 182–183) ; cf. *sigler*.

sigler, v., forme : singler. ♦ Faire voile (1086–1100, *Roland*). || De l'anc. scand. *sigla*, 'faire voile' (TLFi, s. v. *cingler*) ; cf. *sigle*.

→ FM *cingler*.

tref, s. m., forme : trés (pl.). ♦ Vergue (c. 1155, *Rou*) ; cf. *verge*, *verne*. || Par anal. sémantique de l'anc. fr. *tref*, 'poutre, solive', lui-même issu du lat. *trabs*, 'poutre' (Greimas, s. v.).

uitage, s. f., forme : utange (c. 1170, *St Gilles*). ♦ Cordage servant à hisser, en particulier la vergue, à l'aide d'un palan (c. 1155, *Brut*). || De l'anc. scand. **útstag*, 'cordage (*stag*) en dehors (*út*)' (TLFi, s. v. *itague* ; Ridel 2009 : 237).

→ FM *itague*.

veile, s. f., forme : veille (c. 1155, *Brut*). ♦ Assemblage de laizes de toile bordé d'un cordage, destiné à propulser l'embarcation (*ibid.*). || Du lat. *velum*, 'voile' (TLFi, s. v. *voile*).

→ FM *voile*.

verge, s. f. ♦ Espar sur lequel est tendu l'envergure d'une voile carrée (c. 1160, M. de Fr.) ; cf. *tref*, *verne*. ||

Par anal. sémantique de l'anc. fr. *verge*, 'baguette de bois longue et flexible', lui-même issu du lat. *virga*, 'branche souple et flexible' (TLFi, s. v. *vergue*).

→ FM *vergue*.

verne, s. f., ♦ Vergue (1086–1100, *Roland*) ; cf. *tref*, *verge*. || Du gaul. *verna*, 'aulne' (Delamarre, s. v. *verna*) ; cf. l'irl. *fern*, 'aulne', et ses sens techniques 'bouclier, mât' (*ibid.*).

windas, s. m., formes : vindas (1382–84, Rouen), vuidas (1394, Rouen), wydas (1396, Rouen). ♦ Treuil servant à hisser une voile, un mât, une ancre, une charge à bord (c. 1155, *Brut*) ; cf. *winder*. || De l'anc. scand. *vindáss*, 'treuil' (TLFi, s. v. *guindeau*) ; cf. le norv. et le dan. *vinde*, l'irl. *undás*.

→ FM *guindeau*.

winder, v., formes : vinder (1371, Rouen). ♦ Guinder, hisser au moyen d'un treuil une charge à bord (1160–70, *Rou*) ; cf. *windas*. || De l'anc. scand. *vinda*, 'hisser' (TLFi, s. v. *guinder*) ; cf. l'isl., le fér., le norv. et le suéd. *vinda*, le dan. *vinde*.

→ FM *guinder*.

wacrer, v., formes : galcrer, walcrer, wauvrer. ♦ Se balancer, rouler (1172–76, *Tristan*). || D'une racine germanique **walk-*, 'secouer, rouler' (Greimas, s. v.) ; cf. le vieil angl. *wealcan* (angl. mod. *walk*, 'marcher').

wirewire, s. f. ♦ Girouette (1160–70, *Rou*). || De l'anc. scand. *veðrviti*, 'girouette' (FEW 17 : 421ab), terme uniquement attesté par le vieil isl.

ERLA ERLENDSDÓTTIR
UNIVERSIDAD DE ISLANDIA

Racamento, rizo, bolina... Términos náuticos de origen nórdico

Rá, rakki, rif,
rengr ok hömlur,
vindáss,
vöndr, langnefjur,
völt, beitiáss,
varta, brandar,
bitar, bóglína,
búlkastokkar.¹

1. Introducción

Este trabajo forma parte de una investigación más amplia que estamos llevando a cabo sobre los nordismos en la lengua española. Por nordismos entendemos aquellas voces o significaciones que proceden directa- o indirectamente del germánico septentrional, es decir, del nórdico antiguo y las lenguas nórdicas modernas (danés, feroés, islandés, noruego y sueco). Con préstamos indirectos se suele referir a los elementos léxicos que han penetrado en una lengua receptora a través de una tercera lengua tal como ocurre en el caso de un número apreciable de los nordismos objeto de estudio que, por lo general, han pasado al español por medio del francés, el inglés o el alemán.

1 Sturluson, Snorri. 1985 (s. XIII¹). "Nafnabulur". *Edda*. Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan, p. 332.

Nuestro corpus de nordismos comprende esencialmente préstamos asimilados que se encuentran en los diccionarios monolingües del español, en el diccionario histórico de la lengua española, en el fichero general de la Real Academia Española y en los bancos de datos de la misma, es decir, en el Corpus diacrónico del español (CORDE) y el Corpus de referencia del español actual (CREA).

El corpus manejado se compone de alrededor de doscientas voces cuya agrupación en áreas semánticas da el campo de la navegación y de la marina como el más numeroso; a este grupo pertenece cerca de la mitad del total de los términos nórdicos examinados. Los marine-rismos son bases léxicas, sustantivos la mayoría, palabras derivadas y compuestas. Estos vocablos náuticos pertenecen a la terminología del ámbito de la construcción naviera (*quillar* y *tingladillo*), de las distintas partes del casco de las embarcaciones (*bita*, *borda*, *branque*, *carlinga*, *dala*, *estrave*, *quilla*, *tilla*, *tolete* y *varenga*) y de los diferentes tipos de jarcias o partes de las velas (*bolina*, *escota*, *obenque*, *ostaga* y *rizo*) o del mástil (*racamento* y *buna*). Comprende también términos que hacen referencia al arte de navegar (*singladura* y *singlar*) y determinadas formas de maniobrar (*abitar*, *arridar*, *desrizar*, *enracar* y *guindar*) igual que aquellos que designan herramientas o utensilios náuticos (*estrenque* y *guindaste*) (Erlendsdóttir 2008, 2009, 2010, 2012).

En cuanto al camino seguido por los marinerismos nórdicos objeto de estudio, desde la lengua de origen —el antiguo nórdico— hasta la lengua receptora —el español—, conviene evocar la expansión vikinga cuyo comienzo viene marcado por los ataques y las incursiones en la costa oriental de Inglaterra hacia finales del siglo VIII. Durante dos siglos y medio, o sea hasta mediados del siglo XI, los escandinavos recorrieron en *drakkars* y *snekkars* —sus naves rápidas y manejables— toda la Europa septentrional, occidental y meridional realizando razias de saqueo por las costas y riberas continentales. Al mismo tiempo sembraron un gran terror entre los distintos pueblos a los que arribaban tal como reflejan las diferentes crónicas y anales europeos de aquella época (Roesdahl 2012; Ridel 2002, 2005, 2009; Froese 2008; Konstam 2005; Bramsen 2004; Morales Romero 2004; Karlsen 2003; Durham 2002; Graham-Campbell 2002; Vadstrup 1993; Bennett 1992; Casado Soto 1975; Vogel 1907). En

la *Primera Crónica General de España*, escrita en tiempos de Alfonso X, se leen las siguientes observaciones sobre estos hombres del norte:

[...] Y se fueron algunos por las islas frías así como Noruega y Dacia y Prusia, y las poblaron y ganaron todas las tierras alrededor y se apoderaron de ellas; y comenzaron a hacer navíos y tuvieron muchos de ellos y fueron muy poderosos sobre el mar; y después se pusieron de acuerdo para ir a conquistar las otras tierras que hallasen al otro lado del mar y ganaron primeramente Inglaterra con todas sus islas: Escocia, e Irlanda, y Gales; y después fueron viniendo por la mar hasta que llegaron a España, a aquel lugar que ahora es Bayona. (citado por Morales Romero 2004: 34)

Los barcos vikingos, cada vez más grandes y mejores, también sirvieron para llevar a cabo largos viajes comerciales y buscar nuevas tierras para colonizar, culminando esta búsqueda con la llegada a la costa oriental de América hacia finales del siglo X.

En muchos sitios los escandinavos establecieron bases marítimas y asentamientos² con el fin de poder invernar lejos de sus tierras o para tener un punto estratégico desde donde lanzar más ataques e incursiones. También fundaron estados en Inglaterra, Irlanda y otras zonas invadidas, entre ellos el ducado de Normandía, en el norte de Francia, establecido a principios del siglo X (Ridel 2009, 2002; Walter 1998: 323; Lüdtke 1974). Con el tiempo, los invasores se asimilaron a las comunidades de los distintos territorios conquistados, aunque no sin dejar huellas propias en la cultura y la lengua de las poblaciones autóctonas. En el normando, igual que en el inglés y el irlandés, se encuentran algunas decenas de voces de procedencia nórdica, entre las que figura una cantidad considerable de términos náuticos. Un número no desdeñable de estos vocablos penetraron ulteriormente a través del normando en el francés general (Ridel 2009, 2005, 2002; Gorog 1958; Wartburg 1930; Woledge 1951; Sayers 1997), lengua que luego actuó de intermediaria para que pasaran al español. En la lengua española, las fuentes de primera

2 Según varios estudiosos hubo asentamientos vikingos en el País Vasco y en Gascuña. Véase, por ejemplo, Erkoreka (2006). Sobre la influencia escandinava en la construcción naval, véase Alberdi Lonibide y Aragón Ruano, 1998, y Rivera Medina, 1998.

documentación de estos marinerismos son textos de diversa índole de los que cabe mencionar libros y relaciones de viajes, tratados histórico-geográficos, obras y escritos sobre la construcción naval y la navegación, glosarios y vocabularios náuticos, así como también obras literarias. En lo referente a la fecha de incorporación de las voces del corpus podemos constatar que se datan a partir del siglo XIII.

Arqueólogos, historiadores y otros expertos destacados en el mundo vikingo (Roesdahl 2012; Hall 2008; Morales Romero 2004; Wahlgren 1986) señalan la importancia del barco para las actividades de los nórdicos a lo largo de aquel periodo histórico. Richard Hall llega incluso a sostener que el barco fue el “catalizador de la Era Vikinga” (2008: 50) afirmando que no solo “el desarrollo del barco de vela en Escandinavia” sino a su vez “las habilidades del carpintero naval y del marino” fueron los que hicieron posible “la realización de incursiones, el comercio o la colonización allende los océanos” (2008: 50).

Los datos que ofrecen las fuentes medievales nórdicas, las sagas y la poesía escáldica, sobre la construcción de barcos y la navegación son escasos. Se sabe, gracias a los descubrimientos y hallazgos arqueológicos en Noruega y en Dinamarca hacia finales del siglo XIX y en el siglo XX, que los barcos de la época variaban en tamaño, calado y perfil. De modo que la flota escandinava presentaba una fisonomía desigual dependiendo de la diferente funcionalidad: desde pequeños veleros de unos metros de largo hasta barcos de guerra de más de 30 metros de eslora. Los principales tipos de embarcaciones fueron el *drakkar*, el *snekkar* y el *skeid*, las naves de guerra, y el *knarr*,³ el barco mercante y de carga. Interesa mencionar que en la saga del rey Olaf I de Noruega hallamos la descripción del *drakkar* más grande del periodo que nos ocupa, se trata de una embarcación para 120 remeros lo que significa decir que habría medido hasta 84

3 *Drakkar* y *snekkar* son formas que se encuentran por ejemplo en el *Diccionario náutico* de Martínez-Hidalgo y Terán, pp. 184 y 450. *Drakkar* se explica como ‘voz escandinava usada por algunos para designar a las embarcaciones vikingas medievales adornadas con una cabeza de dragón en lo alto de la roda o caperol’. Para *snekkar* se da la siguiente explicación: ‘voz escandinava usada por algunos para designar a los barcos vikingos con una cabeza de serpiente de mar en lo alto de la roda, a modo de mascarón de proa’. En su obra, *Edda*, Snorri Sturluson enumera las denominaciones de las embarcaciones nórdicas, entre ellas figuran *snekkja* y *skeið* (p. 330), *dreki* y *knörr* (p. 331).

metros de largo. Se denominaba *Ormr inn langi* que en lengua latina se traduce como *Longus Draco* o *serpens*, tal como informa la saga (*Ólafs saga Tryggvasonar* 1957: 131).

La arquitectura naval de Escandinavia se caracterizaba por un tipo de navío construido en tingladillo –que consiste en la construcción del casco superponiendo las tablas una sobre otra y no canto con canto– de borda baja y con los extremos muy altos y curvados, y a veces decorados con cabezas de dragón. Los barcos tenían el timón fijo en el lado de estribor de la embarcación y podían ir a vela o a remo. Eran además de reducido calado, excepto el navío de carga, lo que facilitó la navegación por aguas de poca profundidad e hizo posible varar los navíos en las costas o las riberas, además de permitir su transporte por tierra si era necesario. El navío nórdico tenía un único mástil con una vela rectangular tejida de lana y reforzada con cuero. El sistema de aparejo de estas embarcaciones era sencillo; los cabos y cables eran de cuero y servían para manejar la vela y las vergas (Crumlin-Pedersen 2003; Larsen 2004; Ridel 2009; Falk 1912; Casado Soto 1975; Morales Romero 2004; Vinner 2002; Brøgger y Shetelig 1950).

Según Alberdi Lonbide y Aragón Ruano (1998), que indican la similitud formal entre los navíos nórdicos del siglo XI y de las naves de Cantábrico del siglo XIII, “la transmisión de las técnicas de construcción naval de los pueblos nórdicos a los habitantes del cantábrico se produjo durante los siglos XI–XII”. Los citados estudiosos piensan que semejante transmisión habrá tenido lugar a través de “contactos comerciales y sociales con comerciantes normandos que desde las costas francesas o inglesas acudían” al litoral cantábrico (15; véase también Casado Soto 1975; Rivera Medina 1998; Erkoreka 2006). Habrá que tener en cuenta que, tal como indica Otaola Olano, los préstamos léxicos “son innovaciones que la sociedad toma de otras lenguas para designar objetos y acciones que ha incorporado a su vida y a su modo de pensar” (2004: 77).

El presente artículo aborda en concreto la presencia en la lengua española de los nombres de cinco cabos del aparejo de la embarcación: *ostaga*, *bolina*, *escota* y *rizo*, cabos antiguamente utilizados para maniobrar la vela. Así, una vez izada ésta con un cabo que se ha venido a llamar *ostaga*, se la orientaba debidamente. Para abrir la

vela al viento se servía de la *bolina*, cabo situado en la parte delantera de la embarcación; la *escota*, un cabo fijo en el ángulo inferior de la vela, servía para cazarla; y para recoger o aferrar las velas con el fin de disminuir su superficie se servía de los *rizos*, cabos que se encuentran fijados en las velas. Por último, los cabos gruesos que sujetan la cabeza de un palo a la mesa de guarnición se denominan *obenques* (DRAE 2001: 1601). Se tratará además de la designación de dos guarnimientos que pertenecen al árbol o mástil de una embarcación. Por un lado, el *racamento*, ‘especie de anillo que sujeta las vergas a sus palos o masteleros respectivos, para que puedan correr fácilmente a lo largo de ellos’, y, por el otro, el *huna*, ‘la parte superior de los palos mayores y masteleros de gavia’ (es decir, el ‘calcés’).

En este estudio se pretende observar los aspectos de la integración lexicográfica y semántica de los vocablos seleccionados, su camino desde la lengua de origen propuesta hasta la lengua receptora, así como las formas derivadas de estos términos acuñados en el español.

2. Jarcia de labor

En las embarcaciones hay dos clases de cabos y cables: las llamadas jarcias de labor y las jarcias firmes. Los cabos que sirven para manio-brar la vela o las distintas partes del navío se llaman jarcias de labor porque son movibles y se emplean para izar, orientar o arriar el apa-rejo. Entre los cabos que pertenecen a la jarcia de labor se encuen-tran la *ostaga*, *escota*, *bolina* y los *rizos*. A continuación nos ocupamos de manera específica de estos marinerismos.

2.1 Bolina

El marinerismo *bolina*, ‘cabo usado en halar hacia proa la relinga de barlovento de una vela para que recibe mejor el viento’ (DRAE 2001: 335; Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 273), se registra en el español desde 1492, lengua en la que entró por medio del francés *bouline* procedente, según algunos estudiosos, del nórdico antiguo

bóglína o, según otros, del inglés antiguo *bowline* (DELF 1975: 82; REW 1911: 89). Cabe indicar que este marinerismo se atestigua por primera vez en francés en 1155, fecha en la que aparece en un texto normando⁴ (Ridel 2009: 179–180; TLF; DHLF), lo cual convierte en dudosa la idea de un préstamo inglés en la lengua francesa, puesto que la voz en cuestión no se atestigua en inglés hasta el siglo XIV, y *bow*, ‘the fore-end of a ship or boat’, ‘proa’, aparece documentada en el siglo XVII, según la información que nos brinda el diccionario de Oxford (OED 1989: 459). Otros etimólogos le han atribuido un origen neerlandés (véase, por ejemplo, Vries 1961: 47), idea que Ridel rechaza rotundamente, pues desde el punto de vista cronológico le parece difícil, por lo que propone un origen nórdico. Indica además que es una de las voces náuticas que figuran en *Edda* de Snorri Sturluson, lo cual le confiere cierta antigüedad en el ámbito nórdico⁵ (Véase también Gorog 1958: 65–75).⁶ De la obra del escritor medieval islandés procede la siguiente enumeración de términos náuticos: “Rá, rakki, rif, / rengir ok hömlur, / vindáss, vengi, / vöndr, langnefjur, / völt, beitiáss, / varta, brandar, / bitar, *bóglína*, / búlkastokkar” (Sturluson S. XIII/1985: 332),⁷ vocablos relacionados con las distintas partes de una embarcación, entre los que se encuentra *bóglína*, ‘bolina’.

La fuente de primera documentación de *bolina* en español es el *Diario del primer viaje de Colón*, de 1492 (DCECH 1991–1997: 618; CORDE; Guillen Tato 1951: 38). El 17 de diciembre de 1492, se encuentra en el diario del Almirante el siguiente texto:

A la media noche con el ventezuelo de tierra, dio las velas por salir de aquel golpho, y viniendo del bordo de la isla Espanola yendo a la bolina, porque luego a ora de tercia venró Leste, a medio golpho halló una canoa con un indio solo en ella, de que se maravillava el Almirante cómo se podía tener sobre el agua siendo el viento grande [...]. (CORDE)

4 *Roman de Brut*, texto compuesto por Wace ca 1155.

5 Cabe hacer constar que *bógr*, ‘proa’, no aparece en el corpus escáldico, según Judith Jesch (2001: 147).

6 Valkhoff quiere buscar el origen de la voz en las lenguas románicas.

7 El subrayado es nuestro.

También se recoge en la carta de Colón a los Reyes Católicos fechada en 1502 (CORDE). Se halla además en obras náuticas de la época, así como en textos cronísticos y otros de diversa índole. El término figura en Covarrubias (1611) con el valor de ‘sonda’ (340) y en el diccionario de Autoridades desde 1726, donde encontramos la siguiente explicación:

term.naut. Es una cuerda ò cabo con tres puntas ò ramales que están fixos en la cabeza de la vela, y sirven para extenderla quando el viento es escasso, y con él se atraviessa para tomar el viento de una banda. Es voz Turca *Bolina*, según algunos, aunque Menagé siente que se ha tomado del Inglés *Boulin*. (NTLLE)

En la entrada que sigue a la ya citada se escribe que “También parece significa una vela atravesada ò inclinada à los costados del navío; y se confirma de la voz Francesa *Bouline*, que trahe el P. Pomey” (NTLLE). Desde 1884 hasta la actualidad, si aparece información etimológica en su artículo del *DRAE*, se le atribuye un origen neerlandés o inglés, inglés la mayoría de las veces (véase también DGILE 1995: 163).

Derivados de esta voz son *bolinear*, ‘ir de bolina’ (DRAE), con registro de 1611 cuando se recoge en *Arte de fabricar, fortificar y aparejar naos de guerra y merchante* de Tomé Cano, obra publicada en Sevilla (CORDE; Alvar 1997); los derivados *bolinero* o *bolineador* significan un buque ‘que tiene la propiedad de navegar bien de bolina’ (DRAE). Se incluyen estas voces en el diccionario de la Academia desde 1884 (NTLLE). Interesa mencionar que en la obra de Francisco Requena, *Descripción de Guayaquil*, que data de 1774–1775, se explica *bolinero* como “un pequeño palo suelto por su pie [...] en el que están puestos los motones por donde pasan las bolinas” (CORDE). *Contrabolina* es, según el DRAE, obra en la que figura desde 1899, ‘segunda bolina que se da en ayuda de la primera’ y *sobrebolina* es ‘apagapenol’ (Martínez-Hidalgo Terán 2002: 450), voz compuesta que no hemos encontrado en los diccionarios de lengua ni tampoco en los bancos de datos de la Real Academia Española. Aparece, no obstante, en el diccionario marítimo de Martín Fernández de Navarrete de 1831 (495).

2.2 Escota

Escota, ‘cabo que sirve para cazar las velas cuadras’, es una voz tomada del francés antiguo *escote* o *esconte*, ‘cordage fixé à l’angle inférieur d’une voile, permettant de l’orienter’, que, de acuerdo con la información brindada por las fuentes francesas consultadas (TLF; Ridel 2009: 196), procede del nórdico antiguo *skaut*, voz que significa ‘ángulo inferior de una vela’ y, por extensión, ‘cabo de escota’ (ÍO 2002: 1309; Ridel 2009: 196; Valkhoff 1931: 122).⁸

El préstamo, bajo la forma *escotes*, lo hallamos en *Román de Brut*, obra de Wace escrita en normando a mediados del siglo XII, y de la que procede esta cita: “Estüins ferment e *escotes* / E funt tendre les cordes tutes” (citado en Ridel 2009: 237). Se registra también en *La vie de St. Gilles*, de Guillaume de Berneville, de finales del siglo XII (Ridel 2009: 237; TLF), y en otros textos normandos. En el siglo XVI, se atestigua en el francés la forma *escoutes*, voz que desde 1636 se escribe *écoute* (Ridel 2009: 196; TLF).

En español, el ejemplo más antiguo de *escota* se halla en el *Cancionero general de muchos y diversos autores*, una antología lírica recopilada por Hernando del Castillo e impresa en Valencia en 1511. En dicha obra figura bajo la forma *escota* en una canción de Guevara que citamos a continuación:

De razón no soy tan coxo, / ni de seso tan perdido / como vos, ni fallecido
/ de lo que'l tiempo vos troxo. / Soys d'estima de los sotas, / tal de quien
yo de reclamo, / aunque soltáys las escotas / por dezir mal de vuestro amo.
(Guevara, fol. CIIIr)⁹

La voz se revela de igual modo en otros textos de la época, sobre todo en los relacionados con la navegación y la construcción naviera. Se encuentra asimismo en distintas obras vinculadas con el descubrimiento del Nuevo Mundo, y en muchos otros textos de variada

8 Cabe mencionar que la voz ha sido tomada en préstamo por el antiguo irlandés, *scód* o *lín-scóit*, el escocés, *sgód*; y se encuentra asimismo en el estoniano, *kaud*, y es nordismo en el laponés, *skakta*, *skakta* (Vries 1961: 487; Ridel 2009: 110).

9 Cancionero General recopilado por Hernando del Castillo: Guevara: fol. CIIIr
<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/cancionero-general--0/html/>

índole, como la poesía de Lope de Vega y en la obra dramática de Calderón de la Barca y Tirso de Molina¹⁰ (CORDE).

Escota es voz que figura en el *Tesoro* de Covarrubias, 1611 (815), y la hallamos en el *Diccionario de Autoridades* de 1732, donde se define como ‘cuerda o maroma con que se temple la vela de la nave, alargándola o acortándola’ (NTLLE). En lo que se refiere a la información sobre el origen de la voz, cabe indicar que el *Diccionario de la Academia* no ha mantenido siempre la misma postura, pues en 1884 se da como procedente del alemán *Schote*; pero en las ediciones de 1914 y 1936 se la considera neerlandesa. En 1984 se le atribuye origen en el francés antiguo. Actualmente se informa de que *escota* viene del francés antiguo, y éste, a su vez, del franco *skôta. Información análoga ofrecen Corominas y Pascual, quienes indican además que, por razones semánticas y fonéticas, el vocablo no puede provenir del antiguo escandinavo (DCECH 1996: 709) al contrario de lo que sostienen los citados estudiosos franceses y germánicos (TLF, Ridet 2009: 196; Gorog 1958: 69; Valkhoff 1958: 122).

De *escota* viene *escotera* que es, según la explicación que aparece en la obra náutica de Alonso de Chaves, fechada en 1538, ‘unos madeiros clavados en los goruatones de popa, con unos agujeros, cada uno a su lado de la nao, donde se amarran las escotas’. García Palacio, en su libro de 1587, aclara que las *escoterías* son ‘vnas roldanas fixas en vn troço de palo asentado enla quadra de popa y enel bordo por donde passan las escotas mayores y se caçan; y lo mesmo enel trinquete’ (Nieto Jiménez 2002: 82). Y ahora la Academia ofrece la siguiente definición del vocablo: ‘abertura que hay en el costado de una embarcación, con una roldana por la cual pasa la escota mayor o de trinquete’ (DRAE).

Escotín, también un derivado de *escota*, ‘dos cuerdas gruesas que baxan por los penoles de la bela mayor y por la verga de ella a fijarse abaxo a los lados del árbol mayor’, se halla en la *Instrucción náutica para el buen uso y regimiento de las naos...* de Diego García de Palacio, que salió en México en 1587 (Nieto Jiménez 2002: 82–83; DCECH 1996: 709). Según el *DRAE*, es diminutivo de *escota* con el valor de ‘escota de una vela de cruz, excepto la de las mayores’.

10 *Arcadia* (1598), *El peregrino en su patria* (1604), *Jerusalén* (1609) y *Dorotea* 1632) de Lope de Vega; *Cigarrales* (1624) de Tirso de Molina; *El golfo de las sirenas* (1656) de Calderón de la Barca.

El compuesto *contraescota*, ‘segunda escota, en refuerzo de la primera’ (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 136; DGILE 1995: 294; DRAE), surge en la lengua española en 1538, fecha en la que se registra en la obra de Alonso de Chaves con la definición ‘contra escotas se llaman las amuras, y son vnos cabos que salen delos puños dela vela, y van a proa para la atesar’ (Nieto Jiménez 2002: 63).

2.3 Ostaga

Otra voz que forma parte de las jarcias de labor de una embarcación es *ostaga*, ‘cabo que sirve para izar la vela’ (DRAE). Según Corominas y Pascual, DRAE y otras fuentes consultadas, el español tomó la palabra del francés *uitague*, hoy *itague* (DCECH 1997: 320; DRAE).

Este vocablo tiene documentación en el normando desde 1155, fecha en la que apareció bajo la forma *uitages* (var. *huitaignes*) en *Román de Brut*, el texto antes mencionado compuesto por Wace y escrito en el dialecto normando.¹¹ El marinerismo se halla a su vez en otras fuentes normandas, como, por ejemplo, la crónica de los duques de Normandía¹² y *La vie de Saint Gilles*, documentos que datan de finales del siglo XII. A través del tiempo, el término se ha registrado bajo varias formas, tales como *witage* (1225), *ytaigue* (s. XVI), *estagues* (1573), para ceder al final paso a la actualmente utilizada, y desde 1765, *itague* (TLF; Ridel 2009: 237).

De acuerdo con las fuentes francesas consultadas (Gorog 1958: 70; Ridel 2009: 237; TLF), el marinerismo estudiado procede del normando y éste probablemente del nórdico antiguo **útstag* –voz formada de *út*, ‘externo, exterior, por fuera’, y *stag*, ‘estai’–, y no de **upptaug* –compuesto formado de *upþ*, ‘arriba’, y *taug*, ‘cabo’–, como aportan algunas otras fuentes, tanto germánicas como románicas. Esta última explicación es la que se ve reflejada en la obra de Corominas y Pascual (DCECH) y el DRAE (2001).

En español, el ejemplo más antiguo encontrado de *ostaga* data de 1527 de acuerdo con la información que ofrece el CORDE (Nieto

11 El DHLF aporta 1138 como la fecha de primera documentación de *utange*, ‘itague’, voz posiblemente de origen nórdico (2006: 1890).

12 *Chronique des ducs de Normandie*.

Jiménez da 1538 como la fecha de primera documentación de la voz) cuando se documenta bajo la forma *hustaga* en obra de Alonso de Chaves titulada *Qvatri partitv encosmographía práctica i por otro nombre llamado Espeio de navegantes*, compuesta entre 1520 y 1538 (Nieto Jiménez 2002: XLIII, 208). De la obra proviene la siguiente cita:

Triza, se llama aquel cabo o cuerda delgada que anda en el guindaste o pasteca o roldana grande con que se guinda la entena mayor, la cual ase a la otra roldana donde junta la hustaga y da tres vueltas por la pasteca y de allí va al cabestrante para guindar la vela mayor. (CORDE)

En 1567/1573, en las cartas de Eugenio de Salazar (101), topamos con *fustaga*, forma que se manifiesta igualmente en otras obras náuticas de la época. En 1675 hallamos la forma *ustaga* en el *Breve diccionario de términos de Marina* de Pedro Fernández Navarrete. Y la forma actualmente usada, *ostaga*, tiene registro desde 1605–1609, fecha en la que aparece en la *Historia del descubrimiento de las regiones australes* (CORDE) bajo la forma *ostagas* tal como se aprecia en la siguiente cita:

No hubo verga que no viniese abajo, rompidas trizas, ostagas, y tal vez estuvo tres días la vela tendida en el combes, por no haber quien la quisiese, ni pudiese izar, y triza de treinta y tres costuras. (CORDE)

Según Corominas y Pascual, por influjo progresivo del marinerismo *osta*, ‘cabos o aparejos que mantienen firmes los picos cangrejos en los balances’, la voz estudiada terminó convirtiéndose primero en *ustaga*, y luego en *ostaga*, lo cual causó una confusión en cuanto a su fuente, pues desde finales del siglo XIX se asumió que procedía de *osta* (DCECH 1997: 320–321). Así, no será hasta las ediciones de 1970, 1984 y 1992 del diccionario académico cuando se dé al antiguo nórdico como origen de *ustaga* u *ostaga* (DRAE; DGILE).

Derivado de este marinerismo es *ostagadura* u *hostagadura*, voz que significa ‘sitio por donde se hacen firmes las ostagas en las vergas’ según los datos que aporta el diccionario náutico de Martínez-Hidalgo y Terán (2002: 355). El derivado aparece documentado por

primera vez en *Arte de fabricar, fortificar y aparejar naos de guerra y merchantante* de Tomé Cano, de 1611. El texto en el que figura el vocablo en cuestión se presenta a continuación:

La verga de la mesana a de ser tan larga como la del trinquete, labrada a hilo derecho dende la hostagadura al penol y al car; dexándola más gruesa en el car; y aunque no tiene cuenta, en la hostagadura a de tener el quarto menos que la cabeça del árbol, pero no es menester que sea llena de tercios. (CORDE)

Cabe indicar que este derivado no figura en el *DRAE* ni tampoco en otros diccionarios de lengua consultados, y tampoco el verbo *ustagar*, ‘guarnir las ostagas o pasarlas por donde deben laborear’, (Fernández Navarrete 1831: 542) que es voz caída en desuso según Martínez-Hidalgo y Terán (2002: 496).

2.4 Rizo

Rizo, vocablo marcado como marinerismo en el diccionario de la Academia, se define como:

Cada uno de los pedazos de cabo blanco o cajeta, de dos pernadas, que pasando por los ollaos abiertos en línea horizontal en las velas de los buques, sirven como de envergues para la parte de aquellas que se deja orientada, y de tomadores para la que se recoge o aferra, siempre que por cualquier motivo conviene disminuir su superficie. (DRAE 2001: 1978; DRAE)

En cuanto a la información etimológica, se indica que *rizo* es voz que procede del francés *ris*, ‘rangée de garcettes permettant de diminuer la surface d’une voile et de l’adapter à la force du vent’ (TLF; Ridel 2009: 258; DHLF 2006: 3260). Se trata efectivamente de una palabra que tiene registro en esta lengua hacia 1155, fecha en la que aparece documentada en la obra de Wace, *Roman de Brut*. Según las fuentes francesas consultadas, es voz tomada del escandinavo antiguo *rif*, ‘rizo’ (TLF; Ridel 2009: 258; DELF 1975: 556), vocablo que ha sobrevivido con este mismo significado en las lenguas nórdi-

cas modernas, pues en islandés es *rif*, en noruego *rev*, en danés *reb* y en sueco *ref* (Blöndal Magnússon 1989: 759; Ridel 2009: 258).

La voz pasa al español donde se atestigua por primera vez en el siglo XVII. Se halla en la obra de Fernández Navarrete, *Breve diccionario de términos de Marina*, de 1675 y también la encontramos en el *Vocabulario Marítimo* de 1722. En el diccionario de Fernández Navarrete se escribe que “rizos son como embargues y van entre unos ollados, dos baras más abaxo de los embargues, y éstos sirven, aferrándolos quando hay mucho viento, para llevar menos vela” (Nieto Jiménez, 2002: 162).

Covarrubias no incluye este vocablo en su obra de 1611 y tampoco se recoge en el diccionario de la Academia hasta 1803 donde en la entrada *rizos* se explica que los marineros llaman por este nombre a “unos cabos que pasados por unos anillos de las velas sirven para acortarlas quando hay mucho viento. *Funis nauticus*” (NTLLE). Hasta 1837, el lema se escribe en plural *rizos*; a partir de esta fecha aparece en el artículo de la entrada *rizo*, ‘ensortijado o hecho rizo naturalmente’, y así es hasta 1970 cuando figura de nuevo como entrada independiente y con marca etimológica que indica una procedencia francesa y, a su vez, un origen nórdico (NTLLE). En la edición de 1992 y en adelante solo se considera el francés como lengua de origen.

La locución verbal *tomar rizo* significa ‘aferrar a la verga una parte de las velas, disminuyendo su superficie para que tomen menos viento’ o ‘rizar una vela’ (NTLLE; DRAE 1884).

Una segunda acepción del marinerismo que aquí nos ocupa es ‘la faja misma o andana que forman los ollaos y los rizo pasados por ellos en una vela de relinga a relinga, y que en unas es paralela al grátil, en otras al pujamen y en otras oblicua’ (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 428). Cabe destacar que se usa términos como *rizo chico* para ‘la más alta de las fajas de rizo de una vela cangreja o Marconi y que se usa para deducir al máximo su superficie’ (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 428), mientras que *rizo bajo* o *rizo de pujamen* es el “próximo a la relinga de pujamen de una vela Marconi y que se usa para aplanarla’ (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 428).

Derivado de *rizo* es *arrizar*, ‘coger rizo’, ‘aferrar a la verga una parte de las velas, disminuyendo su superficie para que tomen menos viento’ (DRAE; DGILE), probablemente tomado del francés *arriser*,

‘diminuer la surface d’une voile en prenant un ou plusieurs ris’ (Ridel 2009: 259; TLF). Este verbo se recoge por primera vez en la lengua española en el siglo XIX de acuerdo con la información brindada por Corominas y Pascual (DCECH 1997: 37). En el DICTER se indica que la segunda acepción de *arrizar* es ‘tomar rizos’, verbo que tiene documentación en español desde finales del siglo XVI cuando se registra en la obra de García de Palacio, *Instrucción náutica* publicada en México en 1587, obra de la que procede la siguiente cita: “Amantillar es sustentar la verga con los amantillo y arrizalla” (ver también Nieto Jiménez 2002: 11). El CORDE ofrece un ejemplo de *arrizar* sacado de la obra *Itinerario de navegación de los mares y tierras occidentales* de Juan de Escalante de Mendoza fechada en 1575: “Y si sospechare tormenta navegando por golfo largo debe apercibir su nao componiéndola como quien ha de pelear con sus enemigos, mandándola zafar, librar, arrizar y escorar y, aderezando las bombas que es uno de los aparejos que en semejantes casos siempre conviene estar más apercebidos” (CORDE), lo cual constituiría la documentación más antigua del marinerismo en español.

Un sinónimo de *arrizar* es *rizar*, ‘coger rizos’ (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 43), y un antónimo es *desrizar*, ‘soltar los rizos de las velas’ (DRAE), o *largar los rizos* (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 428).

3. Jarcia firme o muerta

Con jarcia firme, o muerta, se alude al conjunto de cabos y cables fijos de una embarcación que sirven para sujetar o mantener firmes los mástiles. Entre estos se encuentra el *obenque* cuya denominación es nórdica y que tratamos en el siguiente apartado.

3.1 Obenque

Los *obenques* son cada uno de los cabos gruesos atados a la cabeza de un mástil y a los costados del buque para sujetarlo y reforzarlo (DCECH 1997: 257–258; DRAE; DGILE). El propio término se encuentra registrado en español desde el siglo XVI y es voz tomada del francés antiguo *hoben* (o *hobenc*) cuya forma actual es *hauban*,

procedente del normando y esta, a su vez, del nórdico antiguo *höfuð-bendur* (plural de *höfuðband*) o del danés antiguo *hafuð-benda* (Ridel 2009: 224–225; Gorog 1958: 74; DHLF 2006: 1693; DCECH 1997: 257–258; Vries 1961: 279–280; Valkhoff 1931: 163; DELF 1975: 317). Se ha explicado la romanización de la voz nórdica de tal manera que primero habría dado *hovobends*, luego pasaría a *hovbends* y *ho(v)ben(d)s* (Ridel 2009: 224; Gorog 1958: 74; DCECH 1997: 258; Falk 1912: 59). Este marinerismo nórdico se atestigua en Francia por primera vez en el siglo XII, momento en el que aparece en textos normandos. *Hobens* es la forma que consta en *Roman de Brut*, obra de Wace fechada hacia 1155; la misma forma figura en otro texto del mismo autor, *Le Roman de Rou*, datado en 1160–1170. Hacia 1170 se recoge *hobenc* en las crónicas de los duques de Normandía, escritas por el poeta de Tours, Benoît de Saint-Maure (Ridel 2009: 224; Gorog 1958: 74; TLF).

Hobenc es forma de la que posiblemente deriva la española *hobenque* u *obenque*, pues en varios textos náuticos del siglo XVI y el XVII encontramos la forma *hobenque*, cabe mencionar en ese sentido la obra de García de Palacio, de 1587, donde se aclara que “Hobenques son vnos cabos gruesos que se atan de debaxo la gauia a las messas de guarnición en cadenas de hierro” (Nieto Jiménez 2002: 133). La palabra se encuentra bajo esta misma forma en el *Vocabulario Navaresco* de 1600 y en el *Derotero* de 1614 (Nieto Jiménez 2002: 133; Varela 2009: 1643–1644). El vocablo marítimo tiene registro en la lengua española desde 1538, fecha en la que se recoge en el texto náutico de Alonso de Chaves con la forma *obenque*. En las cartas de Salazar de 1567 también topamos con ella (Nieto Jiménez 2002: 133; CORDE) manifestándose luego en muchos otros textos relacionados, sobre todo, con la marinería.

El término náutico consta en el diccionario de la Academia desde la edición de 1803 en cuyo artículo se lee la siguiente definición: ‘cada uno de los cabos gruesos , que encapillan en la cabeza del palo, ó la garganta sobre los baos , y baxan á las mesas de guarnicion, y se afixan en las bigotas de las cadenas’ (NTLLE). No será hasta la edición de 1884 cuando aparece con una marcación etimológica que informa de que es palabra tomada del antiguo francés *hobenc*. En la edición de 1899, se da el holandés *hobent* como el origen de la voz estudiada y

reseñándose que se trata de una palabra compuesta por un lado de *boof*, ‘cabeza’, y por otro *bänt*, ‘atadura’. Esta aclaración figura en las ediciones del diccionario usual hasta 1984, cuando en esta edición se informa que es voz tomada del antiguo francés *bobent*, y, a su vez, del escandinavo. En la edición de 1992 surge de nuevo la información de 1884, es decir que es vocablo tomado del francés antiguo *bobent* y así se explica etimológicamente en la edición de 2002.

La palabra que nos ocupa ha engendrado varios derivados. Uno es *obencadura* ‘conjunto de obenques’ (DEA 2005: 3256; DGILE 1995: 766). El vocablo tiene registro en la lengua española desde el siglo XVI, con un primer registro en la obra náutica de García Palacio, de 1587, donde se afirma que *obencaduras* ‘son las escaleras de cuerdas que están a los lados en los obenques, y las cuerdas que forman estas escaleras se llaman aflechates’ (Nieto Jiménez 2002: 133; ver también CORDE). La descripción que ofrece Salazar en sus escritos de 1600 es similar, pues ‘ouencadura son la escaleras de cuerdas que están a los lados del nauío, por donde suben alas gabias, que las cuerdas gruesas se llaman obenques, y las delgadas que atamos son y hazen los escalones se llaman aflechates’ (Nieto Jiménez 2002: 133). Este término figura en otros textos náuticos de esta época y posteriores. Se halla además con el valor mencionado en el *Diccionario de Autoridades* de 1739.

Por lo que se refiere a los otros derivados, hay que hacer notar que, según Martínez-Hidalgo y Terán (2002: 348), *obenquería* es la denominación antigua de la *obencadura*, forma que aparece en el *Diccionario marítimo español* publicado en Madrid en 1831 (175). *Obenquillo* es, de acuerdo con los datos proporcionados por Martínez-Hidalgo y Terán, ‘nombre que toman los obenques de los mastele- rillos por ser de mena inferior a los correspondientes a los palos machos y masteleros’ (2002: 348). Y *contraobenque* se explica como ‘quinal, cabo grueso o cable metálico que se da en ayuda de los obenques en ocasiones de temporal o cuando éstos no merecen confianza’ (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 137), vocablo marítimo que también consta en el *Diccionario marítimo español* de 1831 (175)¹³.

13 Véase también <http://es.wikipedia.org/wiki/Contraobenque>; y <http://www.lexicmariner.info/PDF/Catala%20-%20Castella.pdf>

4. Guarnimientos

Con guarnimiento se refiere a un ‘conjunto de piezas, cabos y demás elementos con que se guarne o sujeta cualquier cosa’ (Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 268). Entre los guarnimientos de una embarcación se encuentran el *huna* y el *racamento*, o la *raca*, denominaciones de piezas de las que nos ocuparemos en el apartado que sigue.

4.1 Huna

Al guarnimiento de una embarcación pertenece el así llamado *húnn*, ‘calcés’. Según Falk (1921: 59), este nordismo ha pasado al francés general, lengua en la que se escribe *hune*, y al español donde se encuentra bajo la forma *huna*. Se trata de una voz que se halla en el alemán medio, *hüne*, e inglés, *bound*. La palabra con el mencionado significado se usa actualmente en algunas lenguas nórdicas, por ejemplo el islandés, *húnn*, feroés, *húni*, y nuevo noruego, *hún* (Blöndal Magnússon 1989: 390).

Ridel (2009: 233), Gorog (1958: 74), TLF, DHLF (2006: 1757) y Bloch y Warthburg (DELFF 1975: 327) también indican una procedencia nórdica de la palabra *hune* en la lengua francesa. Es voz que tiene primera documentación en el dialecto normando hacia 1170¹⁴ cuando se recoge en la obra de Guillaume de Berneville, *La Vie de saint Gilles*, bajo la forma *hune*, ‘tête de mât’ (Ridel 2009: 233), significado con el que figura en otros textos normandos de esta época. Por extensión ha llegado a significar ‘panier de mât’ y también ha extendido su significado para denotar ‘petite plate-forme établie dans la partie supérieure de bas-mât’ (Ridel 2009: 233–234; TLF), valor con que se emplea actualmente en francés. Ridel (2009: 234) indica que debido a las cambiantes funciones del guarnimiento la voz ha sufrido cambios semánticos.

El tecnicismo náutico parece haber penetrado también en la lengua española aunque se encuentren pocos testimonios de su uso. Consta en el diccionario español-francés de Giorolamo Vittori de

¹⁴ DHLF aporta la fecha: hacia 1180 (2006: 1757).

1609, en el que se define como sigue: “Húna, calcéz, o gábia, le ... cage du nauire, gabbia di naue” (FG). *Huna* figura también en el diccionario de Oudin, de 1616, con la definición “huna, calcez o Garcés, la gauia, la hune du navire” (FG). No hemos podido encontrar otra documentación de este marinerismo, pues, si ha entrado en la lengua parece haber sido con uso muy reducido. Actualmente no consta en ningún diccionario de lengua manejado y tampoco figura en los diccionarios náuticos consultados. No obstante, nos preguntamos si el léxico marinero *una* podría provenir del vocablo nórdico *huna*. Según Martínez-Hidalgo y Terán, se emplea la voz en las frases de *halar a una* y *trabajar a una* cuyo significado actual es ‘ejercer a un tiempo los esfuerzos para halar de un cabo o ejercer un trabajo semejante’. En el islandés todavía se usa *húnn* con el valor de ‘calcés’, y en la lengua se halla la frase *draga að húni*, ‘izar o halar una bandera o una vela hasta el calcés’, es decir, *halar a hunu*.

4.2 Racamento

El anillo que pertenece al sistema de aferramento al palo y por medio del cual las vergas se mueven alrededor de los mástiles se denomina *racamento* (DRAE; DGILE 1995: 921). Se trata de una voz que pasa al español a través del francés antiguo *racquement*, que llega desde *racque*, voz de origen germánico, probablemente del nórdico antiguo *rakki*, con el mismo significado que el vocablo comentado (DCECH 1997: 746; DRAE).

El marinerismo, bajo la forma *racque*, se atestigua en francés desde 1359 (TLF; Gororg 1958: 76; Ridel 2009: 152), fecha en la que consta en documentos relacionados con el *Clos des galées de Rouen*, época en la que Rouen, territorio normando, fue un centro de construcción y reparación naval de la corona francesa (Ridel 2009: 152). Se trata de una forma que también ha tenido entrada en el vocabulario español: *raca* (CORDE; Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 402).

Según CORDE, *raca* figura en textos españoles a partir del siglo XIX. Se recoge en *Cartilla marítima que contiene los nombres de los palos y vergas de un navio* obra del capitán de fragata Santiago Agustín Zuloaga con fecha de 1765. Ahí se escribe: “haciendo firme el chico-

te en la Raca” (FG). Figura también en la traducción de Baltasar Vallarino del texto náutico de D. Lever, *Arte de aparejar y maniobras de los buques*, publicado en 1842 (CORDE). En 1864, José de Lorenzo, Gonzalo de Murga y Martín Ferreiro, en su *Diccionario marítimo español*¹⁵, plantean el sustantivo femenino *raca* como:

Anillo grande de hierro que sirve para que alguna cosa á él sujeta pueda correr fácilmente por palo ó cabo á que deba estar unida; como el que se emplea en la amura del foque para llevarla por el botalon mas ó ménos fuera según convenga, el que incluyendo en su círculo los brandales popes de gavia y velacho, y bajando ó subiendo por ellos al par que baja y sube el moton de la driza (á cuya ostaga está hecho firme) impide que esta tome vueltas, el que en los botes y otras embarcaciones semejantes sujeta al palo la entena ó verga etc. También hay racas de madera, formadas de arcos de pipa ú otras piezas equivalentes que sirven para envergar las canchales á sus palos etc. (FG)

Raca no consta actualmente en los diccionarios de lengua consultados, figurando sin embargo en los diccionarios náuticos.

En español la forma *racamento* se atestigua por primera vez en 1527, cuando se recoge en la obra náutica de Alonso Chaves, escrita entre los años 1520 y 1538. Se encuentra asimismo en otros libros de tema parecido, así como en textos de variada índole: escritos cronísticos, cartas de relaciones, diarios de viajes y obras literarias que vieron la luz a lo largo del siglo XVI y el siguiente. En la mencionada obra de Alonso Chaves se lee que “bastardo, se llama un cabo que anda encima del racamento en medio del que tiene adisa la entena al mástil” (CORDE); el guarnimiento se explica en el texto del año 1538 de la siguiente manera: ‘Racameto se llama aquel aparejo o atadura de muchas ruedezillas con que están asidas las entenas con los másteles, que suben y descienden en rodando por los másteles’ (Nieto Jiménez 2002: 157).

Este vocablo náutico figura en la obra lexicográfica de la Real Academia desde 1737 en la que se define como “el compuesto de

15 El título completo es: *Diccionario marítimo español, que ademas de las voces de navegación y maniobra de los buques de vela, contiene las equivalencias en francés, inglés e italiano, y las más usadas en los buques de vapor*. Madrid, 1864.

vertellos , liebres y bastardo que passa por ellos , con que se une y atraca la verga con el palo [...] Algunos la llaman Racamente” (NTLLE). Así es hasta la edición de 1899, donde se ofrece una definición distinta, pues ahora se define como “aro de madera, hierro ó cuerda, con que se sujeta la verga á su palo y sirve para subirla ó bajarla”, aportándose por primera vez información etimológica, en la que se indica que se trata de un préstamo del inglés: “Del anglosajón *raca*” (NTLLE). En la edición de 1914 hay cambios en el artículo de la palabra objeto de estudio; ahora se ofrece una información sobre la procedencia del vocablo indicando que es voz tomada del francés antiguo *raquements*, y ésta, a su vez, tomada del anglosajón *raca*. Se define como ‘guarnimiento por medio del cual se unen las vergas a sus palos o masteleros correspondientes, y que corre fácilmente a lo largo de ellas’ (NTLLE). En la edición de 2002 se explica como voz que ha pasado al español por medio del francés procediendo quizás del antiguo nórdico *rakki* (DRAE 2002: 1888).

Cabe mencionar que la forma *racamenta* aparece como entrada en las ediciones del diccionario académico, remitiendo en su artículo a su sinónimo *racamento* (NTLLE).¹⁶ Para terminar, cabe mencionar el derivado *contrarracamento*, voz que Martínez-Hidalgo y Terán explica como ‘segundo racamento por debajo del primero que a veces se ponía para aguantar la verga en caso de que éste llegara a faltar’ (202: 137) y el verbo *enracar*, ‘amurar el petifoque con su raca’, vocablos con documentación en 1831 cuando aparecen en el *Diccionario marítimo español* (1831: 175; FG; Martínez-Hidalgo y Terán 2002: 201), posiblemente anterior puesto que el autor de este diccionario marítimo anota *enracar*, remitiéndose a otros diccionarios: “según los diccionarios consultados” (1831: 244).

5. Palabras finales

En este artículo hemos dado cuenta de la presencia en español de vocablos de origen nórdico relacionados con el léxico marítimo: *ostaga*, *escota*, *bolina*, *obenque*, *rizo*, *racamento* y *huna*. Se trata de térmi-

16 Varela (2009: 1817) menciona cuatro formas del marinerismo: *racamento*, **racamante*, *racamenta* y *recamento*.

nos cuya incorporación al español se produce a partir del siglo XV, y que, en su mayoría, se testimonian en relatos de viajes, en varias crónicas de Indias, y en los libros sobre la construcción naviera elaborados entre el siglo XVI y el XVIII, así como en los diccionarios o léxicos náuticos de la misma época. Son voces que se transmitieron a la lengua española a través del normando y del francés general, y que, según varios eruditos franceses entre los que podemos destacar a Elizabeth Ridet, experta en la presencia de los vikingos en Normandía, tienen origen escandinavo-nórdico. En las fuentes españolas consultadas, *ostaga* y *racamento* se dan como nórdicas; a *obenque*, *rizo* y *huna* se les concede procedencia francesa; a *bolina* y *escota* se les atribuye un origen neerlandés o inglés, información que no concuerda con la conclusión a la que han llegado los estudios franceses más recientes sobre la cuestión de la procedencia de dichos vocablos marítimos.

ÚTDRÁTTUR

Racamento, rizo, bolina...

Sjómannaorð af norrænum uppruna

Á víkingatímanum sigldu norrænir menn um höf og ár í Evrópu og víðar. Þeir fóru um Miðjarðarhafið, Svartahaf, Norður Íshafið og yfir Atlantshafið; þeir sigldu upp Guadalquivir til Sevilla suður á Spáni, eftir Signu til Parísar og eftir rússneskum ám til Miklagarðs. Þekking þeirra í skipasmíði og siglingatækni gerði þeim kleift að ferðast svo vítt og breitt sem raun ber vitni; þeim virtust allir sjóvegir færir. Í útrás sinni komu norrænir menn víða við; í sumum löndum settust þeir að og stofnuðu ríki eins og raunin varð í Englandi, Írlandi og Frakklandi. Aðkomumennirnir aðlöguðust samfélaginu þar sem þeir flendust en þó ekki án þess að skilja eftir spor í máli og menningu. Orð úr norrænu máli eru meðal annars að finna í ensku, írsku og frönsku, einkum orð er viðkoma skipasmíði og siglingum. Hér verður gert grein fyrir nokkrum orðum sem lúta að rá og reiða og voru tekin upp í normönnsku þaðan sem þau bárust inn í frönsku sem aftur á móti miðlaði þeim yfir í spænsku.

Lykilorð: reiði og segl, norræn tökuorð, rómönsk mál, spænska

ABSTRACT

Racamento, rizo, bolina...
Nautical Terms of Nordic Origin

During the Viking-age, the Nordic people sailed over oceans and up rivers in Europe and beyond. They entered the Mediterranean Ocean, sailed to the Black Sea, up to the Northern Icy Ocean and across the Atlantic Ocean. They went up the Guadalquivir river to Seville in Southern Spain, down the Seine river to Paris and along the Russian rivers to Constantinople. Their knowledge of shipbuilding and navigation enabled them to travel by sea ostensibly without any hindrances. In the period of expansion they travelled widely and settled down in some places e.g. England, Ireland and Northern France. The visitors soon assimilated to the society where they had settled but not without leaving traces in the respective language and culture. Hence, today we find words of Nordic origin in English, Irish and French, especially words related to ship construction and navigation. In this article we deal with loanwords from Old Norse that were borrowed into Spanish via French, words of rigs, sail and mast.

Keywords: rigs and sail, nordic languages, romance languages, Spanish

BIBLIOGRAFÍA

- Alberdi Lonibide, Xabier y Aragón Ruano, Álvaro. 1998. "La construcción naval en el País Vasco durante la Edad Media." *Itsas Memoria. Revista de Estudios marítimos del País Vasco* 2, pp. 13–33.
- Alvar, Carlos. 1977. "La terminología naval de Tomé Cano." *Terminología marinera del Mediterráneo* (pp. 62–73). Alvar, M. (ed.). Madrid: Comisión Española del ALE.
- Baist, Gottfried. 1903. "Germanische Seemannsworte in der französischen Sprache." *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* IV, pp. 257–276.
- Bennett, Matthew. 1992. "Norman Naval Activity in the Mediterranean, c. 1060–1108." *Anglo-Norman Studies* 15, pp. 41–58.
- Bramsen, Christopher Bo (ed.). 2004. *Vikingerne på Den Iberiske Halvø*. Madrid: Viborg, Dronning Isabella Fonden.
- Brøgger, A.W., y Haakon Shetelig. 1950. *Vikingskipene. Deres forgjengere og etterfølgere*. Oslo: Greyers Forlag.
- Casado Soto, José Luis. 1975. "Arquitectura naval en el cantábrico durante el siglo XIII." *Altamira* 1, pp. 245–273.
- Crumlin-Pedersen, Ole. 2003. *Viking-Age Ships and Shipbuilding in Hedeby/Haithabu and Schleswig*. Roskilde: Vikingship Museum Roskilde.
- Durham, Keith. 2002. *Viking Longship*. Oxford: Osprey.
- Erkoreka, Anton. 2006. "«A furore normanorum, libera nos Domine». Previkings y vikingos asolando la costa vasca (siglos V–X)." *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco* 5, pp. 15–31.
- Erlendsdóttir, Erla. 2008. "Marinerismos de la lengua vikinga en el español." *Revolución y cultura* 1, pp. 48–52.
- Erlendsdóttir, Erla. 2009. "... el guindaste pa guindar la uela." Los vocablos *guindar* y *guindaste*, y sus derivados." *Milli mála* 1, pp. 95–121.
- Erlendsdóttir, Erla. 2010. "Algunos marinerismos nórdicos en el español." *Actas del XVII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (sin pág.). Madrid: Iberoamericana-Vervuert.
- Erlendsdóttir, Erla. 2012. "Marinerismos de origen nórdico en el español de América." *Milli mála* 4, pp. 55–79.
- Falk, Hjalmar. 1912. "Altnordisches Seewesen." *Wörter und Sachen* IV, pp. 1–122.
- Froese, Wolfgang. 2008. *Wikinger, Germanen, Nordische Königsreiche. Die Geschichte der Ostseestaaten*. Hamburg: Nikol Verlag.
- Gorog, Ralph Paul de. 1958. *The Scandinavian Element in French and Norman*. New York: Bookman Associates.
- Graham-Campbell, James. 2002. *The Viking World*. London: Frances Lincoln.
- Guevara. 1511. "Canción". *Cancionero General de muchos y diversos autores* (fol. CIIIr). Castillo, Hernando del (recopilador). [En línea]: <http://www.cervantesvirtual.com/obravisor/cancionero-general--0/html/> [Última consulta: 11.11.2012].

- Guillén Tato, Julio. 1951. *La parla marinera en el Diario del primer viaje de Cristóbal Colón*. Madrid: Instituto Histórico de la Marina.
- Hall, Richard. 2008. *El mundo de los vikingos*. Madrid: Akal.
- Jesch, Judith. 2008. *Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. Norfolk: The Boydell Press.
- Karlsen, Leif K. 2003. *Secrets of the Viking Navigations*. Seattle: One Earth Press.
- Konstam, Angus. 2005. *Historical Atlas of the Viking World*. London: Mercury Books.
- Larsen, Anne-Christine. 2004. "Vikingerne skibe og ekspansion". *Vikingerne på Den Iberiske Halvø* (pp. 126–155). Bramsen, Christopher Bo (ed.). Madrid: Viborg, Dronning Isabella Fonden.
- Lüdtke, Helmut. 1974. *Historia del léxico románico*. Madrid: Gredos.
- Morales Romero, Eduardo. 2004. *Historia de los vikingos en España. Ataques e incursiones contra los reinos cristianos y musulmanes de la Península Ibérica en los siglos IX–XI*. Madrid: Miraguanos Ediciones.
- Otaola Olano, Concepción. 2004. *Lexicología y semántica léxica. Teoría y aplicación a la lengua española*. Madrid: Ediciones Académicas.
- Ólaf's saga Tryggvasonar. *Konungasögur* (1–192). Guðni Jónsson (ed.). (1957). Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan.
- Ridel, Élisabeth (ed.). 2002. *L'héritage maritime des vikings en Europe de l'ouest*. Caen: Office universitaire d'études normandes, Université de Caen Basse Normandie.
- Ridel, Élisabeth. 2005. "La *snekkja* ou les pérégrinations d'un navire de guerre viking à travers l'Europe." *Les vikings, premiers Européens* (52–91). Boyer, Régis (Dir.). Paris.
- Ridel, Élisabeth. 2009. *Les vikings et les mots. L'apport de l'ancien scandinave à la langue française*. Paris: éditions errance.
- Rivera Medina, Ana María. 1998. "Paisaje naval, construcción y agentes sociales en Vizcaya: desde el medioevo a la modernidad." *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco* 2, pp. 49–92.
- Roesdahl, Else. 2012. *Vikingerne verden*. København: Gyldendal.
- Salazar, Eugenio de. 1573. *Cartas de Eugenio de Salazar*. Facsimile 1971. Madrid: La Sociedad de Bibliófilos Españoles.
- Sayers, William. 1997. "Norse Nautical Terminology in Twelfth-Century Anglo Norman Verse." *Romanische Forschungen* 109, pp. 383–426.
- Sturluson, Snorri. 1985 [S. XIII]. "Nafnaþulur". *Edda* (pp. 305–338). Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan.
- Vadstrup, Søren. 1993. *I vikingerne kølvand*. Roskilde: Vikingeskibshallen i Roskilde.
- Valkhoff, Marius. 1931. *Les mots français d'origine néerlandaise*. Amersfoort: Valkhoff & cie.
- Varela, Consuelo (ed.). 1996. *Cristóbal Colón: Los cuatro viajes. Testamento*. Madrid: Alianza Editorial.
- Varela Merino, Elena. 2009. *Los galicismos en el español de los siglos XVI y XVII*. Madrid: CSIC.

- Vinner, Max. 2002. *Levende traditioner. Træbåde fra Vikingeskibsmuseets værft*. Roskilde: Vikingeskibshallen i Roskilde.
- Vogel, Walther. 1907. "Nordische Seefahrten im früheren Mittelalter." *Meereskunde* I, pp. 1–40.
- Vries, Jan de. 1961. *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*. Leiden: E. J. Brill.
- Wahlgren, Erik. 1986. *Los vikingos y América*. Barcelona: Ediciones Destino.
- Walter, Henriette. 1998. *La aventura de las lenguas en occidente*. Madrid: Espasa.
- Wartburg, Walther von. 1930. "Der Einfluss der germanischen Sprachen auf den französischen Wortschatz." *Archiv für Kulturgeschichte* XX, pp. 309–325.
- Woledge, B. 1951. "Notes on Wace's Vocabulary." *Modern Language Review* 46, pp. 16–30.

DICCIONARIOS

- Björvand, Harald y Lindeman, Fredrik O. 2007. *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo: Institut for sammenlignende kulturforskning, Novus forlag.
- Blöndal Magnússon, Ásgeir. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Covarrubias Horozco, Sebastián. 2006 (1611¹). *Tesoro de la lengua castellana o española*. Madrid: Iberoamericana.
- DCECH = Corominas, Joan y Pascual, José Antonio. 1991–1997. *Diccionario crítico etimológico del castellano e hispánico*. Madrid: Ed. Gredos.
- DEA = Seco, Manuel, Olimpia Andrés y Ramos, Gabino (dirs.). 2005. *Diccionario del español actual*. Madrid: Aguilar.
- DEL F = Bloch, Oscar y von Warthburg, Walther. 1975. *Dictionnaire étymologique de la langue française*. Paris: Presses Universitaires de France.
- DGILE = Vox. 1995. *Diccionario ilustrado general de la lengua española*. Barcelona: Biblograf.
- DHLE = Real Academia Española. *Diccionario histórico de la lengua española*. [En línea]: <http://www.rae.es> y <http://www.frl.es/Paginas/Diccionariohistorico.aspx> [Última consulta: 10.04.2013].
- DHLF = Le Robert. 2006. *Dictionnaire historique de la langue française*. Paris: Le Robert.
- DICTER = Manco Duque, M. J. 2000–2012. *Diccionario de la Ciencia y de la Técnica del Renacimiento*. Salamanca: Universidad de Salamanca. [En línea]: <http://dicter.eusal.es> [Última consulta: 10.04.2013].
- DRAE = Real Academia Española. 2001. *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Cátedra. [en línea]: <http://www.rae.es> [Última consulta: 10.04.2013].
- DUE = Moliner, María. 1998. *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos.
- Falk, Hjalmar y Torp, Alf (2006 [1903–1906¹]). *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Oslo: Bjørn Ringstrøms Antikvariat.
- Fernández de Navarrete, Martín. 1831. *Diccionario marítimo español*. Madrid : La imprenta real. [En línea]: <http://archive.org/details/diccionariomart00nava-goog> [Última consulta: 10.04.2013].

- FG = Real Academia Española. *Fichero general*. [En línea]: <http://www.frl.es/Paginas/FicherolexicoRAE.aspx> <http://web.frl.es/fichero.html> [Última consulta: 10.04.2013].
- ÍO = Edda. *Íslensk orðabók*. 2002. Reykjavík: Edda.
- Martínez-Hidalgo y de Terán, José María. 2002. *Diccionario náutico. Con equivalencias en inglés y francés*. Barcelona: Nauta C.
- Nieto Jiménez, Lidio. 2002. *Tesoro lexicográfico del español marino anterior a 1726*. Madrid: Arco/Libros.
- NTLLE = Real Academia Española. *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. [En línea]: NTLLE <http://www.rae.es> [Última consulta: 10.04.2013].
- OED = Oxford. *Oxford English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press. 1989.
- REW = Meyer-Lübke, Wilhelm. 1911. *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter's Universitäts-buchhandlung.
- CORDE = Real Academia Española, Banco de datos (CORDE) [en línea]: Corpus diacrónico del español: <http://www.rae.es> [Última consulta: 10.04.2013].
- CREA = Real Academia Española, Banco de datos (CREA) [en línea]: Corpus sincrónico del español: <http://www.rae.es> [Última consulta: 10.04.2013].
- TLF = Trésor de la langue française: Gallimard. 1992. *Trésor de la langue française*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique. [En línea]: <http://atilf.atilf.fr> [Última consulta: 10.04.2013].

Pýðingar

Af mannætum¹

Þegar Pýrrhos konungur kom til Ítalíu eftir að hafa séð hvernig herinn var skipaður sem Rómverjar sendu á móti honum varð honum að orði: „Ég veit ekki hvaða villimenn eru hér á ferð (Grikkir kölluðu allar erlendar þjóðir þessu nafni) en niðurskipan hersins sem ég sé er á engan hátt villimannsleg.“² Grikkir sögðu það sama um herinn sem Flaminius sendi inn í land þeirra og það á einnig við um Filippus, sem sá af hæð einni í ríki sínu reglu og skipulag rómversku herbúðanna, undir stjórn Publiusar Sulpiciusar Galba.³ Þarna má sjá hversu varasamt það er að trúá útbreiddum skoðunum, hluti skal dæma af skyngsemi, ekki almennarómi.

Hjá mér var um langa hríð maður sem hafði dvalið tíu eða tólf ár í þessum svokallaða hinum heimi sem fannst á okkar öld en þar nam Villegagnon land sem hann kallaði Frakkland suðurskautsins.⁴ Fundur þessa óendanlega lands virðist veigamikill. Ég veit ekki hvort ég get fullyrt að aldrei muni finnast annað eins land því að margir sem eru meiri stórmenni en við hafa haft rangt fyrir sér í þeim efnum. Ég er hræddur um að augu okkar séu stærri en magamálið og forvitnin meiri en getan; við teygjum okkur í allt en náum engu. Plató nefnir Sólon til sögunnar,⁵ sem segist hafa lært hjá prestunum í borginni Saís í Egyptalandi að í gamla daga og fyrir syndaflóðið hafi verið til stór eyja sem hét Atlantis, rétt fyrir utan

1 Hér er stuðst við útgáfu Alberts Thibaudet og Maurice Rat: Montaigne, *Œuvres complètes*, París: Gallimard, 1962 og eru allar upplýsingar um fornar heimildir Montaignes sem hér birtast neðanmáls fengnar hjá þeim.

2 Sjá Plútark, *Vie de Pyrrhus*, VIII. Sigurður Pétursson fær miklar þakkir fyrir aðstoð við snörun á latneskum tilvísunum á íslensku.

3 Plútark, *Vie de Flaminius*, III; Titus Livius, *Histoire romaine*, XXXI, xxxiv.

4 Hér er átt við Brasilíu og komu Frakkans Nicolas Durand de Villegagnon þangað árið 1557.

5 *Timée*, XXII, xxv.

Gíbraltarsund, sem var stærri en Afríka og Asía samanlagt, og að konungar þessa lands, sem ríktu ekki aðeins yfir þessari eyju heldur höfðu einnig yfirráð á meginlandinu, þvert yfir Afríku og til Egyptalands og inn til Toscana í Evrópu, reyndu að komast til Asíu og leggja undir sig allar þjóðirnar við Miðjarðarhafið, alveg að Svartahafi; og í þeim tilgangi fóru þeir yfir Spán, Gallíu, Ítalíu og alla leið til Grikklands þar sem Aþenubúar lögðu þeim lið, en stuttu síðar fórust þeir og Aþenubúar í syndaflóðinu. Það er afar líklegt að eyðileggingin sem vatnið olli hafi haft í för með sér furðulegar breytingar á löndum jarðar eins og sagt er að sjórinn hafi skilið Sikiley frá Ítalíu:

*Hæc loca, vi quondam, et vasta convulsa ruina,
Dissiluisse ferunt, cum protinus utráque tellus
Una foret;*⁶

Kýpur frá Sýrlandi, eyjuna Negrepont⁷ frá meginlandi Bööótíu; og annars staðar sameinað lönd sem höfðu verið aðskilin með því að fylla ála sem á milli þeirra voru af leðju og sandi:

*sterilisque diu palus aptaque remis
Vicinas urbes alit, et grave sentit aratrum.*⁸

En það eru litlar líkur á því að þessi eyja sé þessi nýi heimur sem við erum nýbúin að finna vegna þess að hún snerti næstum því Spán og það væri ótrúlegt að flóð hefði fært hana til á þennan hátt, um meira en tólf hundruð mílur; auk þess sem siglingar samtímamanna okkar hafa svo að segja sýnt fram á að þetta er ekki eyja heldur meginland sem tengist Austur-Indíum öðrum megin og löndunum sem eru undir pólunum tveimur hinum megin; og ef hún er aðskilin frá þeim þá er sundið svo mjótt og bilið svo lítið að hún á ekki skilið að vera kölluð eyja.

6 Virgill, *Eneasarkviða*, þýð. Haukur Hannesson. Reykjavík: Mál og menning, 1999, III, 414–415, bls. 75: „Sagan hermír að lönd þessi, sem áður voru eitt, hafi klofnað hvert frá öðru í hamförum, gríðarlegu hruni.“

7 Eyjan Evboja í Eyjahafi.

8 Hóras, *Art poétique*, 65–66: „Og þessi ófrjósama mýri, sem lengi mátti róa á, fæðir nú marga bæi og þolir þungan plóg.“

Svo virðist sem hreyfingar eigi sér stað, sumar náttúrulegar, aðrar ákafari, í þessum stóru líkömum eins og í okkar. Þegar ég virði fyrir mér eyðinguna sem blessuð Dordogne-áin hefur valdið í minni tíð, við hægri bakkann á leið sinni til sjávar, og sé hversu mikið land hún hefur lagt undir sig á tuttugu árum og tekið með sér marga húsgrunna þá átta ég mig á því að þetta eru óvenjumikl- ar hræringar vegna þess að hefði hún alltaf hagað sér á þennan hátt eða gerði það í framtíðinni væri ásýnd heimsins gjörbreytt. En árnar taka breytingum: stundum breikka þær öðrum megin, stund- um hinum megin, stundum halda þær sig innan bakka sinna. Ég er ekki að tala um skyndileg flóð sem við kunnum skýringar á. Í Médoc, meðfram sjónum, getur bróðir minn, Herrann af Arsac, séð eitt landa sinna hulið sandi sem sjórinn hefur kastað upp á land. Enn má sjá nokkra húsmæni; tekjur hans og landareignir hafa rýrnað svo um munar. Íbúarnir segja að um hríð hafi sjórinn teygt sig svo kröftuglega í átt til þeirra að þeir hafi misst fjórar mílur lands; þessir sandar séu fyrirboðar hans; og við sjáum stórar kvik- syndisöldur, sem gengið hafa hálfa mílu upp á land, á undan haf- inu.

Hinn vitnisburð fornaldar, sem þessi landafundur er gjarnan tengdur, er að finna hjá Aristótelesi, það er að segja ef þetta litla kver *Af fábeyrðum furðum* er eftir hann. Þar segir hann að sumir Karþagóbúar hafi siglt af stað út á Atlantshafið frá Gíbraltarsundi og eftir langa siglingu hafi þeir loks komið að stórri og gróðursælli eyju, sem var alþakin skógi og nærð af breiðum og djúpum ám, langt frá öllum meginlöndum, og að þeir og síðan aðrir í kjölfarið hafi farið þangað með konum sínum og börnum, þar sem þeir hrifust af gæðum og frjósemi landsins, og komið sér þar fyrir. Þegar herrarnir í Karþagó sáu að land þeirra var smátt og smátt að tæmast lögðu þeir blátt bann við því að fleiri færu til eyjunnar og lá dauða- refsing við því að rjúfa það bann, og ráku þeir nýju íbúana í burtu en sagt er að þeir hafi óttast að með tímanum ætti þeim eftir að fjölga svo mikið að þeir yrðu fleiri en Karþagóbúar og legðu ríki þeirra í rúst. Þessi frásögn Aristótelesar á heldur ekki við okkar nýju lönd.

Þessi maður sem var hjá mér var einfaldur og óheflaður og það er einmitt skilyrði þess að geta sagt satt og rétt frá því að fagað fólk

tekur mun betur eftir, og eftir fleiru, en túlkar það sem fyrir augu ber og til að gefa túlkun sinni meira vægi og sannfæringargildi getur það ekki stillt sig um að breyta sögunni dálítið; fágaðir menn segja aldrei frá hlutum eins og þeir eru, heldur teygja þá og dulbúa í samræmi við það hvernig hlutirnir birtust þeim; og til þess að gefa skoðunum sínum meiri þyngd og fá ykkur til að aðhyllast þær setja þeir efnið gjarnan fram með slagsíðu, lengja mál sitt og skreyta. Það þarf mjög tryggan mann eða svo einfaldan að hann sé ófær um að grípa til ósanninda og láta þau líta út fyrir að vera sönn; og hann þarf að vera hlutlaus. Þannig var maðurinn sem var hjá mér en auk þess hitti ég nokkrum sinnum fyrir hans atbeina, marga háseta og kaupmenn sem hann hafði kynnst á þessu ferðalagi. Þess vegna læt ég mér duga þessar upplýsingar án þess að grafast fyrir um það sem landfræðingar hafa sagt um ferðina.

Við þyrftum staðfræðinga sem segðu okkur sérstaklega frá þeim stöðum sem þeir hafa verið á. Þar sem landfræðingarnir hafa það fram yfir okkur að hafa séð Palestínu vilja þeir njóta þeirra forréttinda að segja okkur frá heiminum öllum. Ég mundi óska þess að hver og einn skrifaði um það sem hann veit og ekki meira en hann veit, ekki aðeins um þetta efni heldur öll vegna þess að hægt er að hafa sérstaka þekkingu eða skilning á eðli ár eða uppsprettu án þess að vita meira en aðrir á öðrum sviðum. Samt sem áður mun sá hinn sami, til þess að breiða út þessa litlu spildu þekkingar, skrifa um náttúruna alla. Mikil óþægindi eiga upptök sín í þessari veilu.

Svo ég komi mér nú aftur að efninu, þá finnst mér ekkert villimannslegt eða frumstætt hjá þessari þjóð, af því sem mér hefur verið sagt; nema það að hver og einn kallar það villimennsku sem samræmist ekki venjum hans. Það er satt að við höfum ekki önnur viðmið fyrir sannleika og skynsemi en þau dæmi og þá mynd sem skoðanir og venjur í því landi sem við erum í endurspegla. Þar má ætíð finna hin fullkomnu trúarbrögð, hina fullkomnu stjórnarhætti, hinar fullkomnu og óaðfinnanlegu venjur á öllum sviðum. Þeir eru frumstæðir á sama hátt og við köllum ávexti villta sem náttúran hefur sjálf og með sínum eðlilega hætti getið af sér en í raun eru það þeir sem við höfum breytt með þekkingu okkar og snúið af hinni almennu leið sem við ættum frekar að kalla villta. Í þeim fyrrnefndu eru hinar sönnu, gagnlegri og náttúrulegri dyggðir og eigin-

leikar lifandi og þróttmiklir, sem við höfum afskræmt í þeim síðar-nefndu með því að laga þá að okkar spillta smekk. Og samt sem áður fellur ljúft bragðið af mörgum óræktuðum ávöxtum frá þessum löndum að okkar smekk, sem eru ekki síður góðir en okkar; það er ekki ástæða til þess að kunnáttan sé meira metin en okkar mikla og völduga móðir náttúra. Með því að ofhlaða fegurð og mikilfengleik sköpunarverka hennar með uppfinningum okkar höfum við algerlega kæft hana. Og því er það svo að alls staðar þar sem hreinleiki hennar skín kemur skömm okkar hégómlegu og léttúðugu gjörða berlega í ljós,

*Et veniunt ederae sponte sua melius,
Surgit et in solis formosior arbutus antris,
Et volucres nulla dulcius arte canunt.*⁹

Hversu mikið sem við reynum þá getum við ekki einu sinni endurgert minnsta fuglshreiður, áferð þess, fegurð og gagnsemi, né vef hinnar veikbyggsu köngulóar. Allir hlutir, sagði Plató, eru gerðir af náttúrunnar hendi eða fyrir tilviljun eða af hugviti. Þeir mestu og fegurstu af annarri hvorri þeirra tveggja fyrrnefndu; þeir minni og ófullkomnari af þeirri seinustu.

Mér virðast því þessar þjóðir vera villtar á þann hátt að þær hafa lítið mótast af mannvitinu og eru enn mjög nálægt sínum upprunalega einfaldleika. Þær hlýða enn boðum náttúrunnar, sem okkar lög hafa lítið náð að brengla, en þegar ég sé slíkan hreinleika sækir stundum að mér óyndi út af því að þessi vitneskja skuli ekki hafa borist fyrr, á meðan til voru menn sem hefðu getað dæmt þá betur en við. Mér þykir leitt að hvorki Lycurgus né Plató hafi þekkt þessar þjóðir vegna þess að mér sýnist að það sem við sjáum í raun hjá þeim standi ekki aðeins framar öllum þeim myndum sem skáldin hafa notað til þess að fegra gullöldina og öllu því sem hún hefur fundið upp á í þeim tilgangi að ímynda sér að maðurinn sé hamingjusamur heldur einnig hugmyndinni og þránni eftir heim-spekinni. Þeir gátu ekki ímyndað sér jafn hreina og barnslega einfeldni og þá sem við sjáum og hefðu ekki getað trúað því að samfé-

9 Sextus Propertius, II, 10–12: „Vafningsviðurinn rís betur þegar hann vex af sjálfum sér, runninn er fegurri í einmanalegum hellum, og söngur fuglanna er þýðari án þekkingar.“

lag okkar gæti viðhaldist með svo lítilli þekkingu og samstöðu. Þetta er þjóð, segði ég við Plató, sem þekkir ekki ráðabrug, hefur enga þekkingu á bókum, ekkert vit á tölum, ekkert orð yfir dómara né stjórn málayfirvald, engar venjur um vinnumennsku eða ánauð, ríkidæmi eða fátækt, enga samninga, engar erfðir, enga skiptingu, enga iðju nema til ánægju, enga virðingu fyrir skyldleika öðrum en almennum skyldleika, engin klæði, engan landbúnað, enga málma, enga notkun víns eða hveitis. Orðin fyrir ósannindi, svik, fals, nirfilshátt, öfund, baktal og fyrirgefningu eru óþekkt. Hversu langt frá þessari fullkomnun myndi Plató þykja lýðveldið sem hann ímyndaði sér: „*viri a diis recentes*“.¹⁰

*Hos natura modos primum dedit.*¹¹

Auk þess búa þeir í þægilegu landi þar sem loftslag er milt og eftir því sem vitnin mín hafa sagt mér er sjaldgæft að rekast þar á sjúkan mann og þau hafa fullyrt að þau hafi ekki séð neinn mann skjálfsandi, voteygan, tannlausan og hokinn af elli. Þeir hafa komið sér fyrir við ströndina, umluktir háum og miklum fjöllum og milli fjalls og fjöru eru um það bil 100 mílur. Þarna er gnægð fiskjar og kjöts, sem líkist ekkert því sem við erum vön, og þeir borða það án annarrar matreiðslu en að sjóða það. Fyrsti maðurinn sem kom til þeirra á hestbaki olli svo mikilli skelfingu hjá þeim að þeir drápu hann með örvum áður en þeir áttuðu sig á því að hann hafði oft lagt leið sína til þeirra. Híbylí þeirra eru löng og geta hýst tvö til þrjú hundruð sálir, þakin barkarræmum stórra trjáa sem festar eru við jörðina öðrum megin en topparnir mætast og hallast hver að öðrum eins og í sumum af hlöðunum okkar þar sem þakið nær alveg niður á jörð og kemur í stað hliðarveggs. Þeir nota við sem er svo harður að hægt er að skera með honum og gera úr honum sverð og rist til þess að elda mat sinn á. Rúm þeirra eru úr bómullarefni og hanga við þakið, eins og í skipunum okkar, og hver á sitt rúm vegna þess að konurnar sofa ekki hjá mönnum sínum. Þeir fara á fætur við sólarupprás og borða strax og dugir sá matur allan daginn þar sem þeir útbúa ekki aðra máltíð. Þegar þeir borða drekka þeir ekki neitt,

10 Seneka, *Lettres*, XC: „Menn nýkomnir úr höndum guðanna.“

11 Virgill, *Géorgiques*, II, 20: „Þetta eru fyrstu lög náttúrunnar.“

eins og Suidas¹² sagði um nokkrar aðrar austrænar þjóðir, sem drukku án þess að borða; þeir drekka oft á dag og ríkulega. Drykkur þeirra er gerður úr einhverri rót og er eins á litinn og ljósu rauðvínin okkar. Þeir drekka hann alltaf volgan. Þessi drykkur geymist aðeins í tvo eða þrjá daga: Hann er dálítið sterkur en stígur manni ekki til höfuðs, góður fyrir magann og örvandi fyrir meltinguna hjá þeim sem ekki eru vanir honum; þetta er mjög ljúfur drykkur fyrir þá sem eru honum vanir. Þeir nota einhvers konar hvítt deig, eins og niðursóðið kóríander í staðinn fyrir brauð. Ég hef smakkað það og bragðið er milt og dálítið dauft. Öllum deginum er eytt í dans. Yngstu mennirnir fara á dýraveiðar með boga að vopni. Á meðan skemmtir hluti kvennanna sér við að hita drykkinn og er það þeirra helsta iðja. Áður en þeir fá sér morgunmatinn predikar einn öldunganna yfir öllum íbúum hlöðunnar með því að ganga frá einum enda byggingarinnar til annars og endurtaka sömu setninguna í sífelli þar til hann er kominn alla leið (vegna þess að byggingarnar eru ríflega hundrað skref); hann ráðleggur þeim aðeins tvennt: hugrekki andspænis óvinunum og ást á eiginkonum sínum. Og alltaf muna þeir eftir því að minna á þessa skyldu, í viðlaginu, að það eru þær sem halda drykknum volgum og krydduðum. Víða má sjá, og einnig heima hjá mér, hvernig rúm þeirra eru í laginu, kaðlarnir, sverðin, viðararmböndin, sem þeir hylja úlnliðina með í bardögum, og stór rör opin í annan endann og með þeim búa þeir til hljóð sem þeir nota til að halda takti þegar þeir dansa. Þeir raka hárin af öllum líkamanum og mun nákvæmar heldur en við, með rakhníf úr viðarbút eða steini. Þeir trúa því að sálin sé ódauðleg og að þær sem hafi til þess unnið að mati guðanna fái dvalarstað á himninum þar sem sólin kemur upp en þær glötuðu í vestri.

Hjá þeim eru einhvers konar prestar eða spámenn sem búa í fjöllum og koma mjög sjaldan til fólksins. Þegar þeir koma er mikil hátíð og íbúar margra þorpa (hver hlaða, eins og ég lýsti þeim áðan, er eitt þorp og þær eru í um það bil einnar franskrar mílu fjarlægð hver frá annarri) koma saman. Þessi spámaður talar við þá í allra viðurvist, hvetur þá til þess að vera dyggðugir og rækja skyldur sínar: en öll siðfræði þeirra er ekki meira en þessi tvö atriði,

12 Suidas, Suda eða Souda er býsansk lexikon frá 10. öld; Montaigne telur Suidas vera nafn höfundar.

að vera hugrakkir í bardögum og sýna konunum ástríki. Hann segir þeim frá því sem í vændum er og hvernig það sem þeir ráðast í muni fara; hann hvetur þá ýmist eða letur til þess að fara í stríð. En þessu fylgir sá skilmáli að ef hann spáir ekki rétt og ef hlutir gerast með öðrum hætti en hann sá fyrir er hann brytjaður í þúsund bita, ef þeir ná honum, og dæmdur fyrir að vera falsspámaður. Af þessu leiðir að sá sem hefur rangt fyrir sér einu sinni sést ekki framar.

Spámennskan er guðsgjöf, þess vegna eru það refsiverð svik að misnota hana. Þegar spámann Skýpa höfðu óvart rangt fyrir sér voru þeir hlekkjaðir á höndum og fótum og lagðir niður á kerrur sem voru hlaðnar lyngi og uxum var beitt fyrir, og þar voru þeir látnir brenna. Þeim sem sjá um mál er lúta að mannlegri getu er fyrirgefið hafi þeir lagt sig alla fram. En hinir sem koma og ljúga því að þeir hafi yfirskilvitlega krafta sem eru utan okkar þekkingar, þarf ekki að refsa þeim fyrir að efna ekki loforð sín og fyrir fífldirfskuna sem olli svikunum?

Þeir fara í stríð við þjóðirnar sem búa handan við fjöllin, lengra inni í landi, og þangað fara þeir kviknaktir og ekki vopnaðir öðru en boga eða trésverði sem er með odd á öðrum endanum eins og járnoddurinn á höggspjótunum okkar. Harkan í bardögum þeirra er furðumikil og þeim lýkur alltaf með dauða og blóðsúthellingum vegna þess að þeir vita ekki hvað flótti og ótti er. Hver og einn tekur með sér höfuð óvinarins sem hann drap sem sigurtákn og hengir það við inngang vistarveru sinnar. Eftir að hafa annast fanga sína um langt skeið og veitt þeim öll þau þægindi sem hugsast getur býður fangavörðurinn öllum sem hann þekkir til samkomu. Hann bindur reipi við annan handlegg eins fangans og heldur í enda þess í nokkurra skrefa fjarlægð, af ótta við að fanginn meiði hann, og lætur svo besta vin sinn halda í hinn handlegg fangans á sama hátt, og fyrir framan viðstadda slá þeir fangann með sverðum þar til hann rotast. Að því búnu er hann steiktur yfir eldi og allir eta saman og senda bita til þeirra vina sinna sem ekki eru viðstaddir. Þetta er ekki, eins og halda mætti, til þess að næra sig eins og Skýpar gerðu forðum, heldur til þess að ná fram fullkominni hefnd. Það má sjá af því að þegar þeir sáu að Portúgalar, sem höfðu slegist í lið með óvinum þeirra, notuðu aðra aðferð til þess að drepa

þá þegar þeir voru teknir til fanga – sem fólst í því að grafa þá í jörðu að mitti og skjóta á efri hluta líkamans af boga, og hengja svo – og þar sem þeir héldu að þessir menn úr hinum heiminum, er breitt höfðu út þekkingu á alls kyns löstum hjá nágrönnum þeirra og voru miklu betur að sér í allri illmennsku en þeir, notuðust ekki við þessa hefnd að ástæðulausu og að hún væri sársaukafyllri en þeirra eigin fóru þeir að leggja niður sinn gamla sið og tóku upp þennan. Ég er ekki þjakaður af því að við skulum taka eftir villimannslegum hryllingi þessara gjörða heldur af því að um leið og við fordæmum réttilega misgjörðir þeirra þá erum við svo blind á okkar eigin. Ég held að það sé meiri villimennska fólgin í því að eta lifandi mann en dauðan, að limlesta hann með pyntingum og á pínarabekk meðan hann finnur enn til, steikja hann smátt og smátt, láta hunda og svín glefsa í hann og meiða (eins og við höfum ekki bara lesið um heldur séð nýlega, ekki meðal fornra fjandvina heldur nágretta og meðborgara, og það sem verra er, undir formerkjum guðrækni og trúar), en að steikja hann og eta þegar hann er dáinn.

Krýsippos og Zenon, foringjar Stóumanna, voru þeirrar skoðunar að það væri ekkert því til fyrirstöðu að nýta mannshræ til hvers sem væri, ef þörf krefði, og nota til matar;¹³ eins og forfeður okkar, þegar Sesar sat um þá í borginni Alesíu, ákváðu að sigrast á hungriinu sem fylgdi umsátrinu með því að leggja sér til munns líkama gamalmenna, kvenna og annarra sem komu ekki að neinu gagni í bardögum.

*Vascones, fama est, alimentis talibus usi
Produxere animas.*¹⁴

Og læknar hika ekki við að nota þá á ýmsa vegu, okkur til heilsu-bótar; annað hvort að innanverðu eða utan. En engin afstaða hefur nokkru sinni verið það afbrigðileg að hún nægi til þess að afsaka svik, ótryggð, harðstjórn og grimmd, sem eru algengir gallar okkar.

Við getum svo sem kallað þá skrælingja með hliðsjón af reglum skynseminnar en ekki í samanburði við okkur sem stöndum þeim

13 Díogenes Laertíós, *Vie de Chrysippe*, VII, 188.

14 Juvenal, xv, 93–94: „Sagt er að Gaskónar hafi lengt líf sitt með slíkri fæðu.“

framar í allri villimennsku. Stríð þeirra er göfugt og stórbrotið og er jafn afsökunarvert og fagurt og þessi mannlegi sjúkdómur getur orðið: Í stríði þeirra felst einungis þrá eftir dyggð. Þeir hafa ekki áhuga á því að leggja undir sig ný lönd vegna þess að þeir njóta enn allsnægta náttúrunnar sem sér þeim fyrir öllu sem þeir þarfnast án vinnu og erfiðis, og í svo ríkum mæli að þeir hafa engan áhuga á því að stækka land sitt. Þeir eru enn á því hamingjusamlega stigi að þrá ekki meira en það sem þeir þurfa nauðsynlega: allt sem fer fram yfir það er óþarfi í þeirra augum. Þeir kalla jafnaldra sína bræður, börn þá sem eru yngri, og gamalmennin eru feður allra. Þau láta erfingjum sínum sameiginlega eftir eigur sínar óskiptar, án annarrar skilgreiningar en þeirrar einu sem náttúran gefur börnum sínum þegar þau koma í heiminn. Ef nágrannar þeirra koma yfir fjöllin til þess að gera atlögu að þeim og bera sigur af hólmi þá felst ávinningurinn í heiðrinum og því að hafa sýnt meiri dirfsku og dug; þeir hafi ekkert að gera við eignir hinna sigruðu og snúa heim þar sem þá skortir ekkert sem þeir geta ekki án verið og ekki heldur það sem er svo mikilvægt: að kunna að njóta tilvistar sinnar og láta sér hana nægja. Þessir gera það sama. Þeir biðja fanga sína ekki um neitt annað en játningu og að viðurkenna að þeir hafi tapað. En á heilli öld mun hver einasti þeirra heldur deyja en hvika frá hinu óbilandi hugrekki í orðum eða æði. Allir kjósa þeir frekar að vera drepnir og etnir heldur en að biðja sér vægðar. Þeir hugsa vel um óvini sína til þess að þeim verði enn sárara um líf sitt og tala oft við þá um yfirvofandi dauðdaga þeirra og kvalirnar sem bíði þeirra, undirbúninginn, hvernig líkami þeirra verði bútaður niður og veisluna sem haldin verði á þeirra kostnað. Allt þetta er gert í þeim tilgangi einum að fá þá til þess að segja orð sem bera vitni um hugleysi eða lífílmótleika, eða vekja hjá þeim löngun til þess að flýja, til þess að hafa heiðurinn af því að hafa gert þá hrædda og brotið niður styrk þeirra. Því ef vel er að gáð felst hinni sanni sigur í þessu einu:

victoria nulla est

*Quam quæ confessos animo quoque subjugat hostes.*¹⁵

15 Claudius, *De sexto consulatu Honorii*, 248–249: „Það er enginn sigur nema sá sem knýr óvininn til að játa ósigurinn einnig í huga sér.“

Ungverjar, sem voru mjög stríðsglaðir bardagamenn, létu sér nægja að láta andstæðingana biðjast vægðar. Þegar óvinirnir höfðu viðurkennt ósigur sinn leyfðu Ungverjarnir þeim að fara án þess að gera þeim mein og án lausnargjalds nema í mesta lagi að láta þá lofa því að fara ekki aftur með vopnum gegn sigurvegurunum.

Við höfum ýmsa yfirburði framyfir óvini okkar sem tilheyra okkur ekki, en hafa verið fengnir að láni. Það er eiginleiki burðarmannsins en ekki hugrekkis að hafa sterkari handleggi og fótleggi; gott atgervi er dauðlegur og líkamlegur eiginleiki; það er lán að óvinur okkar hrasar eða sólin blindar hann; það felst bæði list og þekking í því að vera góður í skylmingum og getur fyrirfundist hjá einskis nýtum heigli. Virðing og gildi manns er í hjarta hans og viljastyrk: þar liggur hans sanni heiður; hreysti er einurð hugrekkisins og sálarinnar, ekki fóta og handa; hún felst ekki í gildi reiðskjótans eða vopnanna heldur okkar sjálfra. Sá sem dettur en missir ekki kjarkinn, „*si succiderit, de genu pugnatus*“, ¹⁶ sá sem missir ekkert af sjálfstrausti sínu þótt hann eigi á hættu að deyja innan skamms, sem horfir enn á óvin sinn, ákveðinn og fullur fyrirlitningar, þegar hann gefur upp andann, er sigraður en ekki af okkur heldur af gæfunni; hann er drepinn, ekki sigraður.

Þeir djörfustu eru stundum þeir ólánsömustu.

Þess vegna getur meiri sigur falist í glæstum ósigri en sigri. Þessir fjórir sigrar, þeir fegurstu sem sólin hefur augum litið, í Salamínu, Plateu, Mýkale og Sikiley, hafa aldrei dirfst að mæla dýrð sína við djórðarljóma ósigurs Leoníðasar konungs og manna hans við Laugaskörð.

Hver hefur nokkru sinni steypst sér í glötun af meiri dýrðarþrá og sigurvon en Ískolas foringi? Hver hefur hugað af meiri nákvæmni og snilld að öryggi sínu en hann að eyðileggingu sinni? Honum var falið að standa vörð um fjallaskarð í Pelópsfjöllunum gegn Arkadíumönnum. Hann var gersamlega ófær um það vegna staðháttar og liðsmunar og hann dró þá ályktun að allir sem færu andspænis óvinunum ættu ekki afturkvæmt; hins vegar, þar sem hann taldi fyrir neðan virðingu sína og göfuglyndi þess sem væri frá Lakedaímón að rækja ekki skyldu sína þá fór hann meðalveginn

16 Seneka, *De la Providence*, II, vi: „Ef hann dettur, berst hann á hnjúnum.“

milli þessara tveggja andstæðna með þessum hætti: yngstu og hraustustu menn liðsins geymdi hann til þess að vernda land sitt og þjóna því og sendi þá til baka. Og með þeim sem minni skaði var í að missa ákvað hann að verja skarðið og láta óvinina kaupa sér dýrustu inngöngu sem hann mögulega gæti með dauða þeirra: þannig fór það. Vegna þess að innan skamms var hann umlukinn Arkadíumönnum á alla vegu og eftir mikið blóðbað urðu hann og allir hans menn sverðinu að bráð. Eru þau sigurlaun til sem þeir sigruðu eiga ekki frekar skilið en sigurvegararnir? Hinn eini sanni sigur er í bardaganum, ekki því að komast undan og heiður hugrekksins felst í því að berjast, ekki að sigrá.

Ef við snúum okkur aftur að sögunni okkar þá er langt frá því að þessir fangar gefist upp þrátt fyrir allt sem þeim er gert, þvert á móti, þessa tvo eða þrjá mánuði sem þeir eru fangar eru þeir glaðlegir, hvetja húsbændur sína til þess að drífa nú í því að leiða þá til þrautarinnar, þeir ögra þeim, móðga og gagnrýna þá fyrir heigulsháttinn og alla bardagana sem þeir hafa tapað gegn óvinunum. Ég þekki lag sem samið var af fanga þar sem segir: Megi þeir koma allir sem einn og safnast saman til þess að eta hann vegna þess að þeir munu samtímis eta feður sína og forfeður sem hafa nært hann og fódrað. „Þessir vöðvar, segir hann, þetta kjöt og þessar æðar, þetta eru ykkar menn, vesalings aumingjarnir ykkar. Þið áttið ykkur ekki á því að kjötið af útlimum forfedra ykkar er þarna enn, smjattið vel á þeim, þið munuð finna bragðið af ykkar eigin holdi.“ Þessi hugmynd er á engan hátt villimannsleg. Þeir sem mála fangana þegar þeir deyja og þegar verið er að rota þá, sýna hvernig fanginn hrækir framan í þá sem drepa hann og yggjir sig. Það er satt að til seinustu stundar ögra fangarnir þeim með orðum sínum og framkomu. Hér eru sannarlega villimenn á okkar mælikvarða vegna þess að annað hvort er eitthvað að þeim eða okkur: Það er furðu langt á milli þeirra lífshátta og okkar.

Karlmennirnir eiga margar konur og þeim mun fleiri sem þeir eru þekktari fyrir dirfsku. Eitt er sérlega fallett þegar þeir giftast og það er að rétt eins og öfundin kemur í veg fyrir að við getum notið ástar og umhyggju annarra kvenna þá nota konur þeirra hana til þess að verða þeim úti um einmitt þetta tvennt. Heiður eiginmannanna skiptir þær meira máli en nokkuð annað og þær leggja

síð allar fram um að fjölga eiginkonunum eins og hægt er, ekki síst vegna þess að það er til vitnis um ágæti eiginmannsins.

Eiginkonur okkar segðu að þetta sætti mikilli furðu: Það er ekki svo. Þetta er hjónabandsdyggð og á hæsta stigi. Og í Biblíunni sendu Lea, Rakel, Sara og konur Jakobs falletu þjónustustúlkurnar sínar til manna sinna; og Livia uppfyllti langanir Ágústusar, sjálfri sér í óhag;¹⁷ og kona Dejotarusar Stratonicusar konungs lánaði manni sínum til afnota ekki aðeins undurfagra stúlku sem þjónaði henni heldur ól hún upp börn hennar af alúð og studdi þau í því að taka við af föður sínum.¹⁸

Og til þess að enginn haldi að þetta sé gert af einfaldri og þrælslegri undirgefni við venjur þeirra og áhrifamátt þeirra fornu siða, án umhugsunar og dómgreindar, þar sem þeir séu svo heimskir að geta ekki haft aðra skoðun, þá verð ég að bæta við nokkrum dæmum um hæfni þeirra. Fyrir utan það sem ég sagði áðan og er úr einum af stríðssöngvum þeirra er hér partur úr ástarsöng sem byrjar svona: „Nem staðar, grassnákur, nem staðar grassnákur til þess að systir mín geti lært af litamunstri þínu hvernig gera skal fagran linda sem ég get gefið vinu minni og megí fegurð þín og útlit ætíð standa öðrum slöngum framar.“

Þetta fyrsta erindi er viðlag kvæðisins. Ég hef nægilega reynslu af kveðskap til þess að geta sagt að ekki einungis er ekkert villimannlegt í þessari hugsun heldur væri Anakreon fullsæmdur af henni. Auk þess er tungumál þeirra óþýtt og hljómfagurt og endingarnar minna á grísku.

Þrír þeirra komu til Rúðuborgar þegar Karl sálugi 9. konungur var þar staddur, án þess að vita hvað kynnin af spillingunni hér áttu eftir að verða þeim dýrkeypt og að þau myndu valda endalokum þeirra sem ég býst við að séu nú þegar hafin (vesælir að hafa látið forvitnina blekkja sig til þess að yfirgefa sína ljúfu heimahaga til þess að sjá okkar).¹⁹ Konungur talaði lengi við þá, þeim var sýnt hvernig við gerum hlutina, í hverju íburður okkar felst og hvernig falletur bær lítur út; eftir þetta spurði einhver þá hvað þeim fyndist og vildi vita hvað þeim hefði þótt aðdáunarverðast. Þeir nefndu þrjú

17 Suetonius, *Vie d'Auguste*, LXXI.

18 Plútark, *Des vertueux faits des femmes*, I.

19 Þessi heimsókn átti sér stað árið 1562.

atriði og ég hef gleymt því þriðja og þykir það afar leitt en ég man enn hin tvö. Þeir sögðu að í fyrsta lagi hefði þeim þótt mjög ein-kennilegt að svo margir fullorðnir menn, skeggjaðir, sterkir og vopnaðir, sem voru með konunginum (líklega eiga þeir við Svisslendingana í lífvarðasveit hans) sættu sig við að hlýða barni og af hverju einn þeirra væri ekki frekar valinn til þess að stjórna. Í öðru lagi (þeir hafa þann talsmáta í sínu tungumáli að kalla menn „helming“ hver annars) þá hefðu þeir tekið eftir því að meðal okkar væru menn sem væru saddir og nytu alls kyns þæginda en að helmingar þeirra betluðu við dyr þeirra, horaðir af hungri og fátækt; og þeim fannst skrítið að þessir þurfandi helmingar gætu þolað annað eins óréttlæti, að þeir gripu hina ekki kverkataki eða kveiktu í húsum þeirra.

Ég spjallaði alllengi við einn þeirra en með mér var túlkur sem fylgdi mér illa eftir og átti svo erfitt með að skilja hugmyndir mínar vegna heimsku sinnar að samtalið kom mér að litlum notum. Þegar ég spurði hann hvað hann fengi að launum fyrir að vera settur yfir hina (vegna þess að hann var foringi og hásetar okkar kölluðu hann konung), þá svaraði hann að það væri að ganga fremstur í bardaga. Ég spurði hversu margir fylgdu honum; hann sýndi mér svæði og að það væru jafnmargir og kæmust fyrir á þessu svæði, það gætu verið fjögur eða fimm þúsund menn. Ég spurði hvort vald hans væri óbreytt utan stríðsins; hann sagði að það sem eftir væri kæmi fram þegar hann heimsækti þorpin sem tilheyrðu honum; þá væru lagðir stígar í gegnum runnana í skóginum svo að hann kæmist auðveldlega leiðar sinnar.

Allt þetta er ekki svo slæmt: en bíddu við! Þeir klæðast ekki buxum.

Umfjöllun um bækur

Verstehen und Übersetzen.
Ein Lehr- und Arbeitsbuch
eftir Paul Kußmaul

2. uppfærð útgáfa. Tübingen: Narr, 2010

Árið 1982 kom út í Þýskalandi bókin *Strategie der Übersetzung* eftir þá Hans G. Hönig og Paul Kußmaul (Hönig og Kußmaul 1982) sem báðir kenndu þýðingar við háskólann í Mainz/Germersheim. Segja má að sú bók, sem einkum var hugsuð sem kennslu- og æfingabók fyrir háskólanema í þýðingum, hafi markað viss þáttaskil í því að gera meginhugmyndir svokallaðrar hlutverks- eða skoposkenningar í þýðingafræði¹ aðgengilegar öðrum en fræðimönnum og jafnframt sýna fram á hvernig beita má kenningunni á hversdagsleg viðfangsefni þýðandans. Eftir útkomu bókarinnar skrifuðu þeir félagar fjölda greina og nokkrar bækur þar sem þeir útvíkkðu hugmyndir sínar og útfærðu þær nánar. Hans G. Hönig lést árið 2004 en Paul Kußmaul, sem fór á eftirlaun árið 2005, hefur ótrauður haldið áfram ritstörfum.

Bókin *Verstehen und Übersetzen* kom fyrst út árið 2007 og getur á vissan hátt talist framhald af *Strategie der Übersetzung* þar eð höfundurinn hnykkir á ýmsum grunnhugmyndum þeirrar bókar. Aðaláherslan er hér þó á nánari lýsingu á þýðingarferlinu, bæði skilningsferlinu, þ.e. viðleitninni til að skilja frumtextann, og orðunarferlinu sem svo mætti kalla, er lýtur að því að færa inntak frumtextans í orð á markmálinu, og leitar höfundur óspart í smíðju

1 Megininntak skoposkenningarinnar (gr. *skopos* = tilgangur) er í stuttu máli það að tilgangur eða hlutverk þýðingartextans (markttextans) sé mikilvægasta leiðarljós þýðandans og skuli öll önnur sjónarmið undirskipuð því. Hlutverk markttextans þarf ekki að vera það sama og hlutverk frumtextans en getur verið það. Grundvallarrit þessarar stefnu er Reiß og Vermeer 1984 en þeim sem vilja fá yfirsýn yfir kjarnahugmyndir hennar er bent á Prunč 2012: 152–167. Sjá einnig mjög knappt yfirlit hjá Gauta Kristmannssyni 2010.

nýrri kenninga í merkingarfræði hugmyndum sínum til stuðnings. Framsetning og uppbygging bókarinnar minnir mjög á *Strategie der Übersetzung* enda markhópurinn hinn sami, háskólanemar í þýðingum. Kußmaul gerir sér far um að skrifa á tiltölulega auðskildu máli, þótt trauðla verði sagt að hann forðist að nota fræðiheiti, og í lok hvers kafla er að finna verkefni þar sem reynir bæði á skilning á helstu efnisatriðum kaflans og færna til að beita þeim hugmyndum og aðferðum, sem í þeim felast, á raunhæf viðfangsefni. Í bókarlok setur höfundur fram tillögur að lausnum við verkefnunum. Þær hafa ekki aðeins að geyma ítarlegar útskýringar og rökstuðning við þær þýðingar sem Kußmaul telur álitlegastar, heldur einnig vangaveltur um aðra þýðingarmöguleika, kosti þeirra og galla. Fyrir vikið finnur lesandi bókarinnar hér ósjaldan umfjöllun um þýðingarvalkosti sem honum höfðu sjálfum dottið í hug þegar hann spreytti sig á verkefnunum.

Dæmi í bókinni eru öll úr þýðingum af ensku á þýsku en lærdóm þann, sem af þeim má draga, getur lesandinn yfirleitt auðveldlega yfirfært á önnur tungumál. Dæmin eru einkum úr þremur textategundum: alþýðlegum fræðitextum, bókmenntatextum í prósaformi og félagsvísindalegum könnunum. Mikið fer fyrir síðastnefndu textategundinni og rökstyður Kußmaul það með því að slíkir textar séu oft mun erfiðari viðureignar en þeir virðast vera við fyrstu sýn, m.a. vegna þeirrar aðlögunar að markmenningunni² sem nauðsynleg sé ef kannanirnar eigi að þjóna hlutverki sínu og raunverulega kanna það sem þeim er ætlað – en menningarleg aðlögun og hlutverksmiðun markttextans eru einmitt meðal lykilatriðanna í hugmyndaheimi Kußmauls.

Óhætt er að segja að höfundur komi víða við í bók sinni og að hún hafi að geyma gnægt hugmynda og aðferða sem þýðendur gætu nýtt sér í starfi sínu. Hér verður farin sú leið að gera stuttlega grein fyrir tveimur af meginhugmyndum bókarinnar (um nauðsynlega nákvæmni þýðinga og notkun hugrænna mynda á grunni merkingarfræðilegra kenninga) auk þess sem drepíð verður á fáein atriði til viðbótar sem bókarkynninum þykja sérlega hagnýt eða áhuga-verð. Margt verður að liggja óbætt hjá garði.

2 Rétt er að vekja athygli á því að hér, rétt eins og í svo mörgum ritum um þýðingafraði, er orðið „menning“ notað í mjög víðri merkingu sem nær m.a. yfir lands- og samfélagshætti og sögulega arfleifð. Lýsingarorðið „menningarlegur“ ber hér að túlka í sömu veru.

Ein þeirra spurninga, sem þýðendur standa æ ofan í æ frammi fyrir, er hversu nákvæmlega skuli þýða. Þekkt er að marktextum hættir til að verða lengri en frumtextarnir vegna þess að þýðendurnir leitast við að láta sem minnstar upplýsingar glatast í þýðingunni og telja því þörf á að marktextinn innihaldi skýrt og skorinort ýmislegt það sem frumtextinn tjáir með óbeinum hætti. Það felst ekki eingöngu í útskýringum á landfræðilegum og menningar-tengdum fyrirbærum, heldur t.d. einnig í skýringu óbeinna rök-tengsla í frumtextanum og þeirri viðleitni að fanga ýmis merking-arblæbrigði með aukaorðum.

Merkasta framlag þeirra Hönigs og Kußmauls til þýðingafræð-innar er sennilega það sem þeir kalla *Strategie des notwendigen Differenzierungsgrades* (í hrárrí þýðingu: „aðferð hins nauðsynlega nákvæmnisstigs“) og er hugsað sem svar við ofanefndri spurningu. Kjarninn í þessari aðferð eða meginreglu er að sú nákvæmni þýð-ingarinnar, sem nauðsynleg er á tilteknum stað í texta („textastað“), ráðist af hlutverki eða tilgangi textastaðarins (sem reyndar sé ætíð undirskipaður almennum tilgangi textans í heild sinni). Til að greina þetta hlutverk þurfi að rýna vel bæði í textann sjálfan, ekki síst textasamhengið (þ.e. allt „umhverfi“ viðkomandi textastaðar), og það menningarlega baksvið sem textinn er sprottinn úr. Á grunni þessarar hlutverksgreiningar á textanum annars vegar og hugmynda sinna um þekkingu og þarfir markhópsins (þ.e. lesenda markttexts) hins vegar velji þýðandinn svo orðalag fyrir markttextann sem sé nógu nákvæmt til þess að miðla tilgangi textastaðarins til mark-hópsins. Upplýsingar í markttextanum, sem eru umfram það sem nægir til að textastaðurinn þjóni tilgangi sínum, eru óþarfar (myndu leiða til þess að þýðingin yrði ofurnákvæm, *überdifferenziert*); upp-lýsingum, sem einungis eru fólgnar óbeint í frumtextanum, getur hins vegar þurft að bæta inn í markttextann svo að hann ræki hlut-verk sitt (öðrum kosti yrði þýðingin of ónákvæm, *unterdifferenziert*).

Kußmaul skýrir þessa meginreglu m.a. með eftirfarandi dæmum (sem einnig voru notuð í Hönig og Kußmaul 1982): Í tveimur enskum textum koma fyrir heiti skólanna Eton annars vegar og Winchester hins vegar (án frekari útskýringa). Báðir skólarnir falla undir hugtakið *public school* sem nær yfir fáeina gamalgróna og rán-dýra elítu-einkaskóla í Bretlandi – þetta er hið menningarlega bak-

svið heitanna. Út frá textasamhenginu gerir Kußmaul síðan þá greiningu á hlutverki textastaðanna að í Winchester-textanum skipti mestu máli að skólinn er ætlaður útvöldum nemendum en í Eton-textanum að skólagjöldin eru svimandi há. Þar af leiðandi telur hann nógu nákvæmt að „þýða“ Winchester (hér í lauslegri íslenskri þýðingu) sem „einn ensku elítuskólanna“ og Eton sem „einn dýru einkaskólanna“. Hann telur hins vegar að fyrir marga þýska lesendur sé of ónákvæmt að nota heiti skólanna án skýringa eins og í frumtextanum þar sem þá skorti nauðsynlega bakgrunnsþekkingu til að setja heiti skólanna í rétt samhengi (en samkvæmt kenningum skoposliða ráðast slík atriði af textategund og markhópi hverju sinni). Aftur á móti álitur hann það ofurnákvæmni að flétta inn í textann ýmsum frekari upplýsingum um *public schools*, nánast í anda alfræðiorðabóka, þar eð upplýsingaofgnótt af þeim toga beini sjónum lesandans frá þeim afmörkuðu atriðum sem máli skipta og þar með frá hlutverkum textastaðanna. Það vekur reyndar athygli lesandans að Kußmaul ræðir ekki sérstaklega þann valkost að halda heitum skólanna inni í markttextanum en bæta við þau nánari skýringum í anda eða jafnvel óbreyttu formi þeirra þýðinga sem hann aðhyllist og fram koma hér að ofan – en þá yrðu lausnirnar „Winchester, einn ensku elítuskólanna“ og „Eton, einn dýru einkaskólanna“.

Kußmaul tekur fram að meginreglu þeirra félaga um nægilega nákvæmni megi ekki einvörðungu beita á menningarbundin orð þar sem hið menningarlega baksvið er þungvægt. Í almennari gerð mætti orða regluna sem svo að iðulega sé alls ekki nauðsynlegt að koma öllu merkingarumfangi orðs (eða annarrar þýðingareiningar frumtextans) til skila, heldur sé nægilegt að í markttextanum komi fram þeir merkingarþættir sem (samkvæmt hlutverks- eða tilgangsgreiningu á grunni textasamhengisins) eru í fyrirrúmi á viðkomandi stað.³

Það sem öðru fremur einkennir efnisumfjöllunina í *Verstehen und Übersetzen* er í hversu ríkum mæli höfundur styðst við nýrri kenningar í merkingarfræði, nánar tiltekið frummyndamerkingarfræði („prótótýpumerkingarfræði“) annars vegar og „scenes and frames“-merkingarfræði hins vegar en þær falla báðar undir hugræna merkingarfræði.

3 Kussmaul bendir á að þetta komi fyllilega heim og saman við rannsóknir í sálfræðilegum málvísindum.

Meginhugmynd frummyndamerkingarfræðinnar er sú að í mörgum tilvikum sé ekki nærtækast að lýsa merkingu orða sem klipptum og skornum stærðum með því að telja upp aðgreinandi merkingarþætti eins og kerfismerkingarfræðin gerir ráð fyrir, heldur sé eðlilegra að gera ráð fyrir að merkingin spanni vissa kjarnaþætti (sem ekki þurfa allir að eiga við samtímis í hvert sinn sem orðið er notað) en sé svo „óskýr“ á jöðrunum. Þessir kjarnaþættir merkingarinnar eru algeng og dæmigerð merkingareinkenni viðkomandi orðs eða hugtaks. Þannig eru t.d. fjögur dæmigerð einkenni bolla þau að þeir eru ílát, að þeir eru ætlaðir til þess að drukkið sé úr þeim, að hlutfallið milli hæðar þeirrar og breiddar er nálægt því að vera 1:1 og að þeir eru með höldu. „Frummynd bollans“ hefur öll þessi einkenni en ýmis ílát teljast bollar þótt þau uppfylli ekki skilyrðin um öll þessi fjögur einkenni samkvæmt Schwarz og Chur (1993: 48–49) sem vitna í rannsókn Bandaríkjamannsins Williams Labovs á merkingu orðsins *cup*. Gerð hefur verið hliðstæð könnun á merkingu íslenska orðins *bolli* (Höskuldur Þráinsson 1979).

„Scenes and frames“-merkingarfræðin, sem jafnan er kennd við Bandaríkjamanninn Charles Fillmore, byggist síðan á frummynda-merkingarfræðinni. Nafn sitt dregur sú fyrrnefnda af þeirri hugmynd að víxlverkun sé á milli orða í texta („ramma“, e. *frames*) og þeirra ímynda sem þau kalla fram í huga okkar og byggjast á einstaklingsbundnum upplifunum okkar og reynslu – prótótýpískra „sviðsmynda“ (e. *scenes*)⁴ sem við geymum í minni okkar og segja má að séu fyrir okkur merkingar viðkomandi orða.⁵

Hvernig vill Kuðmaul svo nýta þessar kenningar í þágu þýðingarferlisins? Hann leggur áherslu á að þegar þýtt er liggi leiðin í huga þýðandans ekki milliliðalaust frá orðum (eða öðrum þýðingar-

4 Orðið „sviðsmynd“ er hér notað eingöngu sem bráðabirgðapýðing á fræðiheitinu *scene* og þar með hvorki í hefðbundinni merkingu sinni né sem þýðing á orðinu *scenario* (eins og nokkuð hefur tilkast hin síðari ár).

5 Hér og héðan í frá er fylgt þeirri framsetningu á kenningum Fillmores sem einkennir skrif Kuðmauls og annarra þýskra fulltrúa hlutverkskenningarinnar á borð við Hans J. Vermeer en þeir nýta kenningarnar öðru fremur í þágu hagnýtra markmiða þýðingafraeðinnar. Þeim sem vel þekkja til skrifna Fillmores kunna að þykja þessar lýsingar fela í sér verulega einföldun eða jafnvel vissa rangtúlkun á kenningum hans og lykilhugtökum. Kuðmaul er fyllilega meðvitaður um þetta og gerir nokkrar atlögur að víðari skilgreiningu hugtakanna *frame* og *scene* þegar hann kynnis þau til sögunnar en hallar sér svo æ meir að einfaldaðri (og auðskildari) notkun þeirra þegar fram í sækir og meira reynir á að beita þeim á hagnýt viðfangsefni.

einingum) frumtextans til orða þýðingarinnar (og núna horfum við meðvitað fram hjá þeirri lykilstöðu sem hlutverk markttextans hefur í skoposkenningunni), heldur liggi leiðin um þær hugrænu myndir eða „sviðsmyndir“ sem orð frumtextans kalla fram. Kúnstin sé sem sagt sú að láta orð frumtextans kalla fram dæmigerðar sviðsmyndir í huga sér og finna svo orðalag í þýðingarmálinu sem kallar fram sambærilegar sviðsmyndir:

þýðingareining frumtexta → hugræn „sviðsmynd“ → þýðingareining markttexta

Við þetta ferli eru síðan ýmis tilbrigði sem Kußmaul rekur skilmerkilega í köflum 6 og 7 en ekki er svigrúm til að nefna nema eitt þeirra hér. Það felst í því að þeim tiltekna kjarnaþætti ákveðinnar sviðsmyndar sem færður er í orð í frumtextanum er skipt út fyrir annan jafndæmigerðan kjarnaþátt sömu sviðsmyndar í markttextanum.⁶ Þá er auðvitað ekki lengur um beina eða orðréttu þýðingu að ræða en það þarf samkvæmt höfundinum síður en svo að koma að sök þar eð orð markttextans kalli eftir sem áður fram rétta sviðsmynd og þjóni þar með tilgangi sínum. Kußmaul er afar jákvæður gagnvart þýðingum af þessum toga sem og almennt hvers kyns þýðingum þar sem þýðandanum tekst að komast hjá því að festa sig í orðalagi frumtextans en skiptir þess í stað um sjónarhorn – beitir „hliðlægri“ (þ. og e. *lateral*) hugsun – til þess að finna annars konar lausn.⁷ Fyrir Kußmaul er þetta aðalsmerki „frjórra“ eða „skapandi“

6 Mikilvægt er að hið víða hugtak „sviðsmynd“ getur náð yfir býsna almennar aðstæður með öllum þeim þátttakendum, „hlutum“, athöfnum og tilfinningum sem þeim fylgja. Því getur ein tiltekin sviðsmynd samanstaðið af verulegum fjölda kjarnaþátta. Rétt er að taka einnig fram að hér geta vitaskuld fleiri skilningarvit en sjónskynið eitt komið við sögu enda næsta augljóst að hljóð, lykt, bragð og snertitilfinning skipa ríkan sess í fjölmörgum sviðsmyndum.

7 Öll efnisumfjöllun Kußmauls – einkum dæmi, verkefni og lausnir – ber því órækt vitni að hann er lítill aðdáandi beinna eða orðréttra þýðinga, heldur vill beina sjónum lesenda að frumlegum eða skapandi lausnum sem fela í sér greinileg frávik frá orðalagi frumtextans. Þetta er að því leyti til skiljanlegt að mjög mörg mistök þeirra sem eru að stíga sín fyrstu spor í þýðingum má rekja til óhóflegrar fylgispektar við orðalag frumtextans sem síðan leiðir til óeðlilegs eða óviðeigandi orðalags í markttexta. Áhersla Kußmauls á skapandi þýðingarlausnir er hins vegar dálítið einhliða þar eð fremur lítið fer fyrir þeim sjálfsgöða fyrirvara að auðvitað sé nánast orðrétt þýðing víða fullgild eða jafnvel ákjósanleg lausn. Fyrir vikið gæti lesandi, sem ekki hefur tileinkað sér víðara sjónarhorn, dregið þá ályktun af umfjöllun Kußmauls að nokkurn veginn orðrétt þýðing sé sjaldan góður kostur eða alltént yfirleitt síðri en lausnir sem hafa augljóslega eitthvað nýtt að geyma í samanburði við frumtextann – en slík ályktun hlýtur að minnsta kosti að orka tvímælis sem meginregla.

þýðinga og færni sem beinlínis ætti að þjálfa upp í menntun þýðenda.

Í þessu samhengi leggur Kuðmaul áherslu á að skapandi hugsun sé ósköp eðlilegt ferli sem að vissu marki sé unnt að leysa úr læðingi með ákveðnum aðferðum. Hann ráðleggur þýðinganeimum m.a. að takast á við erfiðan textastað með því að telja upp fyrir sjálfum sér einstaka kjarnaþætti þeirrar sviðsmyndar sem staðurinn felur í sér og nota þá sem upphafspunkt í leit að lausn (án þess að festa sig í þeim þáttum sem birtast í orðalagi frumtextans). Þá má annaðhvort færa staka sviðsmyndarþætti milliliðalaust í orð og nota sem þýðingu eða fara óhlutstæðari leið og finna eitt orð eða orðasamband sem nær að draga saman mismunandi þætti sviðsmyndarinnar. Til þess að átta sig betur á því hver kjarnaatriði tiltekinnar sviðsmyndar eru mælir Kuðmaul með sjónsköpun (e. *visualisation*, þ. *Visualisierung*), þ.e. því að setja sér sviðsmyndina sem áþreifanlegast fyrir hugskotssjónir en leyfa jafnframt öðrum skilningarvitum að eiga hlut að máli.

Til viðbótar þeim tveimur meginhugmyndum bókarinnar sem lýst er hér að framan skal nú tæpt á fáeinum völdum efnisatriðum (mismíðlægum í umfjöllun Kuðmauls) er bókarkynni þóttu áhuga-verð og líkleg til að nýtast þeim sem leggja stund á þýðingar.

Mjög réttmæt er sú staðhæfing að einsmálsorðabækur fyrir frummálið séu þýðendum á ýmsan hátt notadrýgri en tvímálaorðabækur, m.a. vegna þess að þær gera oftast skýrari grein fyrir merkingarþáttum orða (þar eð merkingarskýringar eru iðulega í formi skilgreininga) og hafa fleiri notkunardæmi að geyma. Sérlega gagnýt er sú ábending að oft megi nota skilgreiningar og dæmi einsmálsorðabóka sem byrjunarstað eða hugrænan hvata fyrir orðalag þýðingar, einkum skilgreiningarnar þar sem þær kunni að innihalda orð sem nýtast beint eða óbeint í þýðingunni (sér í lagi ef hún felur í sér umorðun). Þessari tækni svipar um margt til þeirrar nýtingar á kjarnaþáttum sviðsmynda sem lýst er hér að ofan. Gallinn við tvímálaorðabækur er ekki síst sá að þær hafa oftast einvörðungu að geyma tilbúna lausnir sem geta reynst varasamar eða ónothæfar í tilteknu samhengi. Tvímálaorðabækur eru hins vegar gagnlegar við þýðingu iðorða sem og við þær aðstæður að orðið, sem við leitum

að, kemur ekki upp í hugann en er að finna meðal jafnheitanna sem orðabókin býður upp á.⁸

Gagnleg fyrir byrjendur í þýðingum er einnig ábendingin um að gaumgæfa hvort þeir noti eðlilegar orðastæður („kollókasjónir“) í þýðingum sínum. Orðréttar þýðingar á orðastæðum geta hæglega leitt til ankannalegs orðalags sem engin hefð er fyrir í markmálinu. Til þess að átta sig betur á því hvaða orðastæður geta talist algengar og eðlilegar má bæði skoða notkunardæmi í einsmálsorðabókum og gera tíðnisamanburð með hjálp leitarvélar á borð við Google.⁹

Upplýsandi er umfjöllun Kußmauls um aðstæður, málsnið og menningarlega aðlögun marktexta í 2. kafla. Dæmin úr skáldsögunni *Therapy* eftir David Lodge og þýskri þýðingu hennar sýna með skýrum hætti að þótt hlutverk textans sé hið sama á frum- og markmálinu geta menningar- og málhefðir hlutaðeigandi landa eða málsvæða kallað á býsna ólíkt orðaval í frumtexta og þýðingu eins og m.a. kemur fram í þýðingu blóts- og skammaryrða.

Í 5. kafla bókarinnar gerir Kußmaul grein fyrir ýmiss konar athugunum á þýðingarferlinu sem eiga að gefa vísbendingar um hvað einkenni vinnubrögð góðra þýðenda og þar með hvaða aðferðir eða meginreglur séu vænlegar til árangurs við þýðingar. Á meðal niðurstaðnanna er sú ráðlegging að beita sem heildrænustum aðferðum við bæði greiningu frumtextans og þýðinguna sjálfa, rýna minna í einstök orð en meira í stærri textaæiningar og merkingu textans, horfa ýmist fram eða aftur innan textans, nýta sér eigin almenna þekkingu jafnframt því sem rýnt er í textann og skoða sífellt möguleikann á umorðun. Þýðandinn þarf auk þess að vera gæddur vissu þolgaði gagnvart margræðni texta og gera sér grein fyrir því að þá þarf ávallt að túlka og að jafnvel hin besta þýðing er einungis nálgun eða málamiðlun. Loks er ein mikilvægasta ályktunin sú að aukin íhugun þýðandans (sem aftur byggist á aukinni vitund um þá erfiðleika sem mæta honum í þýðingarferlinu) leiði til betri þýð-

8 Í tengslum við þetta er gagnlegt að hafa þá ábendingu Kußmauls í huga að ósjaldan megí spara sér uppflettingar í orðabókum eða annars konar rannsóknarvinnu með því einu að rýna betur í textann sjálfan, þ.e. skoða þær vísbendingar um réttan skilning eða rétta túlkun sem textasamhengið gefur.

9 Kußmaul nefnir vissulega ákveðin atriði sem gæta þarf að þegar Google er notuð í þessu skyni en hefði mátt gera fleiri fyrirvara við þessa annars gagnlegu aðferð, t.d. benda á að tala sú sem kemur upp um fjölda niðurstaðna getur verið margfalt hærri en nemur raunverulegum fjölda þeirra, eins og einatt kemur í ljós þegar smellt er á niðurstöðusíðurnar þar til þær taka enda.

inga. Varla þarf að taka fram að Kußmaul telur þessar niðurstöður ríma býsna vel við það sem hann boðar annars staðar í bókinni.

Áhugaverð er sú ábending höfundar að í þýðingu megi á tíðum nota áþreifanleg(t) dæmi þar sem í frumtexta er að finna óhlutstætt hugtak ef það geri merkinguna skýrari.

Loks skal minnst á þá skoðun Kußmauls að mat á vægi þýðingarvillna eigi ekki að fylgja niðurnjörvuðu málvísindalegu flokkunarkerfi, heldur taka mið af því hversu alvarlegar afleiðingar villurnar hafa fyrir hlutaðeigandi textastað og jafnvel textann í heild. Að auki eigi að umbuna þýðinganemum sérstaklega fyrir frjóar þýðingarlausnir.

Vísast munu náttúrutalent á sviði þýðinga og jafnvel ýmsir leikmenn meðal lesenda þeirrar skoðunar að sums staðar sé höfundur *Verstehen und Übersetzen* öðru fremur að setja fræðilega merkimiða á hugleiðingar sem einungis endurspegli heilbrigða skynsemi. En þá verður að hafa í huga að Kußmaul hefur áratugareynslu af kennslu þýðinga á háskólastigi og veit mætavel hvar skórinn kreppir. Hér verður því haldið fram að bókin hafi að geyma það margar góðar hugmyndir og ábendingar að flest áhugafólk um þýðingar geti lesið hana sér til nokkurs gagns.

HEIMILDIR

- Gauti Kristmannsson. 2010. „Fræðimaður þýðinga. Hans J. Vermeer 1930–2010.“ *Jón á Bægisá* 14, bls. 125–127.
- Hönig, Hans G., og Kußmaul, Paul. 1982. *Strategie der Übersetzung. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.
- Höskuldur Þráinsson. 1979. „Hvað merkir orðið bolli?“ *Íslenskt mál og almenn málfræði* 1, bls. 96–106.
- Kußmaul, Paul. 2010. *Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. 2. uppfærð útgáfa. Tübingen: Narr.
- Prunč, Erich. 2012. *Entwicklungslinien der Translationswissenschaft. Von den Asymmetrien der Sprachen zu den Asymmetrien der Macht*. 3. aukin og endurbætt útgáfa. Berlín: Frank & Timme.
- Reiß, Katharina, og Vermeer, Hans J. 1984. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: Niemeyer.
- Schwarz, Monika, og Chur, Jeanette. 1993. *Semantik. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.

Höfundar, þýðendur og ritstjórar

Annemette Hejlsted (f. 1957) lauk doktorsprófi í norrænum bókmenntum frá Suðurdanska háskólanum í Óðinsvéum og er lektor í dönskum bókmenntum við Háskóla Íslands. Netfang: *annemett@hi.is*

Ari Páll Kristinsson (f. 1960) lauk doktorsprófi í íslenskri málfræði við Háskóla Íslands og er rannsóknarprófessor við Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Netfang: *aripk@hi.is*

Ásdís R. Magnúsdóttir (f. 1964) lauk doktorsprófi frönskum bókmenntum við Stendhal-háskólann í Grenoble (3) og er prófessor í frönsku máli og bókmenntum við Háskóla Íslands. Netfang: *asdisrm@hi.is*

Élisabeth Ridet (f. 1968) lauk doktorsprófi í málvísindum frá Háskólanum í Caen (Frakklandi) og er verkefnastjóri við CNRS í Caen og aðstoðarformaður Pôle maritime de la Maison de la Recherche en Sciences Humaines í sömu borg. Netfang: *elisabeth.ridet@unicaen.fr*

Erla Erlendsdóttir (f. 1958) lauk doktorspróf í spænskum fræðum (spænsku máli) frá Háskólanum í Barselóna og er dósent í spænsku við Háskóla Íslands. Netfang: *erlaerl@hi.is*

Guðrún Theodórsdóttir (f. 1959) lauk doktorsprófi í annarsmálsfræðum og samtalsgreiningu frá Suðurdanska háskólanum í Óðinsvéum og er lektor í annarsmálsfræðum við Háskóla Íslands. Netfang: *gt@hi.is*

Ingibjörg Ágústsdóttir (f. 1970) lauk doktorsprófi í skoskum bókmenntum frá Háskólanum í Glasgow og er lektor í breskum bókmenntum við Háskóla Íslands. Netfang: *ingibjoa@hi.is*

Kolbrún Friðriksdóttir (f. 1960) lauk MA-prófi í íslenskri málfræði frá Háskóla Íslands og er aðjunkt í íslensku sem öðru máli við sama skóla. Netfang: *kolbrunf@hi.is*

Magnús Sigurðsson (f. 1957) lauk meistaraþrófi í þýsku sem erlendu tungumáli frá Háskólanum í Heidelberg og er aðjunkt í þýsku við Háskóla Íslands. Netfang: *msig@hi.is*

Marion Lerner (f. 1968) lauk doktorsþrófi í norrænum fræðum frá Humboldt-háskóla, MA-prófi í menningarfræði frá Humboldt-háskóla í Berlín og MA-prófi í þýðingafraði frá Háskóla Íslands. Hún er lektor í þýðingafraði við Háskóla Íslands. Netfang: *marion@hi.is*

María Garðarsdóttir (f. 1963) lauk MA-prófi í íslenskri málfræði frá Háskóla Íslands og er aðjunkt í íslensku sem öðru máli við sama skóla. Netfang: *maeja@hi.is*

Michel de Montaigne (1533–1592) var franskur rithöfundur.

Rebekka Þráinsdóttir (f. 1968) lauk meistaraþrófi í rússnesku og rússneskum bókmenntum frá Ríkisháskólanum í St. Pétursborg og er aðjunkt í rússnesku við Háskóla Íslands. Netfang: *rebekka@hi.is*

Sigríður Þorvaldsdóttir (f. 1960) lauk MA-prófi í íslenskri málfræði frá Háskóla Íslands og er aðjunkt í íslensku sem öðru máli við sama skóla. Netfang: *sth@hi.is*

Stefano Rosatti (f. 1964) lauk meistaraþrófi í kennslu ítölsku sem erlends tungumáls frá Háskólanum í Feneyjum og er aðjunkt í ítölsku við Háskóla Íslands. Netfang: *rosatti@hi.is*

Þórhildur Oddsdóttir (f. 1953) lauk MA-prófi í dönsku með áherslu á kennslufræði tungumála frá Háskóla Íslands og er aðjunkt í dönsku við sama skóla. Netfang: *thorbild@hi.is*

